

Сповідь афериста Фелікса Круля

Томас Манн

Томас МАНН

СПОВІДЬ АФЕРИСТА ФЕЛІКСА КРУЛЯ

Переклад з німецької Романа Осадчука

Роман

КНИГА ПЕРША

Розділ перший

Зараз, коли я взявся за перо, щоб на дозвіллі й у цілковитій самотині (до речі, я ще здоровий, хоча й почуваюся втомленим, дуже втомленим, так що писати доведеться потроху, з частими перепочинками), отже, коли я зібрався чітким, гарним почерком, даним мені від бога, довірити терплячому паперові мою сповідь, мене враз опосіли сумніви, чи справді я такий підготовлений та освічений, щоб узятись до такої справи. Та оскільки я збираюся розповідати про свій власний життєвий досвід, власні пристрасті й помилки, то матеріал, звичайно, мені добре знайомий, і сумніваюсь я лише у своєму вмінні описувати події з належною витонченістю й тактом; хоча тут, здається, закінчена освіта відіграє меншу роль, ніж природжені здібності й світське виховання. А таке виховання я отримав, адже походжу з, як то кажуть, "доброї", хоча й непутящої бюргерської родини. Я й моя сестра Олімпія досить довго перебували під наглядом гувернантки з Ве́ве, якій згодом довелося покинути наш будинок унаслідок суто жіночого суперництва, що виникло між нею й моєю матір'ю. Йшлося про мого батька. Мій хрещений на ім'я Шіммельпрістер, з яким я був у дуже близьких стосунках, мав, як митець, великий пошанівок: усі в нашому містечку називали його "пан професор", хоча цей почесний, а для багатьох такий жаданий титул йому навряд чи офіційно присвоювали. Мій батько, попри огрядність, мав надзвичайно витончені жести й дуже пильнував за вишуканістю своєї мови. Від своєї бабусі він успадкував французький темперамент; роки навчання він провів у Франції й запевняв, що знає Париж, як свої п'ять пальців. Він охоче вставляв у розмови такі слівця, як "с'est ca", "epatant" або "parfaitement", — ще й бездоганно вимовлені;^[1] він полюбляв казати: "Я це гутирую",^[2] й до кінця своїх днів залишався улюбленцем жінок. Але завершимо цей відступ. Отже, щодо моєї природної схильності до красивого слова, то тут я все своє життя почувався цілком упевнено, тож, гадаю, й цього разу, ступивши на літературну ниву, можу сповна на неї покластися. До речі, свої нотатки я писатиму абсолютно щиросердо, не боячись закидів ні в марнослав'ї, ні навіть у безсоромности. Адже який сенс і яка користь зі спогадів, якщо вони не відверті!

Народився я в Прирайнській області, в тому благодатному краю, де не лише м'який клімат, але й рельєф не має різких обрисів, у краю густозаселеному, багатому на веселі міста й містечка, в одному з наймиліших куточків на землі. Тут, у сяйві полуденного сонця, захищені райнськими горами від суворих вітрів, квітують і зеленіють поселення,

від однієї назви яких радісно б'ється серце гуляки: Рауенталь, Йоганісберг, Рюдесгайм, і тут-таки причаїлося славне містечко, де я, лише через кілька років після заснування величної Німецької імперії, вперше глянув на світ. Розташоване трохи на захід від залому, що його утворює Райн перед містом Майнц, знамените своїми шипучими винами, те містечко нараховує чотири тисячі жителів і служить головним місцем стоянки для пароплавів, що поспішають угору й униз за течією. До веселого Майнца звідтіля можна палицею докинути, так само, як і до уславлених курортів Вісбадена, Гамбурга, Лангеншвальбаха та Шлангенбада, до якого лише якихось півгодини їзди вузькоколійкою. Як часто погожої днини я з моїми батьками та сестрою Олімпією їхали на екскурсії пароплавом, екіпажем чи залізницею у всі можливі напрямки, адже скрізь вабили нас красоти природи й людського генія. Як зараз бачу я свого батька: в картатому зручному літньому костюмі він сидить разом з нами під криттям якого-небудь трактиру, трохи відсунувшись від столу — адже черевце заважало йому присунутися ближче — і з насолодою наминає страву з раками, запиваючи золотистим білим вином. Мій хрещений батько Шіммельпрістер також нерідко їздив з нами й крізь круглі окуляри, які носять митці, пильно розглядав місцевість та людей, на рівних приймаючи в свою мистецьку душу Велике й Мале.

Мій бідолашний батько був власником фірми "Енгельберт Круль", яка виробляла сьогодні вже призабуте шипуче вино марки "Лорелея екстра кюве". Погреби фірми розташовувались на березі Райну, неподалік від причалу, й частенько в дитинстві я блукав під їхнім прохолодним склепінням, занурившись у задуму, проходжався поміж високих стелажів і розглядав полчища пляшок, які в нахиленому положенні громадились одна над одною аж до самої гори. Ось ви лежите тут, міркував собі я (хоча у той час я, звичайно, ще не вмів добирати таких точних слів), — лежите, огорнені в сутінки підземелля, а всередині вас тихо зріє колючий золотистий сік, який з часом прискорить биття багатьох сердець, змусить прояснитися не одну пару очей! Зараз ви ще голі й непримітні, та одного дня ви у пишній оздобі покинете підземний світ, щоб на святі, на весіллі, в окремому кабінеті бадьоро вистрелити корком у стелю й ширити серед людей хмільну, радісну легкість. Щось таке казав я, коли був хлопчиком, і небезпідставно, адже фірма "Енгельберт Круль" надавала надзвичайно великої ваги зовнішньому виглядові своїх пляшок, тобто тому, що мовою виноробів зветься "зачіскою". Пресовані корки були обкручені срібним дротом і золоченим мотузочком, залиті червоним лаком, ще й збоку на золотому шнурі звисала урочиста кругла печатка, як на папських буллах чи на давніх державних грамотах; шийка пляшки щедро обгорталася виблискуючим станіолем, а нижче красувалася обрамлена золотом етикетка, ескіз якої розробив для фірми мій хрещений батько Шіммельпрістер. На ній окрім численних гербів та зірочок, вензеля мого батька та тисненої золотими літерами назви "Лорелея екстра кюве" була зображена жіноча постать, зодягнута лише в браслети й намиста; закинувши ногу за ногу, вона сиділа на скелі, тримаючи високо піднятою рукою гребінь, і чесала свої хвилясті коси. До речі, варто зауважити, що якість вина не зовсім відповідала цьому блискучому оформленню. — Круль, — часом

казав до батька хрещений Шіммельпрістер, — не хочу вас засмучувати, але поліція мала б заборонити ваше шампанське. Тиждень тому я спокусився й випив десь із півпляшки, і ось мій організм ще й досі не оклигав від такого замаху. Що за чортівню ви додаєте до цього пійла? Гас чи дизельне пальне? Одне слово, це справжня отрута. Бійтесь правосуддя! Мій бідний батько на це знічувався: він був слабкою людиною й не знав, що сказати на різкі слова. — Легко вам насміхатися, Шіммельпрістере, — відповідав він, за звичкою погладжуючи черевце кінчиками пальців, — а я мушу випускати дешевий товар; надто упереджене ставлення в нас до вітчизняної продукції. Загалом, я даю людям те, чого вони чекають. До того ж мене ще й конкуренція душить, я і так заледве тримаюся. — Ось що зазвичай відповідав мій батько.

Ми мешкали в одній з тих чарівних вілл, що обліпили всі похилі береги Райну й так прикрашають прирайнський пейзаж. Наш сад, що спускався до річки, був щедро розцяткований гномами, грибами та іншими фаянсовими фігурками; серед них на постаменті красувалася велика блискуча куля, що кумедно спотворювала обличчя, тут були й еолова арфа, кілька ґротів і фонтан, водяні струмені якого художньо перепліталися в повітрі й спадали в басейн, де плавали сріблясті рибки. Якщо говорити про домашній інтер'єр, то, відповідно до смаку батька, все виглядало вишукано й весело. Затишні ніші еркерів так і манили до відпочинку; в одному з них навіть стояла справжня прядка. Безліч дрібничок вишикувалися на етажерках та плюшевих столиках: різні цяцьки, мушлі, дзеркальні скриньки, ароматичні флакончики; на диванах і канапах було накидано купу пухових подушок, розшитих шовком чи прикрашених строкатим гаптуванням: мій батько полюбляв прилягти на м'якому; карнизи на вікнах мали форму алебард; у дверних проймах висіли легкі штори з тростини та різнобарвних пацьорок — ті, що спершу здаються суцільною стіною, та при першому ж дотику розступаються з ледь чутним стуком і шерехом, аби відразу знову зімкнутися за тим, хто ввійшов. У передпокої над входними дверима ми мали невеликий дотепний пристрій: поки двері, стримувані особливим пневматичним пристосуванням, повільно зачинялись, пристрій видзвонював початок пісні "Життю радійте".

Розділ другий

Таким був дім, де одного дощового й теплого травневого дня, — до річі, це була неділя, — я з'явився на світ; відтепер намагатимусь не забігати наперед, а старанно дотримуватися хронології. Моє народження, коли вірити оповідам домашніх, відбувалось доволі повільно й не без штучного втручання нашого тодішнього домашнього лікаря, доктора Мекума, насамперед через те, що я — якщо лише ту далеку й цілком чужу мені істоту можна так назвати — поводився вельми бездіяльно й байдуже, майже не поділяючи зусиль матері й не виявляючи жоднісінького бажання з'явитись на світ, який я згодом так палко полюбив. Проте я виявився здоровою, міцною дитиною, якій, безперечно, йшло на користь молоко ретельно вибраної годувальниці. Розмірковуючи про свою дивну млявість та відверту нехіть змінити темінь материнського лона на денне світло, я дійшов висновку, що все це безпосередньо пов'язане з моєю надзвичайною сонливістю, ба навіть даром до сну, що

виявився в мене ще з раннього дитинства. Кажуть, що я був спокійною дитиною: не горлопанив, не ліз у кожному шпару, а на радість моїх няньок, любив як не поспати, то подрімати; й хоча пізніше я так тягся у світ, до людей, що навіть поставав перед ними під різними іменами й дуже прагнув схилити на свій бік, та ніч і сон були моїм другим життям, я легко засинав, навіть коли не відчував утоми, впадав у глибоке сновидне забуття й коли прокидався після десяти дванадцяти, а часом і чотирнадцяти годин сну, то почувався значно бадьоріше й щасливіше, ніж після денних успіхів і радощів. Цей дивовижний потяг до сну, здавалося, суперечив тій невтримній жазі життя й любови, яка охоплювала мене й про яку на належному місці я вестиму мову. Як уже було сказано, я неодноразово повертався думками до того дивного явища й часом навіть усвідомлював, що ці дві мої особливості не лише не суперечать одна одній, а навпаки, нерозривно пов'язані між собою. Тепер, коли я — всього лише сорокалітня людина, але постаріла й утомлена, що втратила жадібну цікавість до інших людей, — живу цілковито усамітнившись, мій потяг до сну також втрачається, й лише зараз я ніби трохи відвик від довгого сну. Мій сон став коротким, неглибоким, чутливим, а от свого часу у в'язниці, де на сон була сила-силенна часу, я спав, напевне, міцніше, ніж у м'яких ліжках Палас-готелю. Та я знову трохи згрішив, забігши наперед.

Мої домашні часто казали мені, що дитина, яка народилася в неділю, буде щаслива, і хоча мене виховували в родині, вільній від будь-яких забобонів, але цій обставині разом з моїм іменем Фелікс (так мене назвали на честь хрещеного Шіммельпрістера) та моєю привабливою зовнішністю я приписував якийсь особливо таємничий сенс. Так, віра в моє щастя, в те, що я обранець богів, завжди жила в мені й, незважаючи ні на що, мене не одурила. Зауважте дивну властивість мого життя — всі страждання й муки, що випали на мою долю, я сприймав як щось випадкове, що мені не призначалося, й крізь них для мене завжди сяяло сонячним світлом моє справжнє призначення. — Після цього відступу я негайно переходжу до відтворення, принаймні в загальних рисах, картини мого дитинства.

Я був справжнім фантазером і часто веселив своїх домашніх різними витівками й вигадками. Мені здається, що я пригадую, хоча, можливо, скорше з оповідей дорослих, як ще зовсім малим у дитячому платтячку я уявляв себе кайзером і годинами стояв на своєму, бавлячись у цю гру. Сидячи у візочку, який наша нянька возила по садку чи в просторому передпокої нашого дому, я, не знати чому, намагався якомога нижче опустити нижню губу, при цьому верхня розтягувалась ледь не до вух, й так швидко кліпав очима, що очі червоніли й на них наворачалися сльози, зрештою, не лише від частого моргання, а від моєї внутрішньої розчуленості. Затишений і вражений усвідомленням своєї старечої величності, я сидів у візочку, а нянька кожному стрічному казала, кого вона катає, адже неувага до моєї вигадки мене б страшенно розлютила. "Везу на прогулянку кайзера!" — повідомляла нянька й, салютуючи, притуляла долоню до скроні, а зустрічні кланялися у відповідь. Хрещений Шіммельпрістер любив жартувати, тож охоче мені підігрував, чим ще більше утверджував мене в усвідомленні моєї позірної величі. "Погляньте, ось він їде, наш

сивочолий герой!" — казав він, кланяючись при цьому ледь не до землі. Потім він ставав, ніби публіка, на моєму шляху, вигукував "віват", підкидав у повітря капелюха, ціпок і навіть окуляри й сміявся до болю, коли бачив, як від розчуленості на верхню розкату губу в мене скочувалися сльози.

Цю гру я полюбляв і пізніше, коли вже не міг розраховувати на підтримку дорослих. Зрештою, я її не надто потребував, а радше насолоджувався незалежністю й само достатністю моєї фантазії. Так, я прокидався одного ранку з твердим наміром увесь день бути вісімнадцятирічним принцем на ім'я Карл і твердо тримався за цю вигадку не лише до вечора, а багато днів. Великою перевагою такої гри була можливість не переривати її ні на мить, навіть під час надзвичайно нудних уроків у школі. Я обертався на поблажливу величність, вів жваві й дотепні бесіди з губернатором та ад'ютантом, яких вигадував собі в поміч, і був невимовно щасливий і гордий від почуття таємничості свого високого й найяснішого існування. Який дивовижний дар фантазії, і які насолоди вона нам дає! Якими дурними й обмеженими видавалися мені інші хлопчики, що вочевидь не мали такого обдарування, а отже, й таємних радощів, які я одержував без жодних зовнішніх приготувань, лише завдяки напруженню волі! Зрештою, звичайним хлопчикам зі скуйовдженим волоссям та почервонілими руками було б смішно й ніяк не до лиця уявляти себе принцями. Тоді як у мене було біляве шовковисте волосся, яке рідко трапляється в чоловіків і яке в поєднанні з сіро-блакитними очима так чудово контрастувало із золотистою смаглявістю моєї шкіри, що на перший погляд ніхто навіть не міг визначити, блондин я чи брюнет, і мене з однаковим успіхом брали за того й за того. Я дуже рано почав стежити за своїми руками, не занадто вузькими, але приємної форми, які, до речі, не пітніли, залишаючись завжди помірно теплими і сухими; нігті мої теж милували око своєю витонченістю. У голосі в мене, ще до того, як він встановився, було щось таке, що пестить слух, і наодинці з собою, під час довгих і цікавих розмов вигаданою незрозумілою говіркою з невидимим губернатором я із задоволенням прислухався до його звучання. Такі зовнішні переваги — річ досить невагома; визначити тут можна хіба що ефект від них, однак говорити про це важко, навіть для людини, яка вільно володіє словом. Хай там як, але для мене було очевидно, що я створений із шляхетнішого матеріалу, ніж мої однолітки. Говорячи це, я не страшуся докору в самозакоханості. Мене такий закид зачепити не може, я був би лицеміром або дурнем, якби оцінював себе як звичайнісінький товар. Узявши собі за правило неухильно дотримуватись істини, я повторюю, що був створений таки з найшляхетнішого матеріалу. Підростаючи на самоті (сестра Олімпія була на кілька років старша за мене), я мав схильність до незвичайних, мудрованих занять, приклади яких зараз наведу. По-перше, мені спало на думку вивчати і спостерігати на самому собі силу людської волі, таємничу силу, здатну до майже надприродних виявів. Усім відомо, що наші зіниці звужуються й розширюються залежно від сили світла, яке потрапляє на них. І ось я взяв собі в голову підпорядкувати цей мимовільний рух примхливих м'язів своїй волі. Я ставав перед дзеркалом і, намагаючись вимкнути будь-яку іншу думку, зосереджував

ую свою духовну силу на наказі зіницям — звужитися або розширитися на мій розсуд. І насмілюся запевнити, що мої наполегливі вправи увінчалися повним успіхом. Спочатку, попри внутрішню напругу — таку, що піт виступав у мене на лобі й кров відливала від обличчя, — зіниці мої тільки нерівномірно ряхтіли, та з часом я справді навчився наказувати їм звужуватися до крихітних цяток або розширюватися до великих блискучих чорних кружал. Задоволення, яке я відчував від такого успіху, вже межувало з страхом, бо я здригався, думаючи про таємниці людської природи.

Інша фантазія, що також дуже мене займала й ще досі не втратила для мене певного значення й чарівності, полягала ось у чому. "Чого слід бажати більше, — запитував я себе, — бачити світ малим або великим?" Думка моя працювала так: для великих людей — полководців, визначних державних умів, природжених завойовників і володарів, які могутньо вивищуються над натовпом, світ, мабуть, виглядає малим, як шахова дошка, інакше в них не вистачило б жорстокости і душевного спокою на те, щоб зухвало і безтурботно підпорядковувати своїм планам щастя і горе окремих людей. Але з іншого боку, така обмеженість світогляду, безперечно, може зробити людину нікчемною, бо тому, хто рано навчається нехтувати людство і не ставити за нього щербатого шеляга, загрожує небезпека погрузнути в байдужості, млявості і перед впливом на людські душі похмуро віддати перевагу власному спокою. Вже не кажу про те, що нечутливість такої людини, її байдужість і млявість на кожному кроці ображають людську гідність, а це відріже шлях навіть до випадкового життєвого успіху. "Чи не розумніше, чи не краще, — запитував я себе, — бачити світ і людину як щось прекрасне, важливе, гідне будь-яких зусиль, найважчого служіння, щоб, своєю чергою, добитися шани й зажити доброї слави? Але проти такого широкого й шляхетного бачення світу говорить те, що воно з легкістю може призвести до власної недооцінки, перебільшеної сором'язливості, і тоді життя з глузливою посмішкою промчить попри боязкого й шанобливого молодика, шукаючи мужніших коханців. Проте, з іншого боку, святоблива віра в життя дає людині значні переваги. Бо той, хто все і всіх сприймає всерйоз, не тільки буде приємний людям і, таким чином, доб'ється певного успіху в житті, але самі його думки і вчинки неминуче стануть серйозними, пристрасними, відповідальними, що, звичайно, піднесе його в очах людей, навіюватиме їм повагу до такої людини, сприятиме її значним життєвим успіхам". Так розмірковував я, зважуючи всі "за" і "проти". Сам я, мимоволі, просто за своєю натурою, вдавався тільки до другої можливості; для мене великий, безкінечно привабливий світ завжди дарував невимовно солодкі насолоди, гідні будь-яких зусиль і достойні найпристрасніших домагань.

Розділ третій

Такі філософські експерименти внутрішньо відчужували мене від однолітків і шкільних товаришів, які вдавалися до розваг, більш звичних для нашого містечка, з іншого боку, всіх цих хлопчиків, синів поміщиків-виноробів і чиновників, батьки застерігали щодо мене і, як незабаром з'ясувалося, навіть забороняли їм зі мною приятелювати. Один із них, якого я спробував запросити до себе, сказав мені прямо в

очі, що дружити зі мною і бувати в мене йому заборонено, тому що наш будинок недостатньо благопристойний. Мене це дуже зачепило, і дружба з цим, загалом нічим не примітним хлопцем, стала здаватися мені дуже й дуже привабливою. Але, правду кажучи, думка, що склалася в містечку про наш дім, була небезпідставна.

Уже на самому початку я згадав про розлад, внесений у наше сімейне життя гувернанткою з Ве́ве. Мій бідолашний батько справді упадав за нею і таки досяг омріяної мети, через що між ним і матір'ю виникла сварка, в результаті якої батько на декілька тижнів поїхав до Майнца — це траплялося вже не вперше — відсвіжитися й трохи попарубкувати. Та загалом моя мати, жінка мало цікава й не дуже мудра, була неправа, коли так суворо повелася з бідолашним батьком, бо сама, так само як і моя сестра Олімпія (огрядна й вельми м'ясоїдна особа, яка згодом не без успіху виходила на опереткову сцену), в моральному сенсі стояли анітрохи не вище за нього; тільки батьковій легковажності була притаманна своєрідна чарівність, якої геть бракувало їхній настирній жадобі до насолод. Мати й доньку пов'язувала напрочуд інтимна дружба; пригадую, одного разу мені довелося бачити, як старша сантиметром вимірювала об'єм стегон молодшої, порівнюючи їх зі своїми, я потім кілька годин поспіль ламав собі голову над тим, що б це могло означати. Іншим разом, коли я вже доволі розбирався в усіх таких справах, хоча нічого ще не міг виразити словами, мені довелося стати таємним свідком того, як обидві грайливими приставаннями чіплялися до маляра, який працював у нас — темноокого хлопчини в білій блузі, й нарешті до того його розпалили, що він, не змиваючи зелених вусів, які ці дами йому намалювали олійною фарбою, як несамовитий гнався за ними аж до самої комори, куди ті з відчайдушним вереском заховались.

Оскільки мої батьки смертельно нудьгували одне з одним, то до них часто навідувалися гості з Майнца й Вісбадена, і тоді в домі ставало гамірно й парадно. Товариство у нас збиралося щонайстрокатіше; кілька молодих фабрикантів, актори й актриси, один армійський лейтенант хворобливого вигляду, який пізніше сватався до моєї сестри Олімпії, єврей-банкір з дружиною, яка вражаюче випирала зі своєї розшитої стеклярусом сукні, журналіст в оксамитовій камізельці й із пасмом, що спадало йому на чоло, він щоразу приводив із собою нову подругу життя, та безліч інших. Зазвичай гості з'їжджалися до вечері, яку подавали о сьомій; тоді шум, звуки рояля, човгання танцюючих, сміх і зойкіт не вщухали цілу ніч. Та особливо на Масницю і в час збору винограду буря веселощів досягала апогею. В такі дні мій батько, великий віртуоз у справі піротехніки, власноруч запускав чудові феєрверки; фаянсові гноми, оповиті магічним світлом, виступали з-за кущів, а вигадливі маски, в які виряджались гості, сприяли ще більшим веселощам. У той час я був учнем реального училища, і коли вранці, годині о сьомій чи о пів на восьму, щойно вмившись холодною водою, йшов до їдальні снідати, гості, розслаблені, пом'яті, мружачись на денне світло, ще сиділи за кавою і лікерами; мене вітали гучними криками і садовили за стіл.

Підлітком я вже був присутній на обідах і розвагах, які йшли за ними, нарівні з моєю сестрою Олімпією. У нас в домі взагалі був добрий харч, і батько за обідом завжди

пив шампанське, розбавлене содовою водою. Але при гостях подавалася нескінченна вервечка страв, чудово приготованих першокласним кухарем з Вісбадена з допомогою нашої кухарки; пікантні, апетитні наїдки вміло чергувалися з освіжаючими, "Лорелея екстра кюве" лилося рікою, але крім нього пили й хороші вина, наприклад "Бернкаслер доктор", букет якого був мені особливо приємний. У зріліші роки я скуштував ще чимало пречудових вин і навчився з недбалим видом замовляти такі шляхетні сорти, як "гран вен Шато Марго" чи "гран крю Шато Мутон Ротшильд".

Люблю згадувати, як батько зі своєю сивою клинцем борідкою, в незмінній білій камізельці, яка щільно облягала його черевце, головував за столом. Він мав слабкий голос і звичку засоромлено опускати очі, але неприховане задоволення читалося на його червоному лискучому обличчі.

"C'est ça, — говорив він, — еpatant, parfaitement", — і витонченими рухами пальців з трохи загнутими догори кінчиками орудував келихами, серветкою, столовим набором. Мати й сестра в цей час займалися безглуздим кокетуванням і хихотіли до сусідів, ховаючись за своїми віялами.

По обіді, коли сигарний дим уже плавав навколо газової люстри, починалися танці і гра у фанти. Пізнього вечора мене відсилали до ліжка, але оскільки музика і гамір все одно не давали мені заснути, я зазвичай уставав, кидаючи на себе червону вовняну ковдру й, мальовничо в неї закутавшись, на превелику втіху жінок, повертався до їдальні. Вина й закуски, пунш, лимонад, оселедцеві салати та винні желе змінювали один одного аж до ранкової кави. Танці ставали надто пустотливими й нестримними, фанти служили приводом до поцілунків та інших інтимних доторків. Жінки в сукнях з глибокими викотами перехилилися, сміючись, через спинки стільців, хвилюючи кавалерів виставленими напоказ принадами, але вищої точки все це досягало, коли хто-небудь раптово гасив світло: тут уже зчинявся справжнісінький гармидер.

Саме ці веселі збіговиська чи скорше пов'язані з ними витрати і викликали в містечку підозріле ставлення до нашого дому; подекуди (на жаль, маючи на те всі підстави), що справи мого бідного батька геть кепські й що дорогі феєрверки та обіди, безперечно, розоряють його дощенту. Така недовіра громади, яку я при моїй чутливості досить рано виявив, у поєднанні з деякими дивацтвами мого характеру прирікла мене на самотність, що дуже мене смутило. То більше радості мав я від однієї пригоди, яку досі з задоволенням пригадую до найменших подробиць.

Мені було вісім років, коли вся наша родина поїхала на літо до знаменитого курорту Лангеншвальбах, розташованого неподалік. Батько лікувався там грязьовими ваннами від нападів подагри, які час від часу його діяли, а мати й сестра на променаді привертати до себе увагу публіки надто модними капелюшками. Тамтешнє товариство, що групувалося навколо нас, як, зрештою, й скрізь, робило нам мало чести. Мешканці ближніх місць нас уникали; аристократичні іноземці гребували нашим знайомством і трималися осібно, як і належить аристократам. Ті ж, що поділяли з нами своє дозвілля, ніяк не могли вважатися вершками суспільства. І все-таки мені було добре в Лангеншвальбаху; я завжди любив перебування на курортах і згодом

неодноразово обирав їх ареною своєї діяльності. Спокій, безтурботне і розмірене життя, зустрічі з щасливими аристократами на спортивних майданчиках і в парках — усе це було мені до душі. Але того літа ніщо не приваблювало мене більше, ніж щоденні концерти чудово вишколеного курортного оркестру. Музика завжди мене чарувала, хоч я сам так і не навчився грати на жодному інструменті, вже тоді, ще зовсім дитиною, мені було несила полишити павільйон, де оркестранти у вишуканій формі під орудою маленького капельмейстера циганкуватого вигляду виконували різноманітні попури та уривки з опер. Годинами сидів я на сходах цього витонченого храму музики, заморожений чарівним хороводом упорядкованих звуків, і водночас стежив з палаючими очима за рухами виконавців, що так по-різному поводитися зі своїми інструментами. Найбільше мене вражали скрипалі. І вдома, точніше в готелі, я розважав своїх тим, що за допомогою двох палиць — довшої й коротшої — намагався якомога подібніше відтворити рухи першої скрипки: хисткі порухи лівої руки, що примушують інструмент видавати скорботні звуки, м'який перехід, стрімка швидкість пальців у віртуозних пасажах і каденціях, точний і спритний прогин правого зап'ястя, що веде смичок, само заглиблення, напружено-вдумливий вираз обличчя, щока притиснута до деки, — все це я робив з такою досконалістю, що мої домашні, та передовсім батько, аж заходились од сміху. І ось одного разу, перебуваючи у чудовому гуморі, викликаному благотворним впливом вина, батько раптом відкликає на бік довговолосого і майже безголосого капельмейстера і домовляється з ним розіграти маленьку комедію. Задешево купується невелика скрипка, смичок ретельно змазується вазеліном. Як правило, на мій зовнішній вигляд ніхто особливої уваги не звертав, але тепер мені купують матроський костюм із золоченими ґудзиками, шовкові панчохи й дзеркально блискучі лаковані туфлі. Одного разу в неділю, у пообідній час, коли курортна публіка вирушала на променад, я стояв у всіх своїх обновках поруч із маленьким капельмейстером біля рампи нашого храму музики і разом з оркестром виконував угорський танець, точніше, своєю скрипкою та навазеліненим смичком виробляв точнісінько те ж саме, що раніше дома демонстрував з двома палицями. Й треба сказати, успіх у мене був нечуваний.

Публіка — обрана і та, що простіше, — валом валила зусібіч і юрмилась коло павільйону. Всі дивилися на вундеркінда. Самозабутній вираз та блідість мого напруженого обличчя, кучеряве пасмо, яке раз по раз спадало мені на очі, дитячі руки, що визирали із синіх рукавів, трохи зашироких у плечах та звужених до зап'ястя, — одне слово, вся моя зворушлива і незвичайна маленька постать розчулювала серця. Коли я закінчив, широким і енергійним жестом зараз заторкнувши всі струни, бурхлива овація з високими й грубими вигуками "браво" потрясла курортний павільйон. Мене підхоплюють, стягують на землю — маленький капельмейстер уже встиг приховати мою скрипку і смичок. На мене дощем сипляться похвали, ласки, пестливі слова. Аристократичні пані й панове гладять мене по голові, поплескують по щоці, по плечах, називають мене чортеням та янголятком. Російська княгиня, стара з товстими сивими бруклями, з бузковою хусткою із шовку на плечах, простягає унизані

каблучками руки, притискає мою голову й цілує мене в спітніле чоло. Потім вона судомно відстібає сяючу діамантову брошку у формі ліри, не перестаючи щось бурмотіти по-французькому, пришпилює її до моєї курточки. Підходять мої батьки, батько відрекомендувався й поспішає виправдати недосконалість гри моїм ще зовсім дитячим віком. Мене тягнуть у кондитерську. За трьома столиками навперебій пригощають шоколадом і загодовують тістечками. Маленькі аристократи, гарні, заможні діти графа Зібенклінґена, на яких я частенько позирав з тугою, отримуючи у відповідь лише здивовані, холодні погляди, тепер чемно просять мене зіграти з ними партію в крокет, і поки наші батьки разом п'ють каву, я, розпашілий, сп'янілий від щастя, і з діамантовою шпилькою на грудях, йду з ними на крокетний майданчик. То був один з найкращих днів мого життя, якщо не найкращий. Багато голосів лунало за те, аби я виступив ще раз, з таким проханням звернулася навіть до батька дирекція курорту. Але батько відповів, що дав свою згоду лише одного разу, взагалі ж публічні виступи не відповідають його суспільному становищу. До того ж і наше перебування в Ланґеншвальбаху добігало кінця...

Розділ четвертий

Тепер я хочу розповісти про свого хрещеного Шіммельпрістера, що був, безперечно, людиною неабиякою. Почну із зовнішності. Постава в нього була приземкувата; волосся, рано посивіле й поріділе, що було розділене проділом над самим вухом, він зачісував на один бік. Його голене обличчя з підібраними губами і гачкуватим носом, на якому сиділи величезні круглі окуляри в целулоїдній оправі, привертало до себе увагу дивовижним за величиною безбровим чолом, що свідчило про гострий та проникливий розум; хрещений, наприклад, давав таке іпохондричне тлумачення свого імени.

— Природа, — говорив він, — це гниття і цвіль, і я призначений бути її пастирем, звідси й моє ім'я Шіммельпрістер. А от чому я зовусь Феліксом, то це вже одному Богові відомо. Він був родом з Кельна, де його приймали в найкращих домах, там він навіть відігравав видатну суспільну роль, оскільки був незмінним розпорядником карнавалів. Через певні обставини чи якісь події — для нас це залишилось нез'ясованим — йому довелося забратися звідти, тож він перекочував у наше містечко і незабаром, ще задовго до мого народження, став другом нашого дому. Хрещений був завсідником усіх наших вечорів і мав велику повагу товариства, що збиралося в нас. Панії верещали і закривали обличчя руками, коли він, стиснувши губи, уважно і водночас байдуже, ніби штудіюючи якийсь неживий предмет, вдивлявся у їхні очі крізь свої совині окуляри. — Ох уже цей художник! — кричали вони. — Як дивиться! Таки бачить наскрізь, до самого серця. Змилуйтеся, професоре, не лякайте нас! І хоча всі ним захоплювалися, сам він не дуже високо поціновував власне покликання й часто висловлював доволі сумнівні судження про природу художника. — Фідій, — говорив він, — був людиною неабиякого таланту, про що свідчить хоча б те, що його звинуватили в крадіжці і кинули в афінську в'язницю; він привласнив золото і слонову кістку, які йому дали в розпорядження для статуї Афіни. Перікл, що відкрив його талант, влаштував йому

втечу з в'язниці (чим цей уславлений поціновувач довів, що розбирається не лише в мистецтві, а що набагато важливіше, і в митцях), і Фідій вирушив до Олімпії. Там йому доручили створити із золота і слонової кістки великого Зевса. Що ж він зробив? Знову прокрався. І помер у в'язниці Олімпії. Прикметний випадок. Але такі люди. Вони із захопленням приймають талант, який уже сам по собі дивина, але не можуть прийняти дивацтв, пов'язаних з ним, і пов'язаних, можливо, навіть нерозривно, ба більше, не тільки не хочуть, але навідріз відмовляються навіть розуміти їх.

Так казав мій хрещений. Я дослівно відтворив його оповідь, бо він часто повторював її й завжди в тих самих виразах.

Ми, як уже було сказано, жили з ним у добрі й злагоді; маю сказати, він дуже мене вподобав, і з роками я все частіше служив йому як натурник; мені це приносило велике задоволення, тим більше, що він щоразу рядив мене в інші костюми й убори, яких мав цілу колекцію. Майстерня хрещеного на одне велике вікно нагадувала крамничку з мотлохом. Вона містилася під дахом невеликого будиночка біля самого Райну, єдиними мешканцями якого були він та його стара покоївка. Годинами "сидів" я там для нього на дерев'яному, грубо збитому помості, а він орудував біля мольберта пензлями і шпателем. Треба зауважити, що я неодноразово позував і оголений для великої картини на сюжет з грецької міфології, що мала прикрасити їдальню якогось винороба з Майнца. За цей час я наслухався чимало похвал від художника, адже я мав золотаву шкіру, зріст, як то й належить грецькому богові, а також струнку, міцну, без надмірно розвинутої мускулатури й бездоганну за своїми пропорціями статуру. Ці сеанси займають особливе місце в моїх спогадах. Але ще цікавішими були перевдягання, що відбувалися не лише в майстерні хрещеного батька.

Траплялося, що, збираючись до нас на вечерю, він заздалегідь надсилав цілий пакунок всіляких костюмів, перук, бутафорної зброї, аби, повечерявши, заради мого задоволення вирядити мене й потім на шматку картону зробити з мене ескіз в тому вигляді, який йому особливо припадав до смаку.

— Цей хлопчик народився для маскараду, — говорив він, радіючи, що будь-який костюм мені до лиця, будь-яка одіж сидить на мені природно й звично. Справді, хай би ким я виряджався: римським флейтистом у коротенькому вбранні та вінку з троянд на чорних кучерях; англійським дворянином у жорсткому едwabі, з мереживним коміром і в капелюсі з пір'ям; іспанським тореадором в усіяному блискітками яскравому болеро і крилатому фетровому капелюсі; юним абатом епохи напудрених перук, в шапочці, білій краватці, плащі й туфлях з пряжками; австрійським офіцером у білому мундирі з шарфом і при шпазі або селянином з гірських німецьких сіл у підбитих цвяхами черевиках і з хвостом сарни на зеленому капелюсі, — щораз людям здавалося, ніби я народжений саме для цього костюма, та я й сам, позираючи в дзеркало, мимоволі приходив до того ж висновку; ба більше, хрещений запевняв, що моє обличчя, звичайно при відповідному костюмі й перуці, набуває характерних рис не лише певного стану й національності, але навіть певної епохи, і повчав нас, що час неминуче накладає на своїх дітей особливий фізіогномічний відбиток. Тож коли вірити хрещеному, то,

здавалося, ніби я зійшов з портрета тих часів, навіть коли був у подібні середньовічного флорентійського франта, в пишній перуці, що в наступні сторіччя було неодмінною окрасою шляхетного юнака. Ох, які то були чудові години! Але вони швидко збігали, й коли я знову нацуплював свій сіруватий буденний одяг, мене охоплював сум і пекуча журба, відчуття нескінченної, невимовної туги, тож решту вечора, не зронивши ні слова, я перебував у стані пригніченості й зневіри. На цьому закінчу про Шіммельпрістера. Пізніше, в кінці мого виснажливого шляху, ця чудова людина знову рішучим і рятівним чином втрутиться в моє життя...

Розділ п'ятий

Коли я подумки перебираю інші враження з моєї юности, то найяскравіше пригадується день, коли мене вперше взяли до Вісбаденського театру. До речі, маю задалегідь попередити, що, змальовуючи свої дитячі роки, не збираюся запопадливо дотримуватися хронологічного порядку, а розглядатиму цю пору як єдине ціле, довільно вибираючи з неї, що мені заманеться. У віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років я позував хрещеному Шіммельпрістеру в образі грецького бога, отже, був зовсім уже юнаком, хоча й стирчав у середній школі. Але перше відвідування театру припадає на раніші роки — тоді мені зaledве виповнилося чотирнадцять. У той час я (як буде видно з подальшого) вже певною мірою досяг духовної і фізичної зрілості й був дуже чутливий до всіх життєвих вражень. Усе, що я побачив того вечора, глибоко запало мені в душу й дало привід для нескінченних роздумів.

До театру ми побували у "Віденській кав'ярні", де пили солодкий пунш, тоді як батько потягував через соломинку абсент; усе це вже саме по собі привело мене в стан сильного збудження. Але хто опише ту лихоманку, яка охопила все моє єство, коли екіпаж нарешті доставив мене до жаданої мети і яскраво освітлений зал гостинно прочинив свої двері! Жінки в ложах, що обмахують віялами напівоголені груди; чоловіки, що схиляються над ними під час розмови; гудіння натовпу в партері, де були й наші місця; запах газу у світильниках, що змішувався з ароматами, які линули від волосся й суконь; приглушене клекотання настроюваних інструментів; пишно розмальоване склепіння; завіса, вся в оголених геніях, та цілі каскади рожевих купідонів, один від одного менших: як усе це збурювало юні почуття, що готуються до чогось незвичайного. Дотепер таке скупчення людей у високій розкішній залі мені доводилося бачити хіба в церкві, й справді, театр — цей велично розподілений простір, де на підвищеному, проясненому місці у хвилях музики співали, танцювали, розмірено рухались, виконували належні дії й промовляли потрібні слова строкато вдягнені обранці долі — поставав переді мною своєрідною церквою, храмом насолоди, в якому заховані у затінку й спрагли до душевної втіхи люди, роззявивши роти, дивилися на свої заповітні ідеали, що ожили на сцені у сфері ясності й досконалості.

Того вечора ставили досить невибагливу п'єсу, як то кажуть, плід легковажної музи — оперетку, назву якої я, на жаль, забув. Дія відбувалася в Парижі (що дуже підняло настрій мого бідного батька), все оберталось навколо молодого аташе, гуляки, неймовірного дармоїда й донжуана, якого грав прем'єр театру, обожнюваний публікою

співак Мюллер-Розе. Батько, був давно з ним знайомий, тож він назвав мені ім'я цієї людини, образ якої ніколи не згасне в моїй пам'яті. Тепер Мюллер-Розе, напевне, старий і німецький, так само як і я, але в той час він викликав у публіки таке захоплення, так засліплював її, що ця вистава залишилася одним з найсильніших вражень мого життя. Я вжив слово "засліплював" і згодом розповім, як багато сенсу вложено в це слово. Але зараз хотів би за живими спогадами відтворити сценічний образ Мюллера-Розе.

Він з'явився з-за лаштунків, одягнений лише в чорне, проте він аж випромінював блиск марнослав'я. За сюжетом п'єси він повертався ледь напідпитку з великосвітського рауту; цей стан він зображав, не переходячи межі, тактовно й ошляхетнено. Чорна крилатка, підбита єдвабом, лаковані туфлі, чорні фрачні панталони, білі лайкові рукавички й циліндр, з-під якого спадало гладке блискуче волосся, за тодішньою модою до самої потилиці розділене проділом, — усе було нове як з голочки й бездоганно сиділо на ньому, сяючи тією незайманою свіжістю, яку в повсякденному житті годі зберегти й на чверть години, свіжістю, так би мовити, не від цього світу. А особливо циліндр, недбало зсунутий набакир, був воістину своєрідним взірцем і дивом — без жодної пилинки, з ідеально гладким переливчастим ворсом, він здавався намальованим; таке саме враження справляло й обличчя цієї вищої істоти, що було ніби виліплене з найтоншого воску. Те обличчя було ніжно-рожеве, з мигдалеподібними, темно підведеними очима, з коротким прямим носом, напрочуд чітко окресленим кораловим ротом і абсолютно симетричними вусиками, що здавалися намальованими тонким пензликом над злегка зігнутою верхньою губою. Пружно похитуючись, — у щоденному житті такого п'яного навряд чи побачиш, — він віддав ціпок і капелюх лакеєві, скинув йому на руки свою крилатку й постав перед нами у фраку й накрохмаленій манишці, на дрібних складочках якої виблискували діамантові запонки. Базікаючи і заливаючись сріблястим сміхом, він зняв рукавички, й руки у нього виявилися білими, як борошно, а долоні так само рожевими, як і обличчя. Стоячи біля рампи, він потихеньку заспівав перший куплет пісеньки, в якій говорилося про дивовижно легке й веселе життя аташе й гуляки, потім, блаженно розкинувши руки й покладаючи пальцями, він у танці перенісся на протилежний бік сцени, проспівав там другий куплет і відступив назад, аби у відповідь на оплески знову наблизитися до рампи й заспівати втретє вже над самою суфлерською будкою. Закінчивши куплети, він з чарівною безтурботністю долучився до подій у п'єсі. За сюжетом він був дуже багатий, від чого його образ ставав ще принадніший. По ходу дії він з'являвся у щораз нових туалетах: у білосніжному спортивному костюмі з червоним поясом, у розкішному фантазійному мундирі, за якихось особливо делікатних і неймовірно комічних обставин — навіть у кальсонах з блакитного шовку. Він увесь час опинявся в ризикованих, веселих, надзвичайно складних і заплутаних ситуаціях: біля ніг герцогині, за пишною вечерею з шампанським у товаристві двох розкішних дів радости, з пістолетом у високо піднятій руці, готовий до дуелі з недорікуватим суперником. І жодна з цих елегантних пригод не позначилася на його бездоганній зовнішності: не пом'ялися ідеально

запросовані складки на штанях, не побляк блиск циліндра, не розчервонілося недоречно його рожеве обличчя. Зв'язаний і водночас окрилений музичним супроводом і театральними умовностями, він тримався невимушено, вільно, зухвало, ще й без найменшого нальоту сірої буденщини. Здавалось, його тіло до глибини душі пронизане тими чарами, які можна визначити лише таким невизначеним словом як "талант" й, очевидно, давало йому не менше радості, ніж нам усім. Дивитися, як він береться за срібний набалдашник ціпка або запихає обидві руки до кишень, було справжньою насолодою; його самовпевнена манера вставати з крісла, кланятися, відходити від рампи й знову наближатися до неї сповнювала життєвою радістю всі серця. Так, так, саме таким він був: Мюллер-Розе ширив навколо себе радість життя, адже якими іншими словами можна описати те солодко-хворобливе відчуття заздрости, збудження, надії й любовного потягу, що його відчуває людина від споглядання краси, талану й досконалости. Публіка в партері — то були переважно бюргери та їхні дружини, комівояжери, службовці-першорічники, молоденькі дівчата, тож, хоч як я був захоплений тим, що відбувалося на сцені, мені таки вистачило самовладання й цікавості, аби зрідка позирати на обличчя сусідів, щоб, порівнюючи власні враження, бачити, як усе це на них діє. Вираз їхніх облич був блаженно-безглуздий. На всіх устах грала однакова тупувато-самозабутня усмішка, хіба що на обличчях дівчат усмішка була ніжніша й збудженіша, у жінок була більш млосна, розслаблена й захоплена, а чоло віки усміхались розчулено, з тією заохочувальною доброзичливістю, з якою простакуваті батьки дивляться на своїх успішних синів, які пішли дуже далеко порівняно з ними, живуть тепер зовсім інакше й ніби втілюють у життя їхні власні юнацькі мрії. А щодо комівояжерів і першорічників, то на їхніх обличчях усе було навстіж: роздуті ніздрі, широко розплющені очі, роззявлені роти. Та вони теж усміхались. "А що, якби ми стояли в кальсонах там на підвищенні, добрий був би в нас вигляд, — здавалось, говорили їхні усмішки. — А як він сміливо поводить ся з цими розкішними дівами радості!" Коли Мюллер-Розе зникав зі сцени, всі плечі опускалися, і здавалось, що нараз глядачів полишає сила. А коли Мюллер-Розе з піднятою рукою, тримаючи високу ноту, стрімким і переможним кроком ішов з глибини сцени до рампи, всі груди так бурхливо здіймалися йому назустріч, що ліфи на жіночих сукнях тріщали по швах. Так, усе це юрмисько людей було схоже на велитенську темну зграю нічної машкари, що німо, сліпо й захоплено прямує на сяйво полум'я.

Мій батько був нагорі блаженства. За французьким звичаєм, він прихопив із собою в залу ціпок і капелюх. Капелюха він надів, тільки-но опустилася завіса, а за допомогою ціпка взяв участь у шаленій овації: він довго і голосно стукотів нею об підлогу. "C'est epatant!" — повторював він ледь чутним, розслабленим голосом. Але після вистави, вже у фойє, де навколо нас юрмилися сп'янілі й розчулені комівояжери, які прагнули наслідувати ходу героя вечора, його манеру говорити, тримати ціпок і навіть розглядати свої червоні руки, батько раптом звернувся до мене:

— Ходімо! Треба хоч привітатися з ним. Ми з Мюллером, слава богу, добрі приятелі. Він буде радий знову побачити мене. Матері й сестрі було наказано чекати

нас у вестибюлі, й ми вдвох вирушили вітати Мюллера-Розе. Шлях наш пролягав через найближчу до сцени і вже темну директорську ложу, звідки залізні дверцята вели за лаштунки. Неосвітленою сценою, ніби примари, снували театральні робітники. Нам трапилась якась мініатюрна особа в червоній лівреї, що грала у виставі хлопчика-ліфтера, вона стояла в роздумах, притулившись до стіни; мій бідний батько жартівливо вщипнув її за найширше місце фігури й запитав, як пройти до вбиральні Мюллера-Розе. Вона сердито тицьнула пальцем кудись углиб лаштунків. Ми пройшли побіленим коридором, в задушливому повітрі якого з маленьких пальників пломінцями палахкотів газ. Лайка, сміх і обривки розмов долинали сюди з багатьох дверей, і батько, сміючись, коротким рухом великого пальця вказував мені на ці вияви життя. Ми дійшли до останніх дверей на вузькій поперечній стіні коридору. Батько постукав і прислухався. Зсередини відповіли чи то "хто там", чи то "якого біса" — не пригадаю точно, що саме вимовив той гучний і не надто чемний голос. "Можна зайти?" — поспитав батько, йому порадили зробити щось інше, що саме, я все ж не ризикую повторити на цих сторінках. Батько ніяково хихикнув і сказав:

— Мюллер, це я, Круль, Енгельберт Круль. Сподіваюся, мені буде дозволено потиснути вашу руку!

За дверима пролунав регіт.

— Ах, це ти, старий чортяко! Заходь, заходь, дуже радий! Вас, сподіваюсь, не збентежить, — вів далі голос, коли ми вже прочинили двері, — що я не надто вдягнений.

Ми увійшли, і перед поглядом хлопчика постало незабутньо огидне видовище. За брудним столом перед запиленим й заляпаним дзеркалом сидів Мюллер-Розе в сірих в'язаних підштаниках. Якийсь чоловік із засуканими рукавами обробляв рушником спину співака, всю обліту потом, а сам він старанно обтирав зашкарублюю від кольорового жиру ганчіркою свою шию й обличчя від лискучого крему. Одна половина його обличчя, ще вкрита рожевим шаром, який зовсім недавно надавав йому ідеально воскового вигляду, тепер здавалася жовто-червоною порівняно з іншою, вже разгримованою. Він устиг зняти русяву перуку з довгим проділом, в якій грав аташе, і я переконався, що волосся у нього руде. Одне око було ще підведене, і на його віях блищав якийсь чорний металевий порошок, а інше, оголене, водянисте, натерте до почервоніння, зухвало дивилось на нас. Але все це було нічого, якби груди, плечі й спина Мюллера-Розе не були суцільно вкриті прищами. Огидними червоними прищами з гнійними голівками, які місцями кровоточили, і я досі жахаюся від самої згадки про них. Я давно помітив, що гидливість наша то більша, що більша наша життєва жага, тобто що свіжіше ми сприймаємо життя та все, що воно нам пропонує. Холодну й нелюблячу людину ніколи не охопить дріж тієї відрази, яка приголомшила мене тоді. До того ж повітря цієї кімнати, із чавунною, не надто жарко нагрітою піччю, було просякнуте запахом поту й випарами баночок, скляночок та різно колірних жирних помад, які захаращували стіл, тож спочатку мені здалося, що я не витримаю тут і хвилини.

Проте я стояв і дивився, але у вбиральні Мюллера-Розе більше вже нічого такого не побачив, про що варто було б розповісти. Я мав би зробити собі закид за надмірно детальний опис перших відвідин театру, якби ці спогади не при значалися насамперед для мене самого, для власної розваги від спогадів і лише в другу чергу — для читача. Про напруженість сюжету й пропорційність я зовсім не думаю й залишаю ці клопоти тим авторам, які черпають з уяви, намагаються на вигаданому матеріалі створити чудові й правильні твори мистецтва, я ж тільки розповідаю про власне незвичайне життя й поведжуся з цією матерією, як мені заманеться. На зустрічах або подіях, які відкрили для мене багато чого в собі самому і в навколишньому світі, я спинятимусь надовго, ретельно виписуючи гострим пером кожную деталь, і водночас хутко прослизатиму попри все, що мені менш дороге й цікаве.

Розмова між Мюллером-Розе й моїм бідним батьком майже повністю вивітрилася з моєї пам'яті, ймовірно тому, що я не мав коли до неї прислухатись. Адже почуття збурює наш дух таки значно сильніше, ніж слово. Втім, я пригадую, що співак — незважаючи на бурхливі овації, які робили його успіх безсумнівним, — раз по раз питав, чи сподобався нам його виступ, що саме в ньому сподобалось — і я чудово розумів його тривогу. Далі мені невиразно пригадуються деякі вульгарні дотепи, якими він пересипав свою промову; так, на якийсь жарт батька він вигукнув: — Ну ти й сво... — аби відразу додати: — Ну й своєрідна ж ти особистість! Проте, всі ці дотепи я чув хіба в піввуха, тому що переймався іншим — щосили намагавсь осмислити пробуджені в мені почуття.

Ось приблизний перебіг моїх думок: так, цей неохайний, прищавий суб'єкт і є той улюбленець, на якого щойно побожно витріщалася захоплена юрба! Мерзотний хробак — ось справжній образ легковажного метелика, в якому тисячі ошуканих очей бачили втілення своїх таємних мрій про красу, безтурботність, досконалість! Або ж він з породи тих капосних слизняків, які в темряві раптом спалахують казковим вогником? Але як же дорослі, биті життям люди так охоче дозволили йому себе ошукати? Невже вони не зрозуміли, що їх обдурюють? Чи, може, вони за якоюсь мовчазною змовою не вважають обман обманом? Мабуть, це найімовірніше. Адже якщо гарненько подумати, яка справжня личина світляка? Поетична іскринка, що ширяє серед літньої ночі, чи примітивна, непоказна істота, що звивається в нас на долоні? Остерігайся шукати пряму відповідь на це питання! Спочатку згадай картину, яка щойно постала перед твоїми очима: величезна згряя жалюгідної машкари й мушви вперто й нестримно летить на звабliwe полум'я! Яка однастайність у бажанні піддатися на обман! Мабуть, це потреба, закладена в природу людини самим Господом Богом, і Мюллер-Розе створений для того, аби її задовольняти. Тут ми вочевидь маємо справу з життєво необхідним механізмом, а Мюллер-Розе — лише найманий слуга, що приводить в дію цей механізм. І хіба він не заслуговує на похвалу за те, що йому вдалося сьогодні й, мабуть, вдається щодня! Слід придушити в собі огиду, відчутти всім серцем, що ця людина, знаючи про свої огидні прищі, весь час їх відчуваючи, зуміла з таким переможним самовдоволенням перевтілитись перед натовпом, ба більше, зуміла

примусити натовп (звичайно, за допомогою світла, гриму, музики й відстані) побачити в ньому свій ідеал, й, таким чином, ця людина потішила публіку, вдихнула в неї життя!

Так запитаймо себе ще й таке: що змусило цього вульгарного жартуна опанувати мистецтво щовечірнього перевтілення? Запитаймо себе про таємні джерела чар, якими півгодини тому було пройняте все його єство аж до кінчиків нігтів! Для того щоб відповісти на це запитання, треба лише згадати (саме згадати, адже тобі це чудово відомо), яка безіменна сила, що для неї годі підшукати солодших слів, навчила світляків світитися. Зауваж: людина ніяк досхочу НЕ наслухається запевнень, що вона тобі сподобалася, сподобалась до нестями. Врешті, саме його любов і прихильність до цього сірого натовпу зробили цю людину такою майстерною; і якщо вона змушує радіти життю, а натовп платить захопленням, то хіба це не взаємне ошасливлення, не найшвидше поєднання обопільних бажань?

Розділ шостий

Останні рядки в загальних рисах відтворюють перебіг думок, що роїлися в моєму розпаленому допитливому мозкові, коли я стояв у вбиральні Мюллера-Розі. Наступними днями, навіть тижнями я багато-багато разів з хвилюванням і цікавістю повертався до них. Ці внутрішні пошуки щоразу сповнювали мене тривогою, невтримним бажанням, надією, п'янили й радували так, що навіть тепер, попри всю мою величезну втому, один спогад про них примушує швидше калатати моє серце. Але в той час ці почуття були такі сильні, що, здавалося, груди у мене розірвуться під їхнім натиском, так що часом я почувався просто хворим і користався цим своїм станом як приводом не йти до школи. Розводити балачки про мою дедалі зростаючу відразу до цієї ворожої інституції я вважаю зайвим. Необхідна умова життя для мене — це свобода думки й уяви; саме тому я й згадую про своє довголітнє тюремне ув'язнення з меншою неприязню, ніж про кайдани упокорення й страху, які накладала на чутливу душу хлопчика така, здавалося б, поважна дисципліна, що панувала в схожому на коробку будинку з білого ракушняку, який розташовувався в нижній частині нашого містечка. А якщо взяти до уваги ще й мою внутрішню самотність — про причини її я говорив вище, — то, звичайно, немає нічого дивного, що я не лише у свята, але і в будні дні був радий ухилитися, аби не відбувати шкільну службу.

Тут мені неймовірно прислужилося моє вміння імітувати почерк батька, що я його виробив під час своїх самотніх ігор. Батько, безперечно, є взірцем для підростаючого хлопчика, який прагне долучитися до світу дорослих. Несвідомо спираючись на таємничу спорідненість та схожість статури, підліток-син намагається перейняти звички батьків, які порівняно з власною недолугістю видаються йому гідними захоплення; тож захоплюючись ними, він розвиває спадково закладені в ньому здібності. Водити пером легко й діловито, як батько, було моєю мрією, коли я ще сяк-так вимальовував кривулі на розлінованій грифельній дошці; скільки паперу я змарнував пізніше, коли намагався тримати ручку з такою самою грацією, як батько, й з пам'яті відтворювати його почерк!

Власне, це було неважко, оскільки почерк у батька був майже дитячий,

каліграфічно бездоганний і невиписаний; щоправда, літери в нього виходили крихітні, але завдяки неймовірно довгим сполучним штрихам почерк здавався розгонистим, і цю манеру я швидко й чудово навчився наслідувати. А щодо підпису "Е. Круль", то на противагу до готично загострених літер тексту він мав скорше латинський характер, щоправда, його оточувала ціла хмара розчерків, на перший погляд ніби неповторних, але власне, надзвичайно простих, тож підпис вдавався мені майже бездоганно. Нижня половина першої літери імени збігала донизу красивою летючою лінією, а в її відкрите лоно акуратно вписувався перший склад прізвища. Ця лінія двічі перетиналася другою, що починалась від хвостика "у", яке окреслювало весь підпис, і видовженою петлею спускалася донизу. Весь підпис спрямовувався радше у висоту, ніж у ширину, й при всій своїй химерності був вигаданий по-дитячому наївно, тож я й відтворював цей підпис так, що сам батько не зумів би відрізнити його від власноручного. А тому хіба не напрошувалася думка використовувати вміння, надбане просто так, з нудьги, для свого духовного розкріпачення?

"Мій син, Фелікс, — писав я, — 7 числа currentis[3] через шлункові болі пропустив заняття, що я з жалем змушений підтвердити. Е. Круль". Або ж таке: "Гнійне запалення окістя, а також вивих правого плеча змусили Фелікса з 10-го по 14-те цього місяця пролежати в ліжку й, на превеликий жаль, утриматися від відвідування школи. Моє пошанування, Е. Круль". Оскільки цей виверт удавався, ніщо вже не заважало мені кілька днів поспіль блукати околицями містечка, або, лежачи на зеленій галявині, в затінку шурхотливого листя, поринати в юні мрії, або цілими годинами дрімати серед мальовничих руїн блаженної пам'яті єпископського замку над Райном, або, нарешті, суворої зимової пори знаходити притулок у майстерні хрещеного Шіммельпрістера; він хоч і шпетив мене на всі заставки за такі штуки, але в голосі відчувалося, що причини, які мене до цього спонукали, йому також видаються поважними.

Нерідко траплялося й так, що я оголошував себе хворим, залишався вдома й не вставав з ліжка, вважаючи, як я вже говорив, що в мене є на це певне внутрішнє право. За моєю теорією, будь-який обман, в основі якого не закладено хоча б крихти вищої правди, іншими словами, брехня неприкрита, недосконала й незграбна буде викрита першим зустрічним. Справді успішним буде лише обман, який цілком не заслуговує такого визначення, обман, який зводиться до того, аби живу правду, яка ще не остаточно утвердилася в реальному світі, наділити тими матеріальними ознаками, без яких світ не погоджується вважати її правдою. Я був здоровим хлопчиком і, за винятком дитячих хвороб з легким перебігом, не знав серйозних недуг, проте я ніколи не розігрував грубої комедії, коли вранці ухвалював рішення оголосити себе хворим і, таким чином, уникнути страху і неприємностей, що чекали на мене у школі. Та й навіщо було мені витрачати стільки непотрібних зусиль, коли я завжди мав у розпорядженні відповідні засоби, аби в тихо мирити моїх духовних поневолювачів? Ні, напруження всіх внутрішніх сил як наслідок роздумів, про які я говорив вище, у той час мене дуже виснажували, а вкупі з огидою до шкільного ярма вони надавали безперечної переконливості моїй грі у хворого й озброювали мене всіма засобами,

необхідними для того, щоб викликати тривожну заклопотаність лікаря й домочадців.

Удавати хворого я починав без жодних глядачів, ніби для себе самого, щойно моє рішення насолодитися цього дня свободою разом з неблаганним ходом годинникових стрілок виростало в нагальну потребу. Я вже проґавив останню хвилину, коли можна було встати, не боячись запізнення, в їдальні вистигав приготований покоївкою мій сніданок, тупоголові хлопчачи вже йшли до школи, будній день розпочався, і я мав власними силами, на свій страх і ризик вирватися з цього деспотичного розпорядку. Від сміливості такого задуму мені холонуло серце й починало пекти під грудьми. Нараз я помічав, що мої нігті набули синюватого відтінку. Ранок, очевидно, випав прохолодним, тож досить було пролежати кілька хвилин без ковдри або, ще краще, пройтися кімнатою й злегка втомити себе, щоб схопити дрижаків. Те, про що я зараз кажу, досить характерне для мене; мій організм завжди був легко вразливий і потребував дбайливого догляду, тож усю мою подальшу бурхливу діяльність я розглядав як мужнє самопередолання, ба більше — як неабиякий моральний подвиг. Коли б то було не так, ні тоді, ні в подальшому моєму житті мені б не вдалося за допомогою навмисного легкого стомлення тіла й мозку вдавати тяжкохворого й за потреби налаштовувати своє оточення на поблажливий, жалісливий лад. Здоровань так запросто не прикинеться хворим. Тільки людина, — дозвольте мені знову вдатися до цього звороту, — тільки людина, створена зі шляхетного матеріалу, навіть не хвора в звичному розумінні слова, може так зріднитися з недугою, що довільно відтворюватиме її завдяки внутрішньому сприйняттю її сутності. Я заплющив очі і зразу знов широко розплющив, надавши їм запитального й скорботного виразу. Навіть без дзеркала я знав, що моє волосся, скуйовджене від сну, довгими пасмами спадає мені на лоба, а моє обличчя бліде від хвилювання й страху. Аби воно виглядало ще й змарнілим, я вдавався до власного винаходу: ледь помітно прикушував зубами внутрішню сторону щік, тож підборіддя видовжувалось, а щоки ставали запалими, таким чином створювалося враження тяжко проведеної ночі. Тремтячі ніздрі й ніби хворобливе посмикування м'язів у кутиках очей доповнювали картину. Руки з синіми нігтями я складав на грудях, на стілець біля ліжка ставив знятий з раковини таз і, раз по раз клацаючи зубами, чекав, поки за мною пошлють.

Траплялося це не зразу, оскільки мої батьки полюбили довго поспати, тож поки вони з'ясували, що вранці я не пішов з дому, в школі минали вже два чи три уроки. Аж ось моя мати піднімалась нагору й входила до моєї кімнати, ще з порога запитуючи, чи я не захворів. Я дивився на неї широко розплющеними, незворушними очима, немов на силу приходячи до тями й ще не розуміючи, де я й що зі мною, та відповідав, що, мабуть, справді хворий.

— Що ж тобі болить? — питала вона.

— Голова... все тіло ламає... Чому мене так лихоманить? — промовляв я, ніби важко ворущаючи язиком, і неспокійно перевертався в ліжку з боку на бік.

Мати переймалася до мене співчуттям. Не думаю, щоб вона сприймала мою хворобу всерйоз, та оскільки чутливість у ній завжди брала гору над розумом, в неї

бракувало духу вийти з гри, навпаки, вона, як у театрі, починала мені "підігравати".

— Бідолашна дитино, — вигукувала вона, підперши щоку вказівним пальцем і сумно похитуючи головою. — Отже, їсти ти нічого не хочеш? Я здригався, судомно притискав підборіддя до грудей і робив заперечний жест. Залізна послідовність моєї поведінки витверезувала матір, підточувала її впевненість, позбавляла задоволення, яке вона разом зі мною отримувала від цієї ілюзії, адже їй просто в голові не вкладалося, що людина може зайти у своїй грі так далеко, щоб відмовитися від їжі і пиття. Вона дивилася на мене недовірливим, допитливим поглядом. Та помітивши це й бажаючи підштовхнути її до потрібного мені рішення, я негайно розігрував найважчу й найефектнішу з усіх заготовлених мною сцен. А саме: я схоплювався з ліжка, тремтячими, непевними руками підсував до себе таз і буквально падав на нього, не зважаючи на страшні судоми й корчі, що змикали моє тіло, — лише кам'яне серце могло встояти перед лицем таких страждань. — Більше вже нічого немає, — давлячись і задихаючись, промовляв я, підводячи від таза змучене, змарніле обличчя. — Вночі з мене вже все вийшло... Тут я вважав за потрібне зобразити жахливий напад ядухи, такий сильний, ніби я й справді мав задихнутися. Мати притримувала мені голову й переляканим голосом наполегливо гукала мене на ім'я, сподіваючись привести до тями. Коли судоми мене злегка відпускали, вона викрикувала:

— Я зараз пошлю за Дюзінгом!

Й остаточно переконавшись у моїй хворобі, вибігала з кімнати. Цілком виснажений, але неказанно радіий і задоволений, я падав на подушки. Як часто я подумки малював собі цю сцену, як часто відпрацьовував її про себе, перш ніж набрався хоробрости й розіграв її "на публіці"! Не знаю, чи зрозуміють мене, та коли я вперше втілив у життя свій план і досяг усього, чого хотів, то був сам не свій від щастя. Не кожен здатний на таке! Багато хто про це мріє, але не може здійснити власних мрій. Людина думає, от якби зі мною трапилося щось приголомшливе. Адже коли ти падаєш без тями, коли цівка крови цебенить з рота й судоми корчать твоє тіло, — як швидко тоді жорстокість і байдужість світу обертаються увагою, переляком, запізнілим каяттям. Але тіло витривале й нечутливе, воно терпить, коли душа вже давно жадає співчуття і ласкавої турботи, воно все ще не подає тривожних сигналів, які кожному могли б сказати, що з тобою може трапитись біда, й голосно волали б до людської совісти. Й ось я не тільки зумів відтворити ці симптоми, але й домогся результатів не менших, ніж якби вони виявилися без свідомої моєї участі. Я виправив природу, здійснив мрію. І тільки той, кому вдавалося з нічого, на основі одного лише внутрішнього знання й спостереження за речами, іншими словами — на основі фантазії та, звичайно, великої сміливості, силоміць створити життєздатну дійсність, тільки той зрозуміє, в якій щасливій знеможі перебував я, успішно закінчивши виставу.

За годину з'являвся санітарний радник Дюзінг. Він став нашим домашнім лікарем після смерті старого доктора Мекума, який допоміг моєму народженню. Дюзінг був довготелесим чоловіком, який вічно сутулювся, його волосся стояло дибки, він раз по раз затискав свій ніс між великим і вказівним пальцями й потирав одна об другу

широкі кістляві руки. Ця людина була для мене небезпечною: не своїм лікарським талантом — він, як я гадаю, фахівцем був невеликим (проте найлегше обдурити саме хорошого лікаря, який самовіддано служить науці заради неї самої), — ні, небезпечним він був через грубу життєву кмітливість, доволі часто властиву пересічним натурам, саме їй він і завдячував своїй кар'єрі. Цей послідовник Ескулапа, обмежений і честолюбний, роздобув собі звання санітарного радника завдяки особистим зв'язкам, знайомству з великими вино торговцям — одне слово, за протекцією, тож він часто їздив до Вісбадена, де енергійно пробивав собі нові відзнаки й таким чином далі просувався кар'єрною драбиною. Характерною для нього була його звичка — і в цьому я переконався на власні очі — приймати пацієнтів не за чергою, а нітрохи не соромлячись, пропускати вперед людей багатих і знаних у суспільстві, проминаючи пацієнтів "з простих", які прийшли набагато раніше. Високопоставлених хворих він оточував надмірною турботою й піклуванням, тоді як до незаможних звертався грубо, недовірливо й най частіше намагався оголосити їхні скарги необґрунтованими. На моє переконання, він був здатний на будь-яку нищість, брехню, неправдиві свідчення, якщо цим міг догодити "верхам", або зарекомендувати себе відданим слугою можновладців; примітивний здоровий глузд підказував йому, що саме так повинна діяти людина бездарна, яка сподівається досягти успіху в житті. Річ у тому, що мій бідний батько, незважаючи на своє сумнівне становище, як фабрикант і платник податків, належав до відомих городян, тимчасом як санітарний радник був у нього домашнім лікарем, тобто від нього залежав, й, очевидно, просто жадібно хапався за будь-яку можливість вдатися до корупції, та хай там як, але цей тип вирішив, що повинен діяти зі мною заодно.

Щоразу, коли він звертався до мене з удаваною лікарською добротою: "Ой-ой-ой, що ж це з нами таке трапилося?" або: "Це що за коники, хлопче?" — й сідав біля мого ліжка, щоб вислухати і розпитати мене, — повторюю, щоразу несподіване мовчання, посмішка або навіть підморгування з його боку мали спонукати мене відповісти йому тим самим, а отже, просто визнати, що в мене вихідний у зв'язку з днем "святого ледаря", як він, напевне, називав це про себе. Але я жодного разу не пристав на його гру. Й утримувала мене від цього не обережність (скоріш за все, я міг би йому довіритись), а радше гордість і презирство. Всі його намагання втягти мене у змову виявилися марними, тільки очі в мене робилися все сумніші й розгубленіші, щоки западали ще більше, губи безсило опускались, дихання ставало уривчастим; я завжди був готовий у разі потреби вдати перед ним напад нестримної блювоти і з такою незворушною послідовністю продовжував свою симуляцію, що йому врешті довелося визнати себе переможеним, забути про свою розсудливість і звернутися за допомогою до науки.

Це давалося йому нелегко, по-перше, тому що він був дурний, а по-друге, тому що картина хвороби, яку я відтворював, грішила надто вже великою невизначеністю. Він вислуховував і вистукував мене зусібіч, запихав мені в горло ручку чайної ложечки, допікав частим вимірюванням температури й нарешті таки мусив проголосити свій вердикт: — Мігрень. Жодних підстав для занепокоєння немає. Схильність цього юнака

до головного болю нам давно відома. На жаль, цього разу зачепило й кишківник. Я рекомендую спокій, ніяких відвідувачів, якомога менше розмовляти й побільше лежати в затемненій кімнаті. Дуже добре в таких випадках приймати кофеїн з лимонною кислотою. Зараз я випишу рецепт. Якщо ж у нашому містечку траплялися два-три випадки грипу, то він говорив: — Грип, шановна пані Круль, грип, ускладнений гастритом. Крім того, запалення дихальних шляхів, хоча й досить незначне. У вас з'явився кашель, мій друже, чи не так? Температура трохи піднялася, а протягом дня, безперечно, підніметься ще на кілька десятих. Пульс прискорений і нерівний. З властивим для нього браком фантазії він прописував кисло-солодке зміцнювальне вино, я його пив із задоволенням, після витриманого бою воно викликало в мене утихомирений, задоволений настрій.

Звичайно, лікарський фах не є винятком серед інших професій, тож багато лікарів — звичайнісінькі дурні, готові бачити те, чого немає, й заперечувати абсолютно очевидне. Будь-який не фаховий знавець людського організму перевершує їхнє знання найтонших секретів настільки, що йому за вигранки обвести навколо пальця вченого медика. Катар дихальних шляхів, який у мене виявив санітарний радник, мною не був передбачений; у вигаданій мною клінічній картині я не зробив на нього ні найменшого натяку. Та оскільки мені все таки вдалося змусити Дюринґа відмовитись від його вульгарного діагнозу: "святкує святого ледаря", то нічого дотепнішого за грип він придумати не зумів, і ось, боячись осоромитися, вимагав, щоб я страждав від нападів кашлю, і твердив, що в мене розпухли мигдалини, чого теж не було. Але щодо підвищеної температури він не помилявся, хоча це й не робило честі його шкільній премудрості. Лікарська наука чомусь хоче, щоб жар завжди був тільки наслідком зараження крові збудниками хвороби, й стверджує, що підвищення температури пов'язане лише з фізичними явищами. Але це смішно! Читач давно вже збагнув, до того ж я запевняю його чесним словом, що коли санітарний радник Дюзінґ мене вислуховував, фізично хворим я не був, але миттєве збудження, задуманий мною від важний план, своєрідне сп'яніння, яке я відчував, увійшовши в роль хворого, роль, що потребувала участі всього мого організму й граничної досконалості виконання, аби не бути комічним, ба більше, певне натхнення, яке вимагало водночас і напруги, й ослаблення всіх сил, аби зробити уявне справжнім для мене та інших, — усе це разом привело діяльність мого організму в стан такої високої напруги, що санітарний радник справді міг прочитати це на термометрі. Прискорення пульсу, звичайно, пояснювалось тими самими причинами, а коли голова радника лягла до мене на груди і я відчув тваринний запах його сухого сивого волосся, то завдяки цьому враженню мені вдалося навіть надати своєму серцю нерівний — то завмираючий, то прискорений — ритм. І, нарешті, щодо шлункового розладу, який, незалежно від діагнозу, щоразу проголошував доктор Дюзінґ, то мушу зауважити, що в мене шлунок завжди вирізнявся такою хворобливою чутливістю, що при будь-якому душевному струсові починав стискатись і пульсувати, так що в інших життєвих випадках я, так би мовити, страждав не серцебиттям, як інші люди, а "калатанням шлунка". І санітарний радник лише

вражено спостерігав за цим феноменом.

Отже, прописавши мені гіркі пігулки або кисло-солодке зміцнювальне вино, він ще якийсь час сидів біля ліжка хворого, жваво розмовляючи з моєю матір'ю, тоді як я уривчасто дихав на пів розтуленим ротом, втупивши в стелю втомлений, згаслий погляд. Іноді до нас приєднувався і батько. Вигляд у нього бував збентежений, він намагався не зустрічатись зі мною очима й користувався нагодою поговорити із санітарним радником про свою подагру. Залишившись урешті на самоті, я збавляв день, часом навіть і два-три дні у мирному відпочинку і в солодких мріях про життя, про майбутнє, щоправда, отримував при цьому лише мізерну дієтичну їжу, але тим смачнішою вона мені здавалась. А коли протертий суп із сухариками не задовольняв мого юнацького апетиту, я обережно вилазив з ліжка, тихенько підіймав кришку свого маленького бюрка і брався поглинати шоколад, запаси якого у мене майже ніколи не переводились.

Розділ сьомий

Звідки були в мене ті ласощі? Вони потрапляли до мене дивним, так би мовити, фантастичним чином. У нижній частині містечка, на розі доволі жвавої торгової вулиці, містилася чепурна й приваблива крамничка делікатесів, коли не помиляюся, філія вісбаденської фірми, яка обслуговувала клієнтуру з вищого світу. Дорогою до школи й назад я щодня проходив повз апетитну вітрину цієї крамниці, а часом навіть заходив до неї з якоюсь копійчиною в руці, щоб купити відповідно до мого капіталу трохи дешевих фруктових або ячмінних льодяників. Одного разу в обідню пору я застав крамницю порожньою, там не було не лише покупців, але й жодного продавця. Дзвінок, який зазвичай при відчинянні й зачинянні дверей штовхав зубець металевого стержня й спрацьовував, таки задзвонив, але дзенькіт його або не долетів до заднього приміщення, відокремленого від крамниці заскленими дверима із зеленою складчастою фіранкою, або в ту хвилину там теж нікого не було. Принаймні, ніхто звідти не з'явився. Здивований, зляканий і навіть схвилюваний тією мовчанкою і пусткою, я роззирнувся. Ніколи ще мені не вдавалося так вільно оглядати цей спокусливий закуток. Вузькувате, хоча й високе приміщення було віднизу до верху набите ласощами. Щільні ряди шинок і ковбас всіляких форм і кольорів — білих, жовтих, червоних і чорних, круглих і твердих, як гарматні ядра, а також довгих, вузлуватих і кручених, ніби мотузка — затемнювали вікна. Бляшані консервні коробки какао та чаю, різнокольорові банки з варенням, медом і зацукрованими фруктами, стрункі й пузаті пляшки з лікерами й пуншеvimі есенціями заповнювали стінні шафи від підлоги до стелі. Під склом на прилавку красувалися тарелі й полумиски з апетитною вудженою рибою: макреллю, міногами, камбалою й вуграми. Там стояли також страви з італійським салатом. На брилі льоду розкинув свої клешні омар; шпроти, щільно притиснуті один до одного, мерехтіли жирним золотом у відчинених скриньках; добірні фрукти, полуниці й грона винограду, ніби занесені сюди з краю обітованого, громадилися серед башточок, вибудованих із бляшанок з сардинами та спокусливих білих баночок з ікрою й паштетом з гусячої печінки. З верхніх полиць звішувалися шийки вдовоаної домашньої

птиці. Різносортні ковбаси й м'ясива, готові до нарізки, про що свідчили довгі й вузькі ножі з масними лезами, що лежали поряд: ростбіф, шинка, язика і копчена лососина й гусячі грудки, — стосиками височіли трохи далі. Великі скляні ковпаки прикривали найрізноманітніші види сирів: цегляно-червоні, молочно білі, мармурові з прожилками й такі, що ласою золотистою хвилею впливали зі своєї срібної обгортки. Між ними зеленіли артишоки, пучки зеленої спаржі, купки трюфелів і ніби висипані з рогу достатку райдужні, лискучі печінкові ковбаски, загорнені в строкатий станіолевий папір. На окремих столиках були розставлені відкриті бляшанки з найкращими сортами бісквітів, таці зі складеними навхрест медовими пряниками, що виблискували брунатним полиском, а серед них височіли стрункі скляні вази, повні цукерок і глазурованих фруктів.

Я стояв, ніби зачарований, трепетно вдихаючи грудьми чудове повітря, в якому аромати шоколаду та вудженини змішувались зі смаковито-затхлими пахощами трюфелів. Казкові країни й підземні скарбниці, де щасливчики сміливо напихають собі кишені й навіть чоботи коштовним камінням, поставали в моїй уяві. Так, то була казка або сон! Гнітюча законність і добропорядність буднів нараз зникала, розчинялась, умовності й перешкоди, які в щоденному житті стіною стоять на шляху жадання, також якимось щасливим чином танули як туман. Радість від того, що цей щедрий закуток землі зараз підпорядкований моїй єдиній владі моменту, охопила мене з такою силою, що я відчув сверблячку по всьому тілі. Насилу я придушив у собі бажання скрикнути від шаленого щастя, від насолоди від усієї повноти небувалої свободи.

— Добрий день, — промовив я в пустку, й мені ще досі чується здавлений, неприродно-спокійний звук мого голосу, що загубився серед тиші.

Відповіді не було. Й саме цієї миті в мене буквально потекла слина з рота. Швидко й безшумно я підступився до одного з бічних столів, що аж угинався від ласощів, широким жестом запустив руку в найближчу вазу з цукерками, висипав цілу пригорщу в кишеню пальта, пройшов до дверей і за мить уже зник за рогом.

Мені, звичайно, закинуть, що моя витівка — звичайнісінька крадіжка. Та я змовчу, спробую пропустити це повз вуха, адже все одно не можу завадити вживанню цього жалюгідного слова тому, кому приємно його вимовляти. Але одна річ — слово, дешеве, заяложене, яке аж надто приблизно описує життя, й зовсім інша — живий, безпосередній, вічно юний вчинок, що сяє неповторною, незрівнянною новизною. Тільки звичка й лінощі змушують нас думати, що це те саме, тоді як насправді слово, оскільки воно має характеризувати вчинок, нагадує радше хлопавку для мух, тобто завжди б'є мимо. До того ж, коли мова йде про вчинок, істотним є не "що" і не "як" (хоча останнє все-таки важливіше), а "хто". Хай би що я робив у житті, то завжди був мій вчинок, а не вчинок якогось ім'ярек, і хоча мені довелося спізнати всякого й різна потолоч, у тому числі охоронці правосуддя, іменували мій вчинок так само, як і десятки тисяч інших, але в глибині душі я непохитно вважав себе улюбленцем богів, моя вищість увійшла в плоть і кров, тож я внутрішньо незмінно повставав проти такого прирівнювання. Перепрошую мого майбутнього читача за цей відступ у сферу

розумування, що, можливо, не личить людині мало освіченій і за родом своїх занять незвичній до роздумів, проте я вважаю за обов'язок мірою можливості примирити читача зі своєрідністю мого життя, а якщо це не вдасться, то вчасно втримати його від читання цих сторінок.

Повернувшись додому, я проходив у пальті до себе в кімнату, щоб викласти на стіл і роздивитися принесену здобич. Я заледве вірив, що все це моє. Адже уві сні чого тільки не потрапляє нам до рук, та прокинешся — а в тебе всього того катма. Тож лише той може, принаймні частково, розділити мою радість, хто здатний уявити собі, що скарби, даровані йому в спокусливому сні, при світлі ранку лежать перед ним на ковдрі, такі реальні й відчутні на дотик, наче сон забув забрати їх із собою.

Цукерки найдорожчих сортів, з солодкавим лікером або ніжно-ароматним кремом, були загорнуті в кольорові станіолеві папірці, але мене п'янив не їхній чудовий вигляд і смак, а уявлення, що це коштовності зі сновидіння, які я врятував для справжнього життя, і моя радість була така глибока, що я, природно, став подумувати, як би мені принагідно знову спробувати щастя. Читач може поставитися до цього факту як йому заманеться, — сам я не вважав за потрібне надто довго про це роздумувати. Річ у тому, що в обідній час крамниця делікатесів іноді залишалась без нагляду — звісно, не часто, не регулярно, але через більші або менші проміжки часу це таки траплялося, — що я й помічав, проходячи з ранцем за плечима повз засклені двері. В таких випадках я заходив тихо, обережно, так що дзвіночок не видавав ні звуку, хоча язичок і терся об його стінки, причиняв за собою двері, про всяк випадок говорив "добрий день" і хутко брав те, що мені хотілося — завжди небагато, скромно: жменю цукерок, скибку медового пряника, плитку шоколаду, так що ніхто ніколи не запідозрював пропажі. Коли в пізніших частих моїх "перевтіленнях" я так само легко й вільно пригорщами брав ласощі життя, мені здавалося, ніби мене охоплювало знову те особливе відчуття, яке не піддається визначенню, але було для мене таким близьким завдяки своєрідному перебігові моїх думок та самоаналізу.

Розділ восьмий

Невідомий читачу! Маю зізнатись, на якийсь час я навіть відклав перо, аби зібратися з думками, перш ніж вступити у сферу, яку я вже не раз заторкував у своїх спогадах і на якій, як людина сумлінна, я маю зупинитися трохи докладніше. Кваплюся з попередженням: того, хто чекає від мене легковажного тону й слизьких жартів, неминуче спіткає розчарування. Навпаки, у цих записах я прагну поєднувати належну щирість з тією стриманою серйозністю, яку диктують мораль і благопристойність. Бо, на противагу багатьом, я ніколи не любив масних жартів, більше того, з усіх видів розбещеності розбещеність мови у мене завжди викликала найбільшу огиду, адже вона не виправдана жодною пристрастю. Коли людина дозволяє собі солоні жарти, здається, мова йде про щось простецьке, кумедне, та насправді тут ми торкаємося найважливішого таїнства природи, й говорити про нього нахабним, вульгарним тоном — означає зраджувати це таїнство знущанням плебсу. Але повертаюсь до сповіді!

Передовсім мушу зауважити, що певні відносини дуже рано почали відігравати

роль у моєму житті, опосідати мої думки, становити предмет моїх мрій та дитячих ігор, — набагато раніше, ніж я дізнався, як це називається і яке загальне значення має; тож картини, що поставали в моїй бурхливій уяві, і пронизливе задоволення, яке я при цьому відчував, здавались мені моєю особистою, нікому іншому не зрозумілою властивістю, дивацтвом, про яке я вважав за ліпше не говорити вголос. Не знаючи, яким словом означити цей підйом і солодке хвилювання, я вигадав для них два найменування: "найкраще" і "велика радість" — і зберігав їх як безцінну таємницю. Через таку ревниву замкненість, через мою самотність і ще внаслідок третього чинника, про який згадаю нижче, я тривалий час залишався в цьому стані духовної невинності, що ніяк не в'язалося з бурхливістю моїх почуттів. Адже відтоді, як себе пам'ятаю, "велика радість" посідала чільне місце в моєму душевному житті; ба більше, вона, мабуть, пробудилась у мені ще за межею пам'яті. Маленькі діти зазвичай безневинні через незнання; припущення, що вони невинні в сенсі справжньої чистоти і янгельської святости, — то лише сентиментальне марновірство, що розсіюється при ближчому розгляді. Принаймні мені з достовірного джерела (про яке я зараз оповім детальніше) відомо: ще біля грудей годувальниці я виявляв недвозначні ознаки почуття; ця оповідь видається мені доволі ймовірною і вельми характерною для моєї енергійної натури.

Справді, моя здатність до любовних утіх була просто дивовижна, як тепер у цьому переконуюсь, і далеко перевершувала звичайну міру. Підстави для такого припущення я мав уже досить рано, але щоб припущення переросло у впевненість, знадобилося втручання однієї особи (вона якраз і повідомила мені про мою жваву поведінку біля грудей годувальниці), з якою ще у підлітковому віці протягом багатьох років я перебував у таємних зносинах. Це була покоївка на ім'я Женев'єва, що поступила до нас ще зовсім дівчинкою, а в той час, коли мені минуло шістнадцятий, вже досягла тридцятирічного віку. Дочка фельдфебеля, давно заручена з начальником маленької станції між Франкфуртом і Нідерландштайном, вона тяжіла до світської витонченості й хоча виконувала різну чорнову роботу, але виглядом і манерами була скорше чимось середнім між покоївкою і повірницею. Та оскільки пристойного приданого все ще не було зібрано, то її весілля все відкладалося у довгу шухляду й Женев'єві, великій, огрядній білявці з зеленими тривожними очима й витонченими рухами, неосяжно довга пора очікування нерідко таки надто докучала. Перебуваючи кращі свої роки в стриманості, вона не опустилася до домагань простого люду: солдатів, робітників, майстрових, які дуже ласилися на її пишну юність. Вона не зараховувала себе до простолюду, тож зневажала його мову і дух. Інша річ — хазяйський синок, ще й непоганий на вигляд і, що старший він ставав, то більше відгукувались на нього її жіночі почуття. Задоволення його потреб, з одного боку, ніби входило в коло її домашніх обов'язків, а з іншого — означало своєрідний альянс з вищими класами. Ось так і вийшло, що мої бажання не зустріли серйозного опору.

Я далекий від наміру поширюватися про надто пересічний епізод, адже його подробиці навряд чи зацікавлять освіченого читача. Одне слово, якимось після вечері,

коли хрещений Шіммельпрістер закінчив виряджати мене у всілякі костюми, в темному коридорчику мансарди, біля дверей моєї кімнати, сталася зустріч, звичайно, не без заміру з боку Женев'єви, зустріч, яка мала продовження вже у кімнаті й скінчилася повним взаємним заволодінням. Пригадую, того вечора я був особливо пригнічений прозою життя, до якого повернувся після маскараду, й був занурений у нескінченну печаль і тугу. Буденний одяг, який я натяг на себе після стількох перевтілень, викликав відразу, я відчував непереборне бажання зірвати його з себе, але цього разу не лише для того, щоб знайти заспокоєння уві сні. Справжнє заспокоєння, як мені здавалося, я знайду лише в обіймах Женев'єви; відверто кажучи, мені навіть увиждалося, що повна близькість із нею буде своєрідним завершенням вечірнього маскараду, ба більше, що вона і є справжньою метою моїх сьогоднішніх перевтілень. Хай там як, але та виснажлива, небувала насолода, якої я зазнав у білявої, пишногрудої Женев'єви, не піддається жодному описові. Я кричав, гадаючи, що я підношуся на небо. Моя хтивість була не своєкорисливою, а, як це властиво моїй натурі, розпалювалася то більше, що повніше ділила її зі мною Женев'єва. Будь-які порівняння тут, звичайно, недоречні. Але моє переконання, настільки недоказове, як і незаперечне, залишається непохитним: любов'ю я насолоджувався вдвічі гостріше і палкіше, ніж інші.

Однак було б несправедливо вважати, що цей природжений дар перетворив мене в сластолюбця й донжуана. Цього не могло статися хоча б з тієї простої причини, що складний і небезпечний спосіб життя, який я проводив, ставив чималі вимоги до моєї витримки, а її у мене, звичайно, забракло б, якби я став розмінюватися направо й наліво; адже якщо для багатьох це сумнівне перебування часу, за моїми спостереженнями, є чимось таким, що робиться мимохідь і після чого ніби можна взяти та й піти у справах, наче нічого не трапилось, то я віддавав цьому заняттю всього себе, уставав з ліжка цілковито спустошений і непридатний до будь-якої діяльності. Я часто впадав у розгул, адже тіло слабке, а світ був завжди готовий безсоромно кидатися мені в обійми. Але врешті, як то й личить чоловікові, я був налаштований серйозно, й після чуттєвої розслабленості мене незабаром знову вабило напружене й суворе життя. Й хіба тваринний акт любови не є лише найгрубшим видом насолоди тим, що я, сповнений туманних сподівань, колись назвав "великою радістю"? Адже ця насолода задовольняє нас надто ґрунтовно, ми спустошуємось і перестаємо бути улюбленцями життя; гідним любови є лише той, хто прагне, а не той, хто переситився. А щодо мене маю сказати, що знаю значно тонші, радісніші, окриленіші види задоволення пристрасти, ніж цей примітивний акт, який врешті, є лише мізерною, оманливою втіхою; гадаю, що погано розуміється на щасті той, чиї думки спрямовані лише на цю мету. Я завжди прагнув щонайбільшого, щонайповнішого, всього зараз і знаходив вишукану, пряну насолоду там, де інші не бралися навіть її шукати; мої почуття ніколи не були спрямовані на достеменну, певну мету, цим, напевне, й пояснюється те, що я, попри весь жар жадання, так довго залишався у наївному невіданні, точніше, навіки залишився дитиною і мрійником.

Розділ дев'ятий

На цьому я облишу матерію, трактуючи яку, я, здається, жодного разу не переступив меж благопристойности; час уже наблизитися до поворотного пункту, який трагічно поклав край моєму життю в рідній домівці. Щоправда, спершу маю сказати кілька слів про заручини сестри Олімпії з таким собі Юбелем — секундлейтенантом Другого Нассауського піхотного полку № 88, що стояв у Майнці, — подія, що відбувалася вельми урочисто, але не мала жодних серйозних наслідків. Під тиском обставин ці заручини було розірвано, й наречена, після того як все у нас остаточно завалилося, стала оперетковою актрискою. Юбель, хворобливий, бувалий у бувальцях хлопець, якось став завсідником наших вечорів. Розпалений танцями, грою у фанти, вином "Бернкаслер доктор" і принадами, які так щедро демонстрували йому наші дами, він запалав любов'ю до Олімпії, з пристрастю слабкогрудих людей став мріяти про володіння нею і до того ж, з наївності, надто переоцінював наше матеріальне благополуччя, тож одного разу ввечері на колінах, ледь не плачучи від нетерпіння, попросив її руки. Ще досі дивуюся, як у Олімпії, яка майже не відповідала на його почуття, вистачило нахабства погодитися на цю боже вільну пропозицію, — адже вона набагато ліпше за мене знала про стан наших справ. Мабуть, їй хотілося вчасно забезпечити собі хоча б такий ненадійний прихисток, а може, їй нав'яли, що заручини з власником двоколірного мундира зміцнить наше становище або, принаймні, відтермінує катастрофу. Мій бідний батько, щойно зайшла мова про його згоду на цей шлюб, ніяковіючи, дав їй, після чого про подію було оголошено гостям, які зі страшенним гамором почали вітати і, як вони висловлювалися, щедро "обмивати" заручини вином "Лорелея екстра кюве". Відтепер лейтенант Юбель став щодня приїждити до нас з Майнца, хоча довге перебування поряд з предметом його хворобливого жадання надто вже йому шкодило. Коли мені траплялося ввійти до кімнати, де вони сиділи удвох, лейтенант виглядав абсолютно виснаженим і блідим; тож для нього той поворот, що трапився в нашому житті, безперечно, виявився просто щасливим випадком.

Проте я знову повертаюся до своєї особи. Всі мої думки тої пори були зайняті зміною прізвища моєї сестри, яке відбудеться після одруження; добре пам'ятаю: я заздрив їй чорною заздрістю. Подумати тільки, вона, яка все життя називалася Олімпією Круль, тепер підписуватиметься "Олімпія Юбель"! Скільки в цьому новизни й принади! Годі уявити собі щось нудніше й утомливіше, ніж увесь вік ставити під листами й діловими паперами один і той самий підпис. Рука сама відмовляється виводити ці остогидлі літери. Яке щастя, який приплив свіжих сил, коли можеш відгукуватись на нове ім'я! Можливість принаймні раз у житті змінити ім'я здавалася мені величезною перевагою слабкої статі, — адже нас, чоловіків, закон позбавляє цієї радості. Щодо мене, не пристосованого, як більшість людей, вести під захистом буржуазного ладу сумне й безпечне життя, то згодом я виявив чимало винахідливості, аби таки обійти заборону, яка суперечила моєму способу життя й заробляння на хліб, і я вже зараз дозволяю собі відіслати читача до того пройнятого легкою своєрідною красою місця моїх спогадів, де я вперше, як зношений, потертий одяг, скидаю з себе своє родове ім'я, щоб — не зовсім самочинно — привласнити собі інше, яке за

звучністю й аристократизмом набагато перевершувало ім'я лейтенанта Юбеля.

Але в той час, коли сестра була нареченою, доля, висловлюючись фігурально, кістлявим пальцем уже стукала до нас у двері. Східні чутки про стан справ мого бідного батька, що поширились у наших краях, недовірлива стриманість, з якою до нас почали ставитися, біди, які пророкували нашому надто гостинному домові, — все це, на превелике задоволення брудних злостивців, таки збулося, виправдалося й підтвердилося. Ставало дедалі очевидніше, що споживач рішуче відкидає наші шипучі вина. Ні відчутне здешевлення (що, безперечно, не надто сприяло підвищенню їхньої якості), ні спокусливий дизайн реклами, яку мій хрещений Шіммельпрістер, усупереч своїм переконанням, зробив для фірми з чистої люб'язності, не викликали симпатій винолюбної публіки до нашого товару. Останнім часом замовлення вже дорівнювали нулю, і ось одного з весняних днів, напередодні мого вісімнадцятиліття, на мого бідного батька насунулася катастрофа.

У тому ніжному віці я анітрохи не розумівся на комерційних справах, та й пізніше моє фантасмагоричне життя не давало мені можливості набути меркантильних знань. Тому не стану заглиблюватися в предмет, мені майже незнайомий, і обтяжувати читача подробицями професійного краху фабрики шампанських вин. Але про душевне співчуття, яке мені в той час вселяв мій бідний батько, все таки скажу декілька слів. З кожним днем він усе глибше й глибше поринав у меланхолію; це виражалося в тому, що він цілими днями сидів де-небудь на стільці біля стіни з похиленою набік головою, пальцями правої руки неквапливо погладжуючи своє черевце й часто кліпаючи очима. Іноді він їздив до Майнца, — ці сумні поїздки робилися, треба гадати, в надії дістати грошей або знайти які-небудь джерела допомоги; приїжджав він звідти геть пригнічений і раз по раз витирав батистовою хустинкою лоба й очі. Колишня благодущність поверталася до батька, хіба коли він, зав'язаний серветкою, з келихом вина в руці, головував за бенкетним столом, — вечорами в нашому домі все ще збиралося гучне товариство. Але одного разу під час такого зібрання між моїм бідним батьком та євреєм-банкiром, що був чоловіком однієї обвішаної коштовностями особи, виникла дуже неприємна суперечка, яка розвіяла останні ілюзії. Цей банкір, як я тоді довідався, був одним із найнесамовитіших кровопивць, що заманюють у свої тенета невдах і легковажних комерсантів. І незабаром настав той знаменний, фатальний, але для мене все-таки цікавий і насичений день, коли фабрика і контора фірми залишилися закритими, а в нашому домі з'явилася купка поважних панів з холодним поглядом і стуленими губами з метою описати наше майно. На суді мій бідний батько у вишуканих висловах підтвердив свою неплатоспроможність і скріпив папір наївно вигадливим підписом, який я вмів так майстерно імітувати, після чого справу врочисто передали до управління в справах банкрутств.

Того дня через нашу ганьбу, вже відому всьому містові, я не пішов до школи, точніше, до реального училища, закінчити яке, зауважу мимохідь, мені так і не судилося: по-перше, тому, що я анітрохи не приховував своєї відрази до деспотичної обмеженості, характерної для цього закладу, і, по-друге, тому, що підозрілі чутки, а

потім і повний крах нашого торгового дому налаштували проти мене весь учительський персонал, ба більше, сповнили його ненавистю й зневагою до мене. І цього разу, після банкрутства батька, мене не тільки не перевели на Великдень до наступного класу, а поставили перед вибором — або й надалі терпляче зносити огидні вияви тиранії, у моєму віці вже нестерпної, або піти зі школи і, таким чином, поставити хрест на тих громадських перевагах, які дає закінчення реального училища; та задерикувато усвідомлюючи, що мої особисті якості в стократ відшкодують мені втрату цих жалюгідних привілеїв, я, звичайно, вибрав останнє.

Катастрофа, яка спіткала нас, була непоправна, й мені стало очевидно, що мій бідний батько, відтягуючи її наближення, дедалі безнадійніше заплутувався в тенетах лихварів, адже достеменно знав — торги зроблять нас не просто бідними, а жебраками. Все пішло з молотка — складські запаси (втім, не знаю, хто погодився дати хоча б щербатого шеляга за цю злочасну субстанцію, яка іменувалася шипучим вином); нерухомість, тобто: винні погребі та наш заміський будинок, обтяжені боргами по заставах, які становили більше двох третин їхньої вартости, і відсотки з яких не сплачувались протягом низки років; садові гноми, гриби й тваринки з нашого саду, навіть скляна куля та еолова арфа не уникли цієї сумної долі. Наш дім позбувся всього свого привітного достатку — прядка, строкаті подушки, лаковані скриньки й флакони з пахощами були винесені на аукціон; управління в справах банкрутств не пощадило навіть алебарди й веселі завіси з розфарбованого очерету, і якщо кумедний пристрій над вхідними дверима ще вцілів у цьому розгромі та, як і раніше, тоненько виводив "Життю радійте", то лише тому, що судові виконавці його не помітили.

Власне кажучи, спершу мій бідний батько не справляв враження вкрай надломленої людини. В його жестах помічалось навіть певне задоволення від того, що справи, розплутати які йому ніяк не вдавалось, тепер перейшли до надійних рук, а оскільки правління банку, в чю власність перейшла наша нерухомість, пішло нам назустріч і люб'язно дозволило ще якийсь час пожити серед голих стін нашого заміського будинку, то у батька принаймні залишався ще й дах над головою. Легковірний і добросердий від природи, він гадав, що інші люди не можуть бути жорстокосердими педантами й не вірив, що вони справді його відштовхнуть, у нього навіть вистачило наївности з'явитися в місцевому акціонерному товаристві з виробництва шампанських вин і запропонувати свої послуги як директора. Отримавши глузливу відмову, він зробив ще кілька спроб стати на ноги, для чого хоробро відновив свої вечори й феєрверки. Коли й це не допомогло, батько впав у зажуру, а оскільки він гадав, що стоїть нам поперек дороги і що без нього нам буде легше пробитися в житті, то й вирішив накласти на себе руки.

З часу торгів минуло п'ять місяців. Настала осінь. Я вже з Паски не відвідував школи і радів тимчасовій свободі та своєму перехідному стану без певних перспектив на майбутнє. Ми — моя мати, сестра Олімпія і я — зібралися в їдальні, яка була єдиною ще сьак-так умебльованою кімнатою, й досить довго не бралися до мізерної трапези, чекаючи на главу сімейства. Та коли батько не з'явився й після того, як було з'їдено

суп, сестру Олімпію, до якої він плекав особливу ніжність, послали в кабінет гукнути його до обіду. Через якихось три хвилини ми раптом почули, що вона з криком мчить сходами вниз, потім знову вгору і чомусь знову вниз. Я весь аж похолов і, передчуваючи найгірше, кинувся до кімнати батька. Він лежав на підлозі в розстебнутому сурдугі; одна його рука лежала на опуклому животі, а поруч — блискучий небезпечний предмет, з якого він вистрілив у своє чутливе серце. Покоївка Женев'єва і я підняли його і перенесли на софу. Доки прислуга бігала за лікарем, Олімпія з криками носилася по будинку, мати не наважувалася вийти з їдальні, а я стояв, затуливши очі руками, біля синіючої оболонки мого батька, щедро віддаючи йому данину синівських сліз.

КНИГА ДРУГА

Розділ перший

Довго пролежали ці папери у замкненій шухляді; більше року небажання писати і сумнів у плідності мого задуму втримували мене від того, аби в суворій послідовності, аркуш за аркушем, продовжувати свою сповідь. На попередніх сторінках я хоч і неодноразово запевняв, що веду ці нотатки насамперед для власної розваги, але й тут маю від дати належне правді й хочу відверто зізнатися: сідаючи за письмовий стіл, я потаємно все ж таки думав про читачів, і без надії на їхнє співчуття й заохочення мені, напевне, забракло б посидючости довести свою роботу навіть до нинішньої її стадії. Безперечно, мене цікавило питання — чи зможуть мої правдиві зізнання, скромно взяті зі справжнього життя, суперничати з вигадливістю письменників і заслужити ласку публіки, смаки якої притлумилися через пересичення яскравими витворами мистецтва? Одному Богові відомо — іноді говорив я собі, — яких чар і потрясінь чекають від книги, що завдяки своєму заголовкові ніби стає в один ряд з детективними романами, тоді як історія мого життя хоч і здається часом незвичайною, ба навіть неправдоподібною, але безперечно, зовсім не знає приголомшливо раптових ефектів і карколомних інтригуючих ситуацій. Від усіх цих думок мужність ледве не полишила мене.

Та сьогодні мені випадково трапились на очі вже написані розділи, не без почуття розчуленості перечитав я хроніку свого дитинства й перших підліткових років; надихнувшись, я знову поринув у спогади й тоді, коли переді мною оживали найбільш пам'ятні моменти моєї біографії, мимо волі подумав, що всі ті подробиці, які так живильно діють на мене, мають бути цікаві й широкому читачеві. Варто мені, наприклад, пригадати, як в одній зі знаменитих столиць імперії я під іменем бельгійського аристократа сиджу з сигарою за чашкою кави в добірному товаристві, серед якого перебуває й начальник поліції, навдивовижу гуманна й душевна людина, сиджу й проваджу безтурботну розмову про авантюризм і криміналістику, або ж у фатальну годину мого першого арешту, коли серед чиновників карного розшуку, які прийшли до мене, був один новачок; вражений величию моменту і збитий з пантелику розкішшю моєї спальні, він постукав у відчинені двері й, старанно витерши ноги, тихо промовив: "Перепрошую за сміливість", — за що був нагороджений обуреним поглядом

свого огрядного начальника, — і я сповнююсь радісною надією, що мої зізнання, нехай і поступаються вигадкам романістів щодо захоплюючих цікавинок, нехай не цілком задовольняють вульгарну допитливість публіки, проте рішуче перевершають їх витонченою проникливістю й шляхетною правдивістю. Ось чому я знову загорівся бажанням продовжити й завершити свої нотатки. Відтепер я маю намір ще з більшою ретельністю стежити за чистотою стилю й шляхетністю зворотів, аби те, що виходить з-під мого пера, могло читатися і в найкращих домах.

Розділ другий

Я відновлюю свою оповідь на тому самому місці, де колись перервав її, а саме на самогубстві мого бідного батька, загнаного у глухий кут людською черствістю. Поховати його за релігійним обрядом було важко, бо церква відвертається від такого діяння, як, зрештою, і мораль, вільна від канонічних поглядів. Життя, безперечно, не є найвищим даром небес, за який ми повинні чіплятися, введені в оману його красою; по-моєму, життя радше варто розглядати як заданий, певною мірою навіть нами самими обраний, важкий і суворий урок, що ми його повинні виконувати зі старанною наполегливістю, адже передчасна втеча від нього була б найбільшим недбальством. Але в цьому окремому випадку я утримався від суворого вироку й цілком віддався почуттю жалю. Поховати батька без благословення церкви ми, родина небіжчика, вважали за неможливе — моя мати й сестра через людський поговор та зі святенництва (вони були ревними католичками), а я через природжений традиціоналізм, який завжди спонукає мене віддавати перевагу благодійно усталеним формам перед претензіями новітнього поступу. Тож оскільки в жінок не стало на те мужности, я взявся умовити настоятеля нашого собору, консисторіального радника Шато, здійснити обряд поховання.

Цей життєлюбний клірик, що лише недавно отримав парафію у нашому місті і якого я застав за другим сніданком, який складався з омлету й пляшки легкого вина, удостоїв мене надзвичайно люб'язного прийому. Річ у тому, що консисторіальний радник Шато був пастирем щонайсвітськішого спрямування, він переконливо уособлював своєю персоною блиск і аристократизм католицької церкви. Кругленький і куций, але аж ніяк не позбавлений певної витонченості, він тішив око дивовижною округлістю жестів та хвацьким похитуванням стегнами при ходьбі. Мова у нього була вишукана, навіть вірцева, а з-під його бездоганно зшиті шовковисточорної сутани виглядали чорні шовкові панчохи й лаковані туфлі. Щоправда, масони й антипапісти стверджували, ніби він змушений постійно носити лаковане взуття через те, що у нього пітніють і недобре пахнуть ноги, але це мені й досі здається якоюсь обмовою.

Незважаючи на те, що я з'явився перед ним уперше, він своєю білою пухкою рукою запросив мене сісти до столу, розділити з ним трапезу і люб'язно удав, що вірить моїм брехливим свідченням: я стверджував, ніби мій батько, розбираючи револьвер, що давно не був у користуванні, ненавмисно всадив у себе кулю. Всьому цьому він уважав за потрібне повірити з міркувань суто політичних (за нинішніх убогих часів церква має тішитись, коли до неї звертаються за послугою, нехай і з нечистою совістю), сказав

мені на розраду кілька ласкавих слів і висловив пастирську готовність відслужити панахиду й провести обряд поховання, витрати на який великодушно взяв на себе хрещений Шіммельпрістер. З моїх слів єгомость зробив собі кілька нотаток про життєвий шлях покійного. Я намагався змалювати цей шлях як радісний і почесний. Потім він поставив мені низку запитань про мої особисті обставини та плани на майбутнє. Я відповідав на них докладно, але досить ухильно.

— Ви, любий сину, — сказав він, — досі були не дуже вимогливі до себе. Але я вважаю, що не все ще втрачено, ви справляєте дуже приємне враження, і мені особливо припав до душі ваш голос. Не сумніваюсь, що доля буде до вас прихильною. Народжених у щасливий час і угодних Богові я розпізнаю з першого погляду, бо доля людини написана на її чолі письмeнами, які легко читає посвячений.

І з цими словами він відпустив мене.

Радіючи словам святого отця, я помчав, аби повідомити домашніх про успішний результат моєї місії. На жаль, похорон батька, хоча й церковний, нітрохи не був схожий на пишно урочистий обряд, який нам уявлявся: представників міської громади зібралося надзвичайно мало, і тут, оскільки мова йде про жителів нашого міста, нічого дивного не було. Але куди поділися друзі з інших міст, які за добрих часів так часто милувалися феєрверками мого бідного батька і так охоче розпивали з ним одну-другу пляшину "Бернкаслер доктор". Вони не вшанували його похорон своєю присутністю, напевне, не тому, що були людьми нешляхетними, а тому, що все серйозне, все, що нагадує про вічність, було їм просто не до душі й вони уникали церемоній, які могли затьмарити їхнє життя, що, звичайно, свідчить про певну душевну ницість. З'явився лише один лейтенант Юбель з Другого Нассауського, і тільки завдяки йому мій хрещений Шіммельпрістер і я виявилися не єдиними, хто супроводжував труну до розверзлої могили.

Але пророкування духовного пастиря весь час звучало в мене у вухах; збігаючись із моїми сподіваннями й надіями, воно до того ж виходило від інституції, яка щодо таких глибоких і таємничих питань видавалася мені визначальною. Пояснювати чому — це справа не для кожного, і все-таки я візьму на себе сміливість хоча б поверхово заторкнути цей предмет. По-перше, поважне місце на одному із ступенів ієрархії римської церкви, безперечно, допомагає значно тонше розбиратися в людських рангах, ніж перебування в обивательському болоті. Висловивши цю самоочевидну думку, спробую піти ще далі, неухильно дотримуючись логічного її розвитку. Тут мова йде про почуття — отже, про елемент чуттєвості. А католицька форма вшанування бога, маючи на меті введення людини в надчуттєвий світ, спирається передусім на чуттєве сприйняття, вона прокладає для нього всі мислимі шляхи й більше, ніж будь-яка інша релігія, намагається проникнути в його таємниці. Вуха, звикле до піднесеної музики, до гармонії, яка ніби провіщає хори небожителів, чи може воно виявитися недостатньо чутливим і не вловити внутрішнього аристократизму в звучанні людського голосу? Око, привчене до благочестивої розкоші, до фарб і форм, що представляють на землі пишність небесних палаців, хіба може воно не вгледіти таємничої принади, самою

природою привнесеної в образ щасливого обранця? Орган нюху, який насолоджується потай перейнятою ладаном атмосферою віттаря і який наперед відчуває будь-які святощі, невже не вловить він нематеріального, але все-таки тілесного духу щасливця, людини, народженої в неділю? Той, хто посвячений у проведення найбільшого таїнства цієї церкви, таїнства причастя, невже він за допомогою вищого почуття дотику не відрізнити високу людську субстанцію від приземленої? Тішуся надією, що за допомогою цих ретельно підібраних слів я, мірою можливості, ясно висловив свою думку.

У всякому разі, пророцтво пастера не сказало мені нічого такого, що не підтверджувалося б моїми власними відчуттями і тим, що я побачив у дзеркалі. Щоправда, часом я відчував занепад духу, бо моє тіло, яке одного разу у всій своїй міфічній красі було перенесене на полотно рукою художника, поки що прикривалося потворним поношеним одягом, а моє становище в місті було не лише принизливим, але й вселяло підозру. Нашадок родини з вельми сумнівною репутацією, син банкрута-самовбивці, який покинув навчання, юнак без жодних перспектив на майбутнє, я постійно відчував на собі пильні, похмурі погляди своїх співгромадян — людей досить порожніх і позбавлених для мене будь-якої чарівності; але мою особливу натуру ці погляди таки боляче ранили, тож я, не маючи ще можливості виїхати з нашого міста, намагався якомога менше показуватись на вулиці. У цей час ще більше розвинулися мої здавна відомі риси: відлюдкуватість та почуття страху перед людьми, які, до речі, чудово вживалися в моєму серці з шаленим потягом до життя і до людей. До того ж ці мої похмурі погляди викликали — і не тільки у жіночої половини населення — щось на кшталт мимовільної співучасті, що за сприятливіших обставин мене б дуже обнадіяло. Нині, коли обличчя моє змарніло, а тіло почало старіти, я можу сказати без зайвої скромності, що в мої дев'ятнадцять років збулося все, що обіцяло мені отроцтво, і в той час я, навіть з власного погляду, буквально розквітнув, перетворившись на чарівного юнака. Білявий і водночас смаглявий, з мерехтливими синіми очима, зі скромною усмішкою на устах, з шовковистим волоссям, зачесаним догори над чолом, я мав привертати до себе серця моїх простодушних земляків — якби їхній погляд не затуманювало неприємне усвідомлення хисткості мого становища, — як згодом привертав серця жителів усіх частин світу. Моя статура, яка задовольняла навіть найвимогливіший погляд хрещеного Шіммельпрістера, була зовсім не кремезною, але рівномірно і пропорційно розвиненою, як у любителів спорту та гімнастичних ігор, хоча я, щирий мрійник, у житті не займався фізичними вправами й нічого не робив для свого фізичного розвитку. Окрім того шкіра моя була настільки ніжна, що, попри свою обмеженість у грошах, я завжди купував м'яке й дороге мило, оскільки дешеві сорти стирали її до крові. Вроджені переваги, природні обдарування незмінно вселяють їхнім носіям палкий і побожний інтерес до свого походження, саме тому я так любив розглядати зображення моїх предків: фотографії, дагеротипи, медальйони й силуети, що служили мені підмогою в моїх дослідженнях; палаю чи бажанням дізнатися, кому я зобов'язаний найбільше, я намагався відшукати в обличчях предків риси, які підготували появу моєї особи. Але якимось значним успіхом ці пошуки не увінчалися.

Щоправда, в образі деяких родичів по батькові можна було помітити підготовчі вправи природи (адже я вже згадував, що мій бідолашний батько, незважаючи на свою огрядність, також був на короткій нозі з граціями). Але загалом я переконався, що особливо дякувати мені нікому, і якщо відмовитися від думки, що в якийсь невідомий момент історія мого роду зазнала загадкової колізії, внаслідок якої одним із моїх предків став аристократ або вельможа, то для обґрунтування переваг, дарованих мені природою, я мусив заглибитися в роздуми над самим собою.

Чому, власне, слова консисторіального радника справили на мене таке величезне враження? На це запитання я й тепер можу відповісти з не меншою впевненістю, ніж у ті далекі роки. Він мене похвалив, за що? За приємний голос. Але ж ця властивість чи дар очевидно не має нічого спільного з поняттям "заслуги", й уважати ці слова похвальними так само не прийнято, як засуджувати когось за косоокість, кульгавість або зоб. Адже, на думку нашого буржуазного суспільства, хвалити або ганити можна тільки моральне, а не природне начало; вихваляти природне начало вважається безглуздом і несправедливим. Те, що Шато, мабуть, дотримувався протилежної думки, вразило мене своєю новизною й сміливістю, здалося мені виразом свідомої і впертої незалежності, до якої домішувалося навіть дещо від язичницької простоти й наштотувало мене на приємні роздуми. "Дуже важко, — думав я, — провести межу між вродженими й етичними перевагами. Всі ці портрети дядьків, тіток і дідів ясно довели, як мало з моїх переваг перейшли до мене в спадок, але в такому разі, виходить, я сам якимось чином виробив їх? Хіба правильне відчуття не підказує мені, що чесноти, якими я володію, значною мірою моя заслуга, що мій голос міг бути вульгарним, погляд тупим, а ноги кривими, якби душа моя цьому потурала? Той, хто посправжньому любить життя, створює себе йому на догоду. Іншими словами, якщо природні чесноти й не є наслідком моральних зусиль, то похвали, якими розсипався патер щодо милозвучності мого голосу, якщо подумати, були аж ніяк не простою його примхою".

Розділ третій

За декілька днів після того, як ми поховали тлінні останки мого батька, всі зібралися на сімейну раду на чолі з хрещеним Шіммельпрістером, який спеціально заради цього до нас прийшов. Нам було офіційно запропоновано до нового року звільнити будинок, а тому прийняття рішення щодо подальшого нашого місця проживання стало нагальною потребою.

Я досі не знаю, як дякувати хрещеному за поради й співчутливу увагу, з якою він, маючи на увазі кожного з нас окремо, розробив плани на майбутнє, які згодом виявилися (зокрема, для мене) воістину благодійними й далекосяжними. Сімейна рада проходила в нашій колишній вітальні, колись затишно обставленій м'якими меблями і переповненій веселощами й святковим чадом; тепер ця зала була голою, розгромленою, майже порожньою. Ми сиділи в кутку на бамбукових стільцях з горіховими сидіннями, які колись стояли у їдальні, за зеленим столиком — усе, що залишилося від гарнітуру, який складався з чотирьох чи п'яти тендітних столиків для

перекусок або чаювання, які всувалися один в один.

— Круль, — почав хрещений (у своєму фамільярно-дружньому тоні він зазвичай називав матір на прізвище).

— Круль, — сказав він і повернув до неї свій гачкуватий ніс і гострі очі без брів і вій, своєрідно обрамлені целулоїдними колами окулярів, — от ви носа повісили й руки опустили, і зовсім дарма. Насправді саме після жорстокої катастрофи, яку так влучно називають цивільної смертю, відкриваються для людини по-справжньому радісні й різноманітні можливості, а найобнадійливіше становище — це те, коли нам настільки погано, що, здається, гірше й бути не може. Тож повірте, друже мій, людині, яка сама переживала подібні удари долі, коли не матеріального, то морального порядку. Втім, вам до такого стану ще далеко, що, ймовірно, і підрізає вам крила. Зберіться з духом, моя люба, побільше підприємливості. Так, у цьому місті у вас з усім покінчено, але що з того? Перед вами широка дорога. Ваш особистий, правда скромний, рахунок у Комерційному банкові ще не остаточно вичерпано. З цими грошима ви можете вирушити кудись у велике місто — Вісбаден, Майнц, Кьольн, нехай навіть у Берлін. У кухні ви як вдома, даруйте мені за незграбний зворот. Ви вмієте готувати пудинг з хлібних крихт і чудову кисло-солодку печеню із залишків вчорашнього м'яса. Крім того, ви звикли бачити у себе безліч людей, пригощати їх, розважати розмовою. Отже, ви наймете кілька кімнат, дасте оголошення, що за певну ціну приймаєте нахлібників або просто пожильців на пансіоні, і будете жити так само, як жили дотепер, з тією лише різницею, що ваші гості будуть вам платити. А поблажливе ставлення до людей і бадьорий стан духу дозволять вам влаштувати приємне, затишне життя для своїх пансіонерів, і, їй-бо, я буду здивований, якщо ваше підприємство незабаром не почне процвітати й розширюватися.

Тут хрещений замовк, даючи нам можливість виявити свою захоплену вдячність і радість, врешті до нас приєдналась і моя мати.

— Щодо Лімпхен, — провадив він далі (цим пестливим іменем хрещений завжди величав мою сестру), — то найпростішим для неї, звичайно, було б стати помічницею матері й скрашувати життя її постояльців, причому я не сумніваюся, що вона виявила б себе як гідна й енергійна *filia hospitalis*[4]. Але ця можливість нікуди від неї не подінеться. А поки що я маю для неї на увазі щось ліпше. У дні вашого процвітання вона вчилася співати; співачки з неї не вийшло — голос у Олімпії слабкий, хоча не позбавлений милозвучності і в поєднанні з її зовнішніми даними справляє дуже приємне враження. Саллі Меершаум з Кьольна — мій давній друг, а головна його справа — це театральне агентство. Тож він з легкістю влаштує Олімпію в оперетну трупу, нехай попервах навіть не першого рангу, або в яку не будь співочу капелу, свій гардероб спершу вона поповнить з моєї костюмерної. Початок її кар'єри буде, ймовірно, нелегким, можливо, їй доведеться вступити в боротьбу з життям. Але якщо вона виявить характер (який є важливішим за талант) і зуміє одержати зиск зі свого обдарування, що складається з безлічі різноманітних обдарувань, то швидко піде вгору і, хтозна, можливо, досягне блискучих вершин. Я можу, звичайно, тільки вказати вам

напрям, окреслити можливості, решта — вже ваша справа.

Радісно зойкнувши, моя сестра кинулася на шию порадника й сховала голову у нього на грудях.

— А тепер, — вів він далі, й з усього було видно, що наступний пункт він приймає ще ближче до серця, — тепер перейдімо до нашого "лицедія" (читачеві зрозуміло, на що він натякав, називаючи мене цим ім'ям). — Я чимало мізкував над проблемою його майбутнього й, незважаючи на значні труднощі, гадаю, що таки знайшов рішення, звичайно тимчасове. З цього приводу я навіть затіяв листування з закордоном, точніше кажучи з Парижем, — зараз поясню вам, з ким саме і на який предмет. На мій погляд, насамперед йому треба відкрити дорогу в життя, яку, внаслідок сумного непорозуміння, поважні вершители долі вважають для нього закритою. Щойно він опиниться на просторі, потік підхопить його і, переконаний, принесе до прекрасного берега. На мою думку, найкращі перспективи обіцяє Феліксові робота у великому готелі, принаймні на посаді кельнера: я говорю не тільки про прямий шлях (який теж може привести до вельми поважного становища в суспільстві), але й про всілякі відхилення і несподівані обхідні стежки, які не менше ніж уторовані дороги деколи таки сприяють щасливцю. Я згадав про листування. Так от, я написав директорові готелю "Сент-Джеймс енд Олбані", Париж, вулиця Сент-Оноре, неподалік від Вандомської площі (тобто це самий центр, я покажу вам місце на плані Парижа), отже, написав Ісаакові Штюрцлі, — ми з ним на "ти" ще з моїх паризьких часів. Я не тільки вигідним чином відгукнувся про виховання й характер Фелікса, але поручився за вишуканість його манер і моторність. Він трохи говорить по-французькому та по-англійському і найближчим часом має ще підучити ці мови. Штюрцлі готовий зробити мені послугу і взяти його на випробувальний термін, звичайно без платні. Харчування і приміщення він отримає безкоштовно, а ліврею, яка, безперечно, буде йому до лиця, зуміє придбати за досить пільговою ціною. Одне слово, це шлях в життя, сприятливий терен для розвитку його дарувань, і я сподіваюся, що наш Фелікс зуміє догодити заможним постояльцям "Сент-Джеймс енд Олбані".

Певна річ, я висловив цій чудовій людині не менше подяки, ніж мої мати й сестра. Ненависна обмеженість рідного містечка, здавалося, лишилася в минулому, широкий світ відкривався переді мною, і Париж, місто, від самої згадки про яке мій бідний батько впадав у солодку знемогу, вже поставав перед моїм внутрішнім зором у всій своїй життєрадісній пишноті. Але насправді все було не так просто, точніше, як кажуть у народі, була тут одна притичина: я не мав права залишити батьківщину, оскільки підлягав призову на військову службу. Державний кордон був для мене нездоланною перешкодою, доки в моїх паперах чорним по білому не буде написано, що я звільнений від військової повинності; питання про військову службу тим більше турбувало мене, що я, як відомо, не користувався привілеями тих, хто закінчив навчальний заклад, і у разі якщо б мене визнали придатним, повинен був би з'явитися в казарми як звичайнісінький рекрут. Ця подробиця, про яку я дотепер просто волів не думати, у хвилину, сповнену таких райдужних надій, важким каменем лягла мені на серці. І коли

я нерішуче про це заговорив, з'ясувалося, що ні моя мати, ні сестра, ні сам Шімельпрістер не брали цієї обставини до уваги — перші через жіночу необізнаність, а останній — тому, що, все життя займаючись живописом, мав дуже приблизне уявлення про такі формальності. З досадою заявивши, що він абсолютно безпорадний у такій справі, бо знайомств з військовими лікарями не має, а отже, не може вплинути на тих, від кого це залежить, хрещений запропонував мені виплутуватися із зашморгу власними силами.

Отже, у цій делікатній справі я міг покладатися лише на самого себе; читач незабаром дізнається, чи виявився я зугарним з нею впоратися. Спочатку мій жвавий юнацький розум відволікся на майбутній переїзд та пов'язані з цим приготування. Оскільки моя мати сподівалася прийняти пожильців чи пансіонерів до нового року, то переселення наше мало відбутися ще перед Різдвом, а місцем нового проживання повинен був стати Франкфурт-на-Майні, адже у такому великому місті швидше може трапитися щасливий випадок.

Як легко, як нетерпляче, презирливо й незворушно залишає юнак, спраглий за просторами, свою тісну батьківщину, жодного разу навіть не озирнувшись на її вежі та пагорби, вкриті виноградниками! Він уже відчужений від неї й надалі відчужуватиметься ще більше, але до смішного знайомий образ батьківщини залишиться жити в глибинах його свідомості й після довгих років забуття раптом знову спливе на поверхню. Тоді минуле здасться йому гідним поваги, у своїх справах і успіхах на чужині, на кожному життєвому повороті, при кожному новому зльоті він озиратиметься на той покинутий маленький світ, запитуватиме себе, що б сказали про це або вже говорять там, в його рідному місті. Так зробить будь-який обдарований юнак, до якого батьківщина була глуха, недоброзичлива, несправедлива. Коли він залежав від неї, то всім єством своїм чинив опір, але після того, як його батьківщині довелося таки його відпустити, й вона, можливо, про нього вже забула, той добровільно надасть їй право голосу в своєму житті. Так, одного дня, після бурхливих, сповнених подій років йому закортить повернутись назад, він не зможе втриматися від спокуси вразити тамтешніх жителів своїм новим, незнайомим виглядом і з боязкою насмішкою в серці, впізнаний або ніким не знаний, блукатиме старими вулицями. У належному місці я розповім, як це було в моєму випадку.

Я написав у Париж чемного листа до пана Штюрцлі, повідомляючи йому, що змушений почекати з від'їздом, поки буде вирішено, чи придатний я до військової служби; при цьому я висловлював нічим не обґрунтовану впевненість, що з причин, які не мають стосунку до моєї майбутньої роботи, відповідь, певніш усього, буде на мою користь. Невдовзі залишки нашого майна перетворилися на паки й валізи, в одній з яких лежало півдюжини розкішних сорочок з накрохмаленими манішками; хрещений вручив їх мені на прощання, висловивши впевненість, що в Парижі вони мені можуть добре прислужитись. І ось похмурого зимового дня ми всі троє, висунувшись з вікна потяга, який щойно рушив, бачимо, як зникаючи тріпоче на вітрі червона хустинка нашого друга. З цією чудовою людиною мені довелося побачитись ще тільки один раз.

Розділ четвертий

Не стану довго спинятись на перших метушливих днях нашого перебування у Франкфурті. Неприємно згадувати про ту жалюгідну роль, яку було відведено нам у цьому найбагатшому торговому місті, та й докладним описом нашого тодішнього становища боюсь обриднути читачеві. Промовчу й про брудний пансіон чи заїжджий двір, який якнайменше заслуговує на назву готелю, де ми з матір'ю (сестра Олімпія зійшла з поїзда у Вісбадені, аби спробувати щастя в кьольнському агентстві Меершаума) з міркувань економії провели багато ночей: я спав там на дивані, який просто кишив кусючими, злісними комахами. Промовчу й про ті поневіряння, яких ми зазнали, розшукуючи в цьому великому, черстовому, ворожому до жебраків місті хоч якусь більш-менш пристойну квартиру, аж поки в одному з віддалених кварталів нарешті натрапили на помешкання, яке певною мірою відповідало життєвим планам моєї матері. Це були чотири маленькі кімнати й крихітна кухня на нижньому поверсі флігеля з видом на жахливий двір і без жодного сонячного промінчика. Але оскільки ця квартира коштувала всього сорок марок на місяць, а нам якось не личило видавати себе за вибагливих квартирантів, тож ми зразу дали задаток і поквапилися до неї переїхати.

У молодості будь-яка новизна безкінечно приваблива, і хоча це похмуре житло не могло йти в жодне порівняння з нашим світлим заміським будинком, у такій незвичайній обстановці у мене стався напад невтримних веселощів і втіхи. Я завзято допомагав матері у невідкладних справах: пересував меблі, виймав з ящиків зі стружками тарілки й чашки, намагався якомога гарніше розставити в шафі на полицях кухонний посуд і терпляче вів переговори з господарем, огидно пузатим чоловіком з підлим характером, щодо необхідного ремонту, від якого цей черевань так уперто ухилявся, що матері довелося дещо порихтувати за власний кошт, аби при значені нею до винаймання кімнати не мали занадто непривабливого вигляду. Це далось їй вельми нелегко, оскільки витрати на переїзд виявилися досить значними й у разі затримки з прийомом пансіонерів щойно розпочатій справі загрожувало банкрутство.

Першого ж вечора, коли ми з матір'ю, сидючи на кухні, вечеряли яечнею, вирішено було на згадку про добрі старі часи наректи наш заклад "Пансіон Лорелея", ми відразу написали листівку хрещеному Шіммельпрістерові, запитуючи його, чи він схвалює таку назву. І вже наступного дня я побіг до редакції однієї з найбільш читаних франкфуртських газет зі скромним, але заманливо складеним оголошенням, яке з набраною жирним шрифтом поетичною назвою майбутнього пансіону мало неодмінно зацікавити публіку. А от табличку, яку ми збиралися прибити біля дверей, аби привертати до нашого закладу увагу перехожих, ми з матір'ю відразу не могли придбати — вона виявилася нам не по кишені. Та як описати нашу радість, коли на шостий чи сьомий день після нашого переїзду до Франкфурта з рідного міста раптом прибув пакет вельми незвичайної форми; відправником його значився хрещений Шіммельпрістер, а всередині лежала продірявлена на всіх чотирьох кутах прямокутна дощечка, на якій красувалася власноруч намальована ним жіноча постать з наших

етикеток, в одязі із самих лише кілець та браслетів, і напис золотавою олійною фарбою: "Пансіон Лорелея". Ця вивіска, прибита до будинку на розі вулиці, виглядала дуже ефектно: ми зуміли так її прикріпити, що діва зі скелі вказувала своєю унизаною коштовностями рукою на заїзд і двір, де була наша квартира.

І справді, скоро з'явилися пожильці; першим прийшов чи то технік, чи інженер-механік, серйозний, мовчазний, навіть похмурий і вочевидь незадоволений своєю долею хлопець, який, проте, платив справно і провадив розважливий, статечний спосіб життя. Він не прожив у "Пансіоні Лорелея" й тижня, як у нас з'явилося ще двоє гостей, які були з театрального світу, а саме: комічний бас, що залишився без роботи через повну втрату голосових здібностей, товстий і кумедний на вигляд, але озлоблений через своє нещастя; він марно намагався нескінченними вправами зміцнити свій голос, і коли співав свої вправи, здавалось, що хтось, задихаючись, волає про допомогу з порожньої бочки. Разом з ним з'явилася його тінь жіночої статі — руда хористка в неохайному капоті, з довгими пофарбованими в рожевий колір нігтями, — страшенно худе і, мабуть, слабогруде створіння, яке наш співак, чи то за якісь провини, чи просто, аби дати вихід накопиченій озлобленості, нерідко "повчав" за допомогою своїх підтяжок, що, втім, жодного разу не похитнуло її безперечної впевненості в почуттях свого співмешканця.

Отже, ця пара займала одну кімнату, механік — другу, третя правила нам за їдальню, де всі ми їли обіди, вміло приготовлені з мізерної кількості продуктів. Не бажаючи, з міркувань благопристойності, ділити кімнату з матір'ю, я спав на кухні, постеливши собі на лавці, й мився над раковиною, впевнений, що таке моє життя довго тривати не може.

"Пансіон Лорелея" почав процвітати, нам доводилося тіснитися, поступаючись місцем гостям, і моя мати, маючи на те всі підстави, думала про те, щоб розширити заклад і найняти кухарку. Одне слово, справа налагоджувалась, і допомога моя була не потрібна, а до від'їзду в Париж або до дня, коли мені доведеться пов'язати двоколірний шарф, у мене залишалося ще багато вільного часу, такого бажаного й необхідного кожному непересічному юнакові. Освіта здобувається не через тупу навчальну повинність, вона — дар свободи й дозвілля; її не домагаються в поті чола, а вдихають, як повітря; на неї працюють незримі інструменти; потайне напруження почуттів і думок чудово поєднується з тим, що люди вважають марно згаяним часом, й щогодини збагачує тебе знаннями, я б навіть сказав, що до обранця долі освіта приходить уві сні. Бо й справді, треба бути створеним зі сприйнятливого матеріалу, аби стати освіченою людиною. Ніхто не засвоює того, що не закладене в ньому від народження, і не заздрить до того, що йому чуже. Обмеженій людині освіти не здобути, а хто її здобув, ніколи не був йолопом. І тут знову ж таки дуже важко про вести пряму й чітку демаркаційну лінію між особистою заслугою й тим, що ми називаємо "сприятливими обставинами"; адже якщо прихильна доля в найвідповідальніший момент закинула мене до великого міста і щедро обдарувала часом, то, з іншого боку, цілковито позбавлений засобів, які розчиняють перед людиною двері тих місць, де вона може поповнити свою освіту й

отримати духовну насолоду, я був приречений заглядати в сад, що квітнув таємничою красою, тільки через чудові ґрати.

Тієї пори я присвячував сну аж надто багато часу, спав переважно до обіду, нерідко ще пізніше, й, уставши з ліжка, наватрус з'їдав на кухні якісь розігріті, а часом і холодні недоїдки, потім закурював цигарку, дар нашого механіка (він знав, який я ласий до цієї ніжної втіхи і як рідко можу собі її дозволити), та йшов з "Пансіону Лорелея" вже в надвечірній час, годині о четвертій, п'ятій — коли світське життя в місті досягає найвищої точки, заможні жінки вирушають з візитами або їздять в екіпажах від крамниці до крамниці, кафе наповнюються відвідувачами й вітрини починають сяяти вогнями. Тож я виходив на свої водночас повчальні й цікаві прогулянки велелюдними вулицями славетного міста Франкфурта й частенько, внутрішньо збагачений, повертався додому вже перед світанком.

А тепер уявіть собі скромно вдягненого юнака і те, як він, без друзів і знайомих, самотньо валандається крізь різнолику товкотнечу чужого міста! Він не має грошей, аби насолодитися радощами цивілізації. Про ці радощі так проникливо розповідають розклеєні на стовпах афіші, що навіть най недоумкуватіший хлоп неминуче мав утратити спокій і відчутти приплив цікавості, а він так легко збуджується від усього й змушений задовольнятися лише читанням назв, дізнаючись про те, що ті радощі справді існують. Він бачить святково освітлені фойє театрів, але йому не можна злитися з людським потоком, який суне досередини, він стоїть, засліплений яскравим світлом вогнів мюзик-холів і вар'єте, що відбиваються на тротуарі, біля дверей яких стовбичить казковий велетень-мавр у трикутному капелюсі, тримаючи в руках жезл; через яскраве світло його обличчя ніби вибілене, як і пурпурова його ліврея, він вишкіряє зуби, припрошуючи гостей якимось незрозумілим діалектом; а бідному юнакові не можна відгукнутися на ці заклики! Але почуття його збентежені, розум напружений; юнак дивиться, насолоджується, сприймає, і якщо гамір і товкотнеча спершу оглушають, страшать і збивають з пантелику уродження сонного містечка, то в нього таки вистачає гумору й самовладання, аби поступово освоїтися з цією метушнею й навіть обернути її на користь собі й своєму прагненню до пізнання.

А яка чудова вигадка — вітрини, як добре, що крамниці, базари, художні салони — ці склади розкоші — не жмикрутствують, не ховають скарби в своїх надрах, а широко, щедро, спокусливо виставляють їх напоказ за широкими вікнами. У зимові вечори ці виставки сяють, ніби сонячний день; гірлянди маленьких газових пальників, вибудованих внизу вікна, не дають склу покритися памороззю. Так стояв я біля них, захищений від холоду тільки вовняним шарфом, обмотаним навколо шиї (пальто, яке дісталось мені у спадок від мого бідного батька, давно вже було закладене в ломбарді за вельми скромну суму), й пожирав очима всі ці прекрасні, витончені, дорогі речі, не звертаючи уваги на холод і вогкість, яка пронизувала мене до кісток.

У вітринах меблевих крамниць були облаштовані цілі кімнати: комфортабельні кабінети класичного стилю; спальні, що демонструють витонченість інтимних звичок, невеликі чарівні їдальні, де на столі, вкритому дамастовою скатертиною, обставленому

зручними стільцями, стоять квіти, мерехтить срібло, найтонша порцеляна, крихкі келихи; аристократичні вітальні у вишуканому стилі, з канделябрами, камінами й кріслами, оббитими гобеленом. Я не міг досхочу надивитися на те, як ніжки затишних крісел, такі витончені й благородні, тонуть у багряному ряхтінні перських килимів. Трохи далі мою увагу привернули вітрини елегантного кравецького ательє. Тут я побачив весь гардероб багатія або вельможі — від оксамитового шлафрока чи підбитої едабом домашньої куртки до урочисто-чорного фрака, від комірця вишуканої форми, зробленого ніби з алебастру, до гідних гамаш та сяючих лакованих туфель, від сорочок у смужку або цяточку до коштовної шуби. Тут таки перед моїми очима постали й дорожні речі багатих мандрівників, ці вмістилища розкоші з м'якої телячої або найціннішої крокодилячої шкіри, яка виглядає ніби складеною із суцільних латок. Біля цих вітрин я познайомився з предметами необхідности красивого, вишуканого життя: флаконами, щітками, несесерами, футлярами для провізії, а також складаними спиртівками з блискучого нікелю. Серед усіх цих предметів були спокусливо розкладені строкаті жилети, чудові краватки, найтонша білизна, капелюхи на едабній підкладці, замшеві рукавички й шовкові шкарпетки. Споглядаючи всю цю розкіш, юнак міг засвоїти набір речей елегантного джентльмена аж до останнього зручно вигнутого гудзика. Потім, обережно проскакуючи між дзвінками трамваями й екіпажами, я перейшов вулицю, й опинився уже біля вітрини крамниці художніх виробів. Тут була виставлена продукція витончених ремесел, речі, призначені тішити заможний освічений погляд: картини видатних майстрів, всілякі тваринки з порцеляни, красива кераміка, бронзові статуетки, руки мої так і тяглися приголубити їхні стрункі, шляхетні тіла. А що значить блиск кількома кроками далі, такий блиск, що у перехожого ноги приростають до землі? Це вітрина відомого ювеліра й майстра золотих справ, і ніщо, ніщо, крім тонкого скла, не відокремлює змерзлого хлопчика від усіх скарбів казкової країни.

Тут у мене, більше ніж деінде, нестримний захват поєднувався з невгамовною жагою пізнання. Блідо-ряхтливі низки перлів на мереживах з великою, як вишня, перлиною посередині, що рівномірно зменшуються, наближаючись до діамантового замка, — низки, які коштують ціле багатство; діамантові прикраси, що холодно виблискують на темному оксамиті, переливаються всіма барвами веселки й гідні прикрашати шию, груди й голову королев; гладкі золоті портсигари й руків'я для тростин, спокусливо розкладені на скляних підставках; між ними недбало розсипане коштовне каміння, що вражає око величавою грою барв: криваво червоні рубіни, смарагди — яскраво-зелені, як кришталь, сапфіри, що випромінюють зоряне світло зі своєї прозоро синьої глибини; аметисти, про які говорять, ніби їхній дивовижний бузковий відтінок — наслідок органічної домішки; опали, що змінюють колір залежно від точки, з якої дивишся на них; кілька топазів і ще якісь невідомі камені всіх відтінків сонячного спектру. Це видовище не тільки лоскотало мої почуття, я вивчав камені, усім еством своїм заглиблювався в них, порівнював їх і подумки зважував; у ті дні я вперше усвідомив свою любов до коштовного каміння, до цих досконалих за складом, але

власне, нічого не вартих кристалів, найпростіші елементи яких з'єднуються в безцінне ціле лише завдяки грайливій примсі природи, й тоді саме я заклав основу серйозних знань, згодом набутих мною в цій чарівно-прекрасній царині.

Не знаю, чи казати мені ще про квіткові крамниці, з дверей яких, щойно вони прочинялися, лилися волого-теплі пахощі раю, а у вікнах стояли кошики, прикрашені величезними едwabними бантами, ті, що на знак уваги посилаються жінкам. Або про канцелярські крамниці; заглядаючи у їхні вікна, я дізнався, який папір повинен вибирати джентльмен для своєї кореспонденції, а також — що на ній повинні бути вигравійовані його ініціали, корона й герб. Або про вітрини парфумерів і перукарів, де у великих гранованих флаконах були виставлені французькі парфуми й ароматичні есенції, а в розкішно оббитих футлярах лежали різноманітні аксесуари для полірування нігтів і масажу обличчя. Дар споглядання, а ним я володів тієї пори, був для мене всім — це дар, який виховує вже тому, що звернений на предметне, на все заманливо-повчальне, що тільки є у світі. Проте наскільки глибшими бувають збурені почуття, коли пожираєш очима не речі, а людей — можливість, щедро надана мені великим містом, точніше, його фешенебельними кварталами, в яких я переважно провадив свої спостереження! Як зовсім по-іншому, ніж мертві речі, полоняють думки й увагу юнака люди!

О, ці сцени світського життя! Ніколи не були вони сприйнятнішими для погляду! Хто знає, чому одна з картин наповнює моє серце тугою й пожадливістю, а інша картина, нічим не примітна й цілком пересічна, так врзалася мені в пам'ять, що я навіть зараз ще тремчу від захоплення, згадуючи про неї? Ні, я не в змозі опиратися спокусі відтворити її на цих сторінках, хоча добре знаю, що оповідач — саме ним я зараз є — не повинен відволікати читача пригодами, з яких, вульгарно висловлюючись, "нічого не виникає", бо вони не сприяють розвиткові того, що прийнято називати "дією". Але можливо, при описі власного життя таки дозволено більше керуватися веліннями серця, ніж законами мистецтва!

Ще раз повторюю: нічого особливого в цій картині не було, але вона була чарівна. Місце дії знаходилося у мене над головою — балкон бельетажу великого готелю "Франкфуртське подвір'я". Одного разу зимовим вечором на балкон вийшли — так, так, прошу вибачення, саме так все й відбувалося — двоє молодих людей, не старших за мене, мабуть брат і сестра, можливо навіть двійнята. Були вони з непокритими головами, верхній одяг теж на себе не накинули, з пустощів. Обоє чорняві, явно уродженці заморських країн, чи то південно-американці іспано-португальського походження, чи то аргентинці або бразильці, а можливо — я ж просто гадаю — можливо, і євреї — припущення, яке нітрохи не применшує мого захоплення, оскільки виховані в розкоші діти цього племені бувають дуже й дуже привабливі. Обоє були такі гарні, що словами не опишеш, і юнак красою не поступався дівчині. Вони вже були одягнені для вечора; на манишці хлопця я помітив діамантові запонки, у дівчини в темних, красиво зачесаних косах виблискував діамантовий аграф, другий такий самий був пришпилений на грудях, там, де червонуватий оксамит сукні переходив у прозоре

мереживо; з таких самих мере жив були й рукава.

Я вболівав за недоторканість їхнього туалету, бо кілька мокрих сніжинок, покружлявши в повітрі, вже лягли на темні кучері брата і сестри. Та й уся їхня дитяча витівка тривала не більше двох хвилин і була затіяна, очевидно, тільки для того, щоб, зі сміхом перехилившись через перила, подивитися, що діється на вулиці. Потім вони вдали, ніби в них зуб на зуб не потрапляє від холоду, струсили сніжинки зі свого одягу й зникли у кімнаті, де відразу спалахнуло світло. Зникла чудова фантасмагорія, зникла, щоб уже ніколи не виникнути знову. Але я ще довго стояв і дивився поверх ліхтарного стовпа на балкон, подумки намагаючись проникнути в життя цих істот. І не тільки в цю ніч, але ще багато ночей поспіль, коли я, втомлений від ходьби й споглядання, засинав на своїй кухонній лаві, снилися мені ці двоє.

То були любовні сни, сповнені захвату й жаги єднання. Інакше й сказати не можу, хоча схвилювало мене не окреме, а двоєдине явище — пробігом побачена пара, сестра і брат. Іншими словами — істота моєї статі і статі протилежної, тобто прекрасної. Але краса виникла тут з двоєдиности, з чарівного подвійного повторення, і я аж ніяк не впевнений, що образ юнака на балконі — якщо не говорити про перлини в його манішці — хоч трохи розбурхав би мої почуття, як сумніваюся і в тому, щоб дівчина без її чоловічого повторення могла змусити мій дух віддатися таким солодким мріям. Любовні сни — сни, які я люблю, мабуть, саме за первозданну нероздільність і невизначеність, за двозначність, а значить, повний сенс, який визначає людську природу в подвійності обох статей.

"Мрійник і роззява! — вже чую голос читача. — Де ж твої пригоди? Чи не зібрався ти протягом усієї книги годувати нас сентиментальними ламентациями й хвилюваннями твоєї хтивої розслаблености. То що, так ти і далі притискався лобом і носом до величезних вікон і крізь шпарину в кремових фіранках зазираєш досередини елегантних ресторанів або стояв, одурманений пряними запахами, що линули з кухонь, і дивився, як кельнери обслуговують обраних франкфуртців, що сидять за маленькими столиками, на яких стоять канделябри зі свічками, затінені витонченими абажурами, й дивовижні квіти в кришталевих вазах?"

Так, усе це я робив і лише дивуюся, як влучно вдалося читачеві описати зорові насолоди, викрадені мною у красивого життя, здається, ніби він сам притискався носом до вищезазначених шибок. А щодо "розслаблености", то читач незабаром зрозуміє, наскільки недоречно тут це визначення і, як джентльмен, поспішить від нього відмовитися, попередньо вибачившись переді мною. Але час вже довести до його відома, що, не обмежуючись спогляданням, я шукав і знайшов спосіб вступити в певну дотичність зі світом, до якого вабила мене моя природа, а саме: після закінчення вистав я тинявся біля театральних під'їздів і, оскільки був спритним і послужливим, підкликав екіпажі, що чекали на замовлення, для вибраної публіки, коли вона, сміючись і розмовляючи, розпалена солодким видовищем, прямувала з фойє до виходу. Я кидався мало не під ноги коням, щоб змусити їх зупинитися біля критого під'їзду, де чекали мої "клієнти", або пробігав чималий шмат вулицею, розшукуючи чийсь карету,

сідав на козли поруч з кучером та, під'їхавши до театру, знову зіскакував, як лакей, стрімголов летів відчиняти дверцята й при цьому настільки чемно кланявся власникам екіпажа, що вони почувалися спантеличеними. Для того щоб доправити до під'їзду ці ландо і карети, я просив щасливців, яким вони належали, назвати мені своє ім'я і не знав більшого задоволення, ніж дзвінким голосом вигукнути його в повітря й обов'язково з додаванням титулу, наприклад: "Карету пана таємного радника Штрайзанда! Пана генерального консула Окерблома! Пана полковника Штраленгайма або Адельєбзена!" Деякі власники особливо мудрованих імен вагалися, перш ніж назвати їх, не сподіваючись на мою здатність їх вимовити. Одна подружня пара, наприклад, яку супроводжувала доросла, але мабуть, незаміжня дочка, мала прізвище Крекі де Монт ан Флер; ці люди були буквально розчулені коректною елегантністю, з якою я, ніби півень на зорі, прогорланив їхню поетичну, барвисто-назальну композицію імени, що складається з самого хрускоту й шелесту. Почувши його на віддалі, старий кучер негайно подав своїм панам старомодну, але чисто вимиту карету, запряжену парою вгодованих була них.

Жадані монети, часом навіть срібні, ковзали мені в долоню за ці послуги, надані сильним світу цього. Але для мого серця дорожчими були менш вагомі та більш обнадійливі нагороди, які часом випадали на мою долю, мимохідь помічені знаки прихильності з боку вищого світу: приємно здивований погляд, який зупинився на моїй особі, цікава усмішка. Я так дбайливо відзначав про себе всі ці скромні успіхи, що навіть тепер міг би поділитися спогадами якщо не про будь-кого з них, то вже, безперечно, про кожного більш-менш поважного.

Коли замислитися глибше, то яка дивна річ виходить з людським оком, цією перлиною органічної будови, коли воно зупиняється, збираючись зосередити свій вологий блиск на іншій людській істоті; ці дивовижні драглі, що складаються з такої самої звичайної матерії, що й усі творіння, і так само, як коштовне каміння, наочно показує нам: матерія — ніщо, все — це вдале й хитромудре її поєднання. Доки цвіль, що накопичилась у нашій орбіті й призначена до того, щоб з часом, розкладаючись в могилі, знову змішатися з рідким брудом, одухотворена хоч іскринкою життя, їй судилося будувати й перекидати повітряний міст через будь-яку прірву відчуження, що може виникнути між людьми!

Про явища тонкі й невловні говорити треба теж без жодного натиску, а отже, відступи тут допустимі лише з дотриманням суворої обережності. Щастя можна випробувати тільки на двох полюсах людських взаємин — де ще або вже не виникають слова: у зустрічі очей і в обіймах — тільки там панують безумовність, свобода, таємниця й глибока відвертість. Усі відносини в проміжку між цими полюсами — не теплі й не холодні, умовні, обмежені, скуті прийнятою формою світської умовності. Тут панує слово, цей слабкий, половинчастий засіб, перше породження цивілізованої поміркованості, настільки чуже пристрасній і мовчазній сфері природи, що можна було б сказати: будь-яке слово саме по собі — фраза, риторика. І це кажу я, той, хто має на меті написати автобіографію й, звичайно, докладає всіх зусиль, аби надати їй

щонайкращого белетристичного вигляду. Проте словесне повідомлення — це не моя сфера, мене найбільш цікавлять зовнішні, мовчазні області людських стосунків; насамперед ті, де відчуженість та суспільна безвідносність перебувають ще в своєму вільному первинному стані, де погляди безвідповідально поєднуються в мрійливій розпусті; але також інші — де найбільш можливе поєднання, довірливість і переплетіння стосунків щонайкраще віддзеркалюють той безсловесний первинний стан.

Розділ п'ятий

Та мені здається, читач уже починає побоюватися, що за всіма цими відступами я легковажно забув про навислу наді мною загрозу військової служби, а тому поспішаю запевнити його, що справа йшла зовсім не так і що я, навпаки, майже весь час і не без туги розмірковував про це фатальне для мене питання. Щоправда, мірою того як я подумки розплутував зав'язаний вузол, моя туга поступалася місцем тому радісному хвилюванню, яке ми відчуваємо, готуючись спрямувати всі свої здібності на вирішення великого, ба навіть ґрандіозного завдання, але — тут я маю притримати перо, адже піддатися спокусі й забігти наперед було б вельми необачно. Оскільки я дедалі більше переконуюся в правильності мого наміру опублікувати своє творіння, звичайно, якщо мені судитиметься його закінчити, то не маю права нехтувати тими правилами та приписами, якими керуються романісти, прагнучи розбурхати цікавість і хвилювання читача, тож не встоявши перед спокусою й наперед вибовкнувши все найцікавіше, я б передчасно витратив свій порох і, звичайно, грубо порушив би згадані правила.

Насамперед зазначу, що я з великою ретельністю, можна навіть сказати — суто науково, взявся до справи, остерігаючись недооцінити труднощі, які могли мене спіткати. Діяти навмання в серйозних випадках — не моя метода, навпаки, я завжди намагався поєднувати неймовірно зухвалу, з обивательського погляду, відвагу з холодною розсудливістю й продуманою обережністю, щоб одного разу розпочате не скінчилося для мене поразкою, ганьбою й осміянням, і такий підхід став запорукою моїх успіхів. У цьому випадку я не лише дізнався про всі подробиці майбутнього проходження медичного огляду, але й одержав найточніші відомості про вимоги, які висуваються до стану здоров'я військовозобов'язаних, почерпнувши їх частково зі спільних розмов з нашим пансіонером-механіком, який свого часу відбув військову службу, а частково з однієї багатотомної енциклопедії, яку механік, невдоволений власним рівнем освіченості, виставив на полиці у себе в кімнаті. Накресливши в загальних рисах план дій, я зібрав півтори марки з чайових, отриманих біля театральних під'їздів, і придбав одну працю медичного спрямування, яка була виставлена у вітрині книгарні; я відразу занурився в читання й читав не тільки з великим запалом, але й з великою користю для себе.

Талант потребує знань, як корабель — піщаного баласту, але не менш правильно й те, що ми по-справжньому засвоюємо, чи навіть маємо право засвоювати лише ті знання, які талант жадає знайти в особливих випадках, коли вони йому конче потрібні, щоб з їхньою допомогою створити непорушну дійсність, вагому реальність. Щодо

згаданої книги, то я нею буквально зачитувався, а вночі при свічці, що стояла біля дзеркала у нас на кухні, поспішав підкріпити здобуті мною знання практичними вправами, які кожен, кому трапилося б їх підглядіти, вважав би найбільшим шалапутством; але, займаючись цими вправами, я мав дуже чітку й продуману мету! Однак жодного слова більше! Скажу лише, що незабаром це вимушене мовчання буде відшкодоване читачеві сторницею.

Уже наприкінці січня я, відповідно до припису, письмово звернувся до військового комісаріату, доклавши до листа бездоганне метричне свідоцтво й довідку про не притягання до відповідальності, взяту з поліцейської дільниці, стримано ухильна форма якої (у довідці зазначалося, що поліція не має відомостей про будь-які порушення з мого боку) мене по-дитячому засмучувала й турбувала. У березні, коли весна вже сповістила про себе солодким подихом вітерцю й пташиним цвірінканням, я отримав повістку, що зобов'язувала мене з'явитися у свій призовний округ для медичного огляду, тож узявши квиток четвертого класу, я негайно відбув до Вісбадена в настрої, втім, досить бадьорому. Я знав, що доля моя того дня ще не вирішиться, оскільки майже не було людини, яка не направлялася після попереднього огляду на так звану головну призовну комісію, що ухвалює остаточне рішення про придатність або непридатність рекрутів до військової служби. Очікування мої справдились. Процедура огляду виявилася швидкою, нічим не примітною й не залишила по собі жодних спогадів. Лікар виміряв мій зріст, ширину плечей, вислухав мене, поставив кілька побіжних питань і утримався від будь-яких висновків. Відпущений до особливого розпорядження з почуттям собаки на довгому ланцюгу, тобто поки що вільний, я прогулявся чудовими парками, яких так багато у місті-курорті Вісбадені, постояв, захоплюючись і розвиваючи свій смак, біля вітрин розкішних курортних торгових рядів і ввечері повернувся до Франкфурта.

Але минуло ще два місяці (була вже друга половина травня, і в наших краях передчасно запанувала літня спека), й настав день, коли моя відстрочка закінчилась, довгий ланцюг — вище я вдався до цього образного вислову — вкоротився, і я мав невідкладно з'явитися в комісію. Як калатало в мене серце, коли я знову сидів серед просто люду у вагоні четвертого класу вісбаденського потяга й на крилах пари мчав назустріч рішенням своєї долі. Мої супутники, розморені спекою, куняли, але я не мав права заснути, сидів виструнчений і налаштований до дії, інстинктивно уникаючи притулятися до спинки, та намагався уявити собі обставини, за яких мені доведеться випробувати свої сили і які, як то завжди буває, звичайно, складуться зовсім інакше, ніж мені зараз видається. І хоча мене по черзі охоплювали страх і веселощі, проте результат задуманого не вселяв тривоги. Я твердо вирішив іти до краю і, якщо знадобиться, задіяти всі свої душевні й фізичні сили (без такої готовності, на моє тверде переконання, взагалі нерозумно йти на серйозний ризик), а тому не сумнівався в моєму кінцевому успіхові. Страшила мене хіба що невідомість: я не знав, скільки сил мені доведеться зібрати й принести в жертву для досягнення мети. Така властива мені ніжна турбота про власну персону легко могла б обернутися розслабленням або

боягузством, якби не врівноважувалася іншими, мужнішими рисами мого характеру.

Як зараз бачу низьке, але велике склепінчасте приміщення, переповнене юнаками, куди спрямував мене суворий перст військового відомства. Для комісії відвели перший поверх давно не ремонтваної, запущеної казарми; похмуре приміщення всіма чотирма вікнами виходило на глинистий приміський пустир, завалений усіляким сміттям, жорсткою, бляшанками й різними покидьками. За простим кухонним столом сидів якийсь вусатий військовик, унтер офіцер або фельдфебель, і вигукував імена тих, кому належало через вузькі двері пройти для роздягання за перегородку поряд із сусідньою кімнатою, де відбувався медичний огляд. Замашки в цього військовика були грубі, розраховані на залякування новачків. Він голосно позіхав, викидав уперед руки й ноги або посмішкувався над освітнім цензом тих, кого викликав за списком і скеровував до вирішального приміщення. "Доктор філософії", — вигукував він з глузливим виглядом, ніби хотів сказати: "Ми цю філософію з тебе виб'ємо, друже!" Все це сповнило моє серце страхом і відразою.

Огляд був у розпалі, але просувався повільно. А оскільки рекрутів викликали за алфавітом, то ті, чий прізвища починалися на останні букви, мимоволі були приречені на довге чекання. Напружена тиша панувала в приміщенні, де зібралися юнаки різних суспільних верств. Були тут сільські телепні й задерикуваті налаштовані молодики — представники міського пролетаріату; підпанки з крамарських учнів, простодушні сини ремісників, ба навіть якийсь тип, причетний до театрального світу, чия вгодована темна постать викликала стриманий сміх; були тут і витрішкуваті хлопці невизначеної професії, без комірв, у подертих лакованих черевиках, а також мамині синочки, щойно зі шкільної лави, й бліді пани вже старшого віку, із борідками клинцем і чемними манерами вчених, які, відчуючи всю безглуздість свого становища, неспокійно ходили залом. Троє чи четверо призовників, чий імена мали ось-ось вигукнути, вже стояли босоніж біля дверей, роздягнені до спіднього, перекинувши через плече свій одяг, з капелюхами та черевиками в руках. Інші розташувались уздовж стін на вузьких лавках або присіли боком на підвіконня й уже зав'язали знайомство та впівголоса перекидалися словами про своє здоров'я й випадковості рекрутського набору. Часом — ніхто не знав, яким чином — з кімнати, де засідала медична комісія, проникали чутки, що придатними визнано вже багато юнаків, а це означало, що для тих, кого ще не оглянуто, підвищувалися шанси на щасливий кінець; утім, ці повідомлення годі було перевірити. У натовпі переморгувались, грубувато жартували над тими, чий імена вже було названо і які стояли перед усіма поглядами майже голі, або простували до дверей в супроводі дедалі фривольнішого сміху, поки злісний окрик фельдфебеля не відновлював належної тиші.

Я зазвичай тримався осібно, не беручи участі в порожніх теревенях та солоних жартах, а коли до мене зверталися, відповідав холодно й ухильно. Стоячи біля відчиненого вікна (у переповненій залі було затхле повітря), я, аби згаяти час, дивився то на засмічене пустирище, то на строкату юрбу в приміщенні. Мені дуже кортіло зазирнути до сусідньої кімнати, де чинила суд медична комісія, щоб отримати

принаймні побіжне уявлення про грізного штаб лікаря, але це було неможливо, і я посилено навіював собі, що йдеться не про особу цього пана й що моя доля зовсім не в його руках, а в моїх власних. Нудьга важко тисла на настрій усіх навколо, але я не страждав від цього. По-перше, я від природи терплячий, можу довго обходитися без жодних занять і люблю дозвілля, яке не стирається з пам'яті, не спотворюється й не забивається якоюсь притлумлюючою діяльністю. Крім того, мені жодним чином не треба було поспішати братися за виконання сміливого й важкого уроку, який на мене чекав; я навіть радів можливості освоїтися, звикнутися й зібратися на сили.

Було вже близько полудня, коли мій слух уловив імена, що починаються на літеру "К". Але доля, очевидно, хотіла сьогодні добродушно пожартувати зі мною: прізвищам Каммахер, Келлерманн, Кіліан, а також Кноль і Кроль, здавалося, кінця не буде, тож, коли нарешті пролунало моє прізвище і я почав роздягатись, мої нерви були дуже напнуті. Втім, ця обставина не похитнула моєї рішучості, навпаки, тільки зміцнила її.

У день призову я одягнув одну з тих накрохмалених сорочок, якими хрещений забезпечив мене для нового життя і які з ощадливості я зазвичай не носив, але заздалегідь вирішив, що тут хороша білизна справить вигідне враження. Отже, я стояв біля дверей кабінету між двох хлопців у заправаних картатих бавовняних сорочках, усвідомлюючи, що мені не соромно показатися людям. Наскільки я міг помітити, на мою адресу не було відпущено жодного глузливого слівця, і навіть сержант за столом дивився на мене з тією повагою, з якою людина підлегла ніколи не відмовляє недоступній для неї витонченості й ошатності. Я бачив, що він порівнює з моїм обличчям дані, занесені в його список, — це заняття настільки захопило його, що він проґавив момент, коли треба було вигукнути моє ім'я, так що я навіть сам був змушений запитати, чи не пора мені йти, що він відразу й підтвердив. Отже, я переступив босоніж поріг і, опинившись один за перегородкою, поклав свій одяг поряд з одягом мого попередника на лаву, засунув під неї свої черевики, зняв нарешті накрохмалену сорочку й, акуратно розправивши, поклав її до решти гардеробу. Потім я прислухався і став чекати подальших наказів.

Напруження моє дійшло межі, серце калатало нерівно й кров, напевно, відлила від обличчя. Але до цього стану долучилося й інше почуття — почуття радісного порядку, для опису якого не так-то легко добрати слів. Одного разу мені на очі трапилася сентенція, вже не пригадаю, чи то якийсь епіграф, чи то обривок думки, вичитаної у в'язниці або під час проглядання газет, — сентенція про те, що голизна — той образ, який дала нам мати-природа — всіх нас зрівнює в правах і що серед голих не може бути ні табелі про ранги, ні несправедливої переваги. Ця думка, яка дуже мене розгнівила, безперечно, мала потішити чернь, але в ній немає й крихти правди, бо справжня табель про ранги встановлюється якраз первинною природою, й голизну можна назва ти справедливою лише настільки, наскільки вона якраз і підтверджує встановлену самою природою несправедливу аристократичну ієрархію людського племені. Я це зрозумів, коли мій хрещений Шіммельпрістер уперше чудово переніс на полотно мій образ, надавши йому ідеально узагальнюючого значення, й пересвідчувався в істинності цієї

думки щоразу, коли бачив людину, ну хоча б у громадських лазнях, яка звільнилася від усіх випадкових умовностей і постає в тому вигляді, в якому народилася. Ось чому я відчував приплив радості, навіть гордості від того, що мав постати перед високою комісією не у випадковому злиденному одязі, а в щирому, первозданному вигляді.

Своїм вузьким боком перегородка прилягала до зали засідань, і хоча дощана стіна приховувала від моїх очей це судовище, але вухом я вловлював усе, що там відбувалося. Я чув, як штаб-лікар віддавав команду рекрутові повернутися праворуч, ліворуч, стати так чи так, чув уривчасті запитання, які він ставив, відповіді того хлопця, його незграбне бурмотіння про запалення легенів, яке вочевидь не справило належного враження, оскільки було сухо обірване заявою про його безумовну придатність. Цей вердикт повторив ще якийсь інший голос, потім пролунала команда: "Прошу на вихід". Затупотіли кроки, й рекрут зайшов до мене за перегородку: сухорлявий молодик з бурою смугою навколо шиї, в нього були незграбні плечі, всі в ластовинні, шорсткі коліна й великі червоні ступні. Я намагався в тисняві не торкатися до нього, але саме цієї миті якийсь гугнявий, хоча й різкий голос назвав моє прізвище, й унтер офіцер, що з'явився на дверях, кивнув мені головою. Я вийшов з-за перегородки, повернув ліворуч і зі скромною гідністю попрямував до того місця, де на мене чекали лікар і члени комісії.

У такі хвилини людина буває сліпою, тож усе, що я тут побачив, лише досить туманно закарбувалося в моєму розбурханому і водночас приголомшеному мозкові; праворуч від мене, зрізаючи кут, стояв довгий стіл, за яким, схилившись над паперами або відкинувшись на спинки стільців, сиділи якісь пани у військовому та цивільному. На лівому фланзі я помітив лікаря, що стояв у тіні, тож розгледіти його мені не вдалося, тим паче, що за його спиною було вікно. Під усіма цими націленими на мене поглядами, голий, виставлений напоказ, я, ніби в хмільному сні, відчував себе відчуженим від усіх людей та життєвих умовностей, без певного віку, вільним і чистим; мені навіть здавалося, ніби я ширяю в просторі — почуття, про яке згадую не тільки без здригання, а навпаки, з великим задоволенням. Хай як тремтіли у мене руки й ноги, хай як прискорено билосся серце, але дух мій тепер був на чатах, ба більше, насолоджувався спокоєм, і все, що я говорив і робив, було природно й, на мій власний подив, давалося мені легко, без жодних зусиль. Наслідком довгого тренування й сумлінного заглиблення в неминуче майбутнє є те, що у вирішальний час людина перебуває в сомнамбулічному проміжному стані між вчинком і подією, дією та пасивністю, й цей стан уже не вимагає від нас уважності, тим паче, що дійсність, як правило, висуває нам значно менші вимоги, ніж ті, до яких ми готувалися, тож ми опиняємося у становищі воїна, що вирушив у бій, озброївшись до зубів, тоді як насправді йому для перемоги досить мати при собі лише якийсь один вид зброї. Той, хто розраховує лише на себе самого, завжди готується до найважчого, аби тим вільніше впоратися з легким, і радіє, коли йому для повного торжества досить пустити в хід найпростіші засоби, адже засоби грубі та несамовиті вселяють йому огиду і він вдається до них лише у разі крайньої потреби.

— Так, це однорічник, — промовив за столом чийсь низький, доброзичливий голос, але відразу, на мою превелику досаду, я почув, як інший, гугнявий і різкий, який я вже одного разу чув, виправив його, помітивши, що я звичайний рекрут.

— Підійдіть ближче, — сказав штаб-лікар. Голос у нього був слабкий і буркотливий. Я охоче йому скорився й, підійшовши впритул, з рішучістю, можливо, трохи дурнуватою, але не антипатичною промовив:

— Я абсолютно придатний до військової служби.

— Не вам це встановлювати, — досадливо заперечив лікар, при цьому він витягнувши й похитав головою. — Відповідайте на запитання і утримуйтеся від зауважень.

— Слухаю, пане головний лікарю, — тихо сказав я, хоча чудово знав, що він всього на всього штаб-лікар, і злякано зиркнув на нього. Тепер я роздивився його краще. Він був худий, його мундир був весь у складках і сидів на ньому незграбно. Рукави з вилогами до самого ліктя були йому задовгі, тож з них визирали лише кістляві пальці. Вузька й рідка борідка, того самого темно-бурого кольору, що й під стрижене їжачком волосся на голові, дуже видовжувала його обличчя; окрім того він майже весь час тримав рот напів-розтуленим, від чого щоки здавались запалими, а нижня щелепа — відвислою. На червоному переніссі штаб-лікаря сиділо пенсне в срібній оправі, таке погнуте, що одне скло налазило на повіку, а інше було занадто далеко від ока.

Такою була зовнішність мого партнера. Почувши мої слова, він натужно посміхнувся й скося подивився на комісію за столом.

— Підніміть руки! Скажіть, ким ви є у цивільному житті, — наказав він і відразу, як кравець, обміряв мені груди й спину зеленим сантиметром, поцяткованим білими цифрами.

— Маю намір піти на службу в готель, — відповідав я.

— У готель? Так, так, це ваш намір. І коли ж ви гадаєте приступити до цієї служби?

— Я і мої рідні вважаємо, що я можу вступити на посаду після того, як відбуду військову службу.

— Гм! Про ваших рідних я не питаю. Утім, хто вони?

— Професор Шіммельпрістер — мій хрещений батько, а мати — вдова фабриканта шампанських вин.

— Так, так, шампанських вин. А чим ви наразі займаєтеся? Як у вас справи з нервовою системою? Чому у вас смикається плече?

І справді, поки я стояв перед ним, мені раптом майже несвідомо подумалося, що зовсім не настирливе, але часте посмикування плечем буде тут дуже доречним. Я вдумливо відповів:

— Чесно кажучи, я ніколи не думав про свою нервову систему.

— У такому разі перестаньте сіпатися!

— Так, пане головний лікарю, — зніяковіло відповів я, але тут-таки знову здригнувся, на що він, проте, не звернув уваги.

— Я не головний лікар, — пробекав він і при цьому так сильно гойднув схиленою головою, що пенсне ледь не звалилося в нього з перенісся, він поправив його всією

п'ятірнею правої руки, втім, абсолютно намарно, оскільки так і не підняв голови.

— Перепрошую, — соромливо прошепотів я.

— Відповідайте на моє запитання.

Я розгублено й здивовано роззирнувся й благально поглянув на членів комісії, в очах яких, на мою думку, читалася співчутливість і цікавість.

— Я питаю, чим ви наразі займаєтеся?

— Допмагаю матері, — поспішив я відповісти з радісною готовністю, — у веденні господарства великого пансіону для приїжджих до Франкфурта-на-Майні.

— Дуже похвально, — іронічно зауважив він і відразу наказав: — Кашляніть, — оскільки вже встиг приставити чорний стетоскоп до моїх грудей.

Мені довелося ще багато разів кашляти, поки він прикладав цей апарат до мого тіла. Відклавши стетоскоп, він озброївся маленьким молоточком, узятим зі столика, що стояв поруч, і почав мене вистукувати.

— Чи хворіли ви коли-небудь на важкі недуги? — проходом спитав він.

Я відповідав:

— Зовсім ні, пане полковий лікарю! Важкими ніколи не хворів. Наскільки мені відомо, якщо не говорити про маленькі відхилення від норми, я абсолютно здоровий і придатний до служби в будь-якому роді військ.

— Та мовчіть уже! — сказав він, раптово перериваючи прослуховування, й, не розгинаючи спини, злісно подивився на мене знизу вгору. — Дозвольте мені самому зробити висновок про вашу придатність чи непридатність і не бовкайте зайвого! Ви весь час говорите те, про що вас не питають, — повторив він, припиняючи обстеження, випростався й відступив від мене на кілька кроків. — У вас якесь нетримання мови, я відразу це помітив. Що з вами таке? Де ви навчалися?

— Я закінчив шість класів реального училища, — тихенько відповів я, явно засмучений тим, що не догодив йому.

— А чому не сім?

Я опустил очі й кинув на нього спідлоба красномовний погляд, який міг би пройняти кого завгодно. "Навіщо ти мучиш мене? — ніби питав я цим поглядом. — Навіщо змушуєш мене відкритися? Хіба ти не бачиш, не чуєш, не відчуваєш, що перед тобою стоїть юнак зовсім особливого душевного складу, який під личиною вихованості й привітності приховує тяжкі рани, завдані йому нещадним життям? Який же ти нечуйний, коли змушуєш мене виставляти мій сором напоказ усім цим поважним панам!" — такий був мій погляд. І нехай повірить мені вимогливий читач, мій погляд не брехав, хоча я свідомо й цілеспрямовано змусив його відобразити тугу й сум'ятті. Брехня й лицемірство завжди легко виявляється, коли відтворювати відчуття для тебе чуже й незнайоме, в кожному разі, зведуться до убогого мавпування, до жалюгідного фарсу. Але невже ми не маємо права у разі потреби обертати собі на благо життєвий досвід, який так дорого нам дістався? Мій сумний, докірливий, швидкий погляд говорив про раннє знайомство з потворною жорстокістю життя. Потім я глибоко зітхнув.

— Ну, відповідайте! — повторив лікар дещо м'якшим тоном.

Внутрішня боротьба тривала в мені, коли я нерішуче заговорив:

— Я відстав і не зміг закінчити школу, оскільки часто пропускав заняття; періодичні нездужання змушували мене залишатися в ліжку. До того ж вчителі вважали своїм обов'язком картати мене за брак уважності й старанності, що позбавляло мене останніх сил і бадьорості духу — адже моєї провини тут не було, як не було і нехтування своїми обов'язками. На мою біду, я часто не чув, що говорилося в класі, точніше — чув, але не сприймав. Мені, наприклад, траплялося не виконувати домашніх завдань просто тому, що я нічого про них не знав, а не через те, що голова моя була зайнята якимись сторонніми, неналежними думками, але виходило так, наче я не був у школі й не чув ні пояснень нового матеріалу, ні домашнього завдання, яке нам треба було виконати і яке я, отже, не робив, що, звичайно, викликало роздратування вчителів, мене лаяли й вживали суворих заходів, тоді як я...

Тут я вже не знайшов слів, розгубився, замовк і якимось дивно пересмикнув плечима.

— Стоп! — сказав лікар. — Ви що, недочуваєте, чи що?

Відійдіть но подалі! Повторюйте мої слова. — І він почав безглуздо артикулювати губами, — його худа борідка при цьому ходила ходором, — він шепотів різні числа, які я точно й акуратно повторював за ним; мій слух, як, утім, й інші чотири органи чуття, завжди вирізнявся неабиякою гостротою, і я не вважав за потрібне це приховувати. Я повторював складні числа, які він, здавалося, тільки ледь чутно видихав, і цей мій чудовий дар так його зацікавив, що він захоплено продовжував експеримент: відсилав мене в протилежний кут і на відстані шести або семи метрів не так вимовляв, як намагався приховати чотиризначні цифри й час від часу, коли я майже навмання вловлював і повторював те, що він шепотів ледь розтуляючи губи, багатозначно поглядавав на членів комісії.

— Ну що ж, — сказав він нарешті з награною байдужістю, — чуєте ви відмінно. Підійдіть сюди й точніше поясніть нам, у чому, власне, виражалось нездужання, яке часом примушувало вас пропускати заняття в школі?

Я з готовністю підійшов ближче.

— Наш домашній лікар, санітарний радник Дюзінг, називав це нездужання свого роду мігренью.

— Так, так, значить, у вас був домашній лікар? Був санітарним радником. І називав це мігренью! Добре, а як же вона починалася, ця ваша мігрень? Опишіть нам весь напад! Починалося з головного болю?

— Так, головний біль тяж, — підтвердив я, шанобливо і з подивом поглянувши на нього, — і шум у вухах, але насамперед я відчував болісну тугу, страх, точніше, цілковитий занепад сил, який незабаром переходив у страшні блювотні судоми, так що мене мало не викидало з ліжка...

— Блювотні судоми? — перепитав він. — А інших судом не бувало?

— Ні, інших не було, — впевнено відповів я.

— Ну, а шум у вухах?

— Шум у вухах дуже допікав мені.

— А коли з вами траплялися ці напади? Після якого не будь сильного хвилювання? Чи без особливого приводу?

— Якщо не помиляюся, — торопіючи й роззираючись, відповідав я, — то це траплялося зазвичай після того, як у мене бували неприємності в класі, пов'язані з тим явищем, про яке я...

— Тобто коли ви не чули або чули, але не сприймали того, що говорилося в класі, ніби ви були відсутні?

— Так, пане старший лікарю.

— Гм, ну а тепер гарненько подумайте й чесно скажіть нам, чи не помічали ви особливих симптомів, які б постійно з'являлися перед тим станом, коли ви були ніби відсутні, симптомів, які попереджали вас про наближення нападу. Не соромтеся! Подолайте свій цілком зрозумілий страх і скажіть відверто, чи траплялося вам помічати щось таке?

Я глянув на нього й досить тривалий час дивився йому прямо в очі, повільно, у важких роздумах похитуючи головою.

— Так, у мене частенько бувало якось дивно на душі, бувало й, на жаль, буває, — тихо й зосереджено промовив я нарешті. — Часом мені здається, ніби я стою біля розжареної печі або біля вогню — таким жаром нараз повіє на мене, спочатку я відчуваю його в ногах, потім він підіймається вище. З цим відчуттям пов'язаний ще якийсь свербіж у всьому тілі, дуже дивний, тому що одночасно у мене йдуть кола перед очима, різнокольорові, іноді навіть красиві, але мене це все таки лякає. А тіло свербить так, якщо мені буде дозволено ще раз згадати про це явище, наче по ньому повзають мурашки.

— Гм... І після цього ви не чуєте багато чого з того, що говориться навколо?

— Саме так, пане начальнику шпиталю. Я багато чого в самому собі не можу збагнути; навіть у побуті в мене трапляються якісь дурні неприємності: іноді, наприклад, я потім сам це помічаю, у мене за столом раптом випадає ложка з рук і я обливаю скатертину супом, мати потім лає мене, каже, що я — доросла людина й при гостях... — до речі, у нас переважно бували артисти й учені — ...не вміє пристойно поводитись.

— Так, значить, ложка випадає з рук! І ви не відразу це помічаєте. А скажіть, будь ласка, радилися ви з вашим домашнім лікарем, цим самим санітарним радником чи як ви там його величаєте, щодо таких не цілком нормальних явищ?

— Ні, — похнюпившись, відповів я.

— А чому ж? — наполягав він.

— Та я соромився, — сказав я затинаючись, — і нікому нічого не говорив, мені здавалося, що ліпше зберегти це в таємниці. Крім того, в душі я сподівався, що з часом моя хвороба минеться. Я ніколи не думав, що знайду в собі сили зізнатися кому небудь про те, як дивно я часом почуваюся.

— Гм, — пробурмотів він, і його борідка насмішкувато засмикалась. — Ви, очевидно, вважали, що це завжди будуть пояснювати просто мігренню. Ви, здається, сказали, —

провадив він далі, — що ваш батько був власником горілчаного заводу?

— Так, тобто власником заводу шипучих вин, — чемно відповів я, одночасно погоджуючись з ним і виправляючи його.

— Так, так! Завод шипучих вин. І ваш тато, треба гадати, чудово розбирався у винах?

— Ну, певна річ, пане штаб-лікарю, — радісно підтвердив я; члени комісії помітно пожвавішали. — Він був справжнім знавцем.

— І, напевно, сам він теж не відмовлявся від скляночки доброго вина й був, так би мовити, добрим гулякою перед ликом господнім?

— Мій батько, — відповів я ухильно й уже зовсім не так бадьоро, — був втіленням життєрадісності. Це я можу підтвердити.

— Так, так, втілення життєрадісності. А від чого він помер?

Я не відповідав. Глянув на нього, похнюпився і тільки трохи згодом тремтячим голосом сказав:

— Я просив би pana штаб-лікаря, якщо можливо, не наполягати на цьому питанні...

— Ви тут не повинні нічого приховувати, — суворо пробекав він у відповідь. — Якщо я питаю — значить, ці відомості для нас істотні. Нагадую вам, що у ваших інтересах повідомити, від чого помер ваш батько.

— Він був похований за церковним обрядом, — відповідав я; груди у мене стискалися від хвилювання, я не міг нічого розповісти до ладу. — Я можу надати докази, папери, що свідчать про церковне поховання, а також про те, що за труною йшло багато офіцерів і професор Шіммельпрістер. Єгомоість настоятель нашого собору отець Шато згадав у своєму прощальному слові, що револьвер вистрілив випадково, коли батько взяв його, щоб трохи ліпше роздивитися, а якщо в нього здригнулася рука, якщо він у той момент взагалі не зовсім володів собою, то це тому, що нас спіткало велике лихо... — Я сказав "спіткало велике лихо" та вжив ще кілька пишномовних і патетичних виразів. — Банкрутство кістлявою рукою постукало у наші двері, — вигукнув я, не тямлячи себе, й для більшої наочності постукав у повітрі зігнутим пальцем, — бо мій батько втрапив у тенета лиходіїв; з ласки цих кровопивць і душогубів усе наше майно було розпродане, вивезене... навіть... скляна арфа... — безглуздо пробурмотів я, відчуваючи, що в мене міниться обличчя, — еолове... колесо... І цієї миті трапилося ось таке: моє обличчя спотворилося — та що там спотворилося, воно стало таким страшним і небувалим, яким може стати обличчя смертного хіба через втручання й спонуку самого диявола. Воно буквально роз'їхалося на всі чотири боки — догори, донизу, праворуч і ліворуч — і тут же все стислося, ніби від удару; огидна крива посмішка прорізала спочатку ліву, потім праву щоку, тоді як одне око заплющилося з такою силою, ніби в нього зліпилися повіки, а інше розплющилося так неймовірно широко, що я, з жахом, виразно відчув — ось-ось у мене вискочить очне яблуко — але хай буде, що буде! Цієї хвилини мені було не до ніжної турботи про свої очі. Хоч ця проти природна міміка й повинна була викликати у всіх присутніх той ступінь здивування, який уже прийнято позначати словом "жах", та вона була ще тільки

прелюдією до справжнього відьомського шабашу, до пекельної битви гримас і судом, що в найближчі секунди розігралася на моєму юному обличчі. Достеменно описати всі видозміни рис, всі огидні положення, які набували мій рот, ніс, мої брови й щоки, одне слово — всі мої лицьові м'язи — і все це в безперервній блискавичній мінливості, так що жодна з цих мерзенних гримас не повторилася двічі, — далєбі було б непосильним завданням. Зауважу лише, що душевні зміни, які хоч якось відповідали б таким фізіологічним феноменам, — ідіотична жвавість, крайнє здивування, божевільна хіть, нелюдська мука й шалене скреготіння зубами, — мали бути вже породженням не цього світу, а інфернального царства, де стократно розростаються земні наші пристрасті.

Тіло моє теж не залишалось спокійним, хоча я стояв, і стояв на тому самому місці. Голова крутилася так, що, здавалося, обличчя й потилиця, міняються місцями, немов хтось, заволодівши моїм тілом, мав намір скрутити мені в'язи; плечі й руки ніби виверталися із суглобів, стегна прогиналися, коліна вкрутилися досередини й билися одне об одне, живіт запався, а випнуті ребра, здавалося, готові прорвати шкіру; пальці на ногах звела судома, а на пальцях рук не залишалось жодного суглоба, який не зігнувся б, наче якийсь фантастичний кіготь, і от у такому стані, ніби під пекельним катуванням, я пробув не менше двох-трьох хвилин.

Упродовж цього нескінченно тривалого часу, ще й у таких тяжких умовах, я був без свідомости, в усякому разі, я нічого не пам'ятаю з того, що коїлося навколо, грубі окрики долинали до мене ніби з якоїсь безмірної далечини, і я не мав змоги їх розібрати. Отямившись уже на стільці — його квапливо підсунув під мене обер-штаб-лікар, я сильно закашлявся, захлинувшись затхлою й теплуватою водою, яку цей вчений муж силкувався влити мені в горлянку. Багато членів комісії схопилися з місць і стояли, перехилившись через зелений стіл, з розгубленими, обуреними й гидливими обличчями. Інші висловлювали свої почуття з приводу тільки що побаченого дещо тихіше. Один із них, наприклад, затиснув руками обидва вуха, й обличчя його — так ніби на нього перекинувся мій психічний стан — спотворила безглузда гримаса; другий, притиснувши до губ два пальці правої руки, швидко-швидко кліпав очима. А щодо мене, то я вже зі спокійним, але переляканим обличчям роззирався навколо, щойно закінчивши цю огидну сцену; в сум'ятті я швидко підхопився зі стільця й став струнко — позиція, яка, безперечно, жодним чином не узгоджувалася з моїм душевним станом.

Обер-штаб-лікар відійшов від мене, все ще не випускаючи з рук склянки з водою.

— Ну що, очумався? — запитав він з досадою, хоча й не без нотки співчуття в голосі.

— Так точно, пане військовий лікарю, — з готовністю відповів я.

— Ви що-небудь пам'ятаєте з того, що зараз відбулося?

— Красно перепрошую, — була моя відповідь, — хвилину-другу я був трохи неуважний.

За столом комісії хтось коротко і не без гіркоти розсміявся. Хтось пошепки повторив слово "неуважний".

— Мабуть, вас щось відволікло, — сухо сказав лікар. — Ви що, йшли сюди в дуже збудженому стані? З хвилюванням чекали рішення про свою придатність до військової служби?

— Не смію заперечувати, — відповів я, — що я був би дуже засмучений, якби мене визнали непридатним, не знаю, як би я став дивитися в очі матері у разі такого рішення. Свого часу у неї в домі було багато людей, належних до офіцерського стану; вона — палка шанувальниця військової касты й питання про мою службу приймає дуже близько до серця, бо чекає від служби значної користі для моєї освіти й, крім того, сподівається, що військова служба зміцнить моє часом все ж таки слабке здоров'я.

Він, мабуть, не звернув ані найменшої уваги на мої слова й не подарував мені своєї відповіді.

— Визнаний непридатним, — промовив він і поставив склянку з водою на столик, де лежали його інструменти: сантиметр, стетоскоп і молоточок. — Казарма — не лікарня, — кинув він мені через плече й повернувся до столу комісії.

— Призовник, — тоненько замикав він, — страждає так званими еквівалентними нападами епілепсії, що вже саме по собі виключає питання про його придатність до військової служби. На моє переконання, ми маємо тут справу з важкою спадковістю: батько його багато пив і коли збанкрутував, наклав на себе руки. З наївної розповіді пацієнта ми можемо зробити висновок, що у нього мають місце явища так званої аури. Далі, тут наявні важкі душевні стани, які, як ми чули, часом приковують пацієнта до ліжка; шановному колезі санітарному радникові, — дерев'яна посмішка знову з'явилася на його тонких губах, — хотілося пояснити все це мігренню, тоді як науково таке явище кваліфікується як депресія, що настає після нападу епілепсії. Також вельми характерне явище для перебігу хвороби — небажання говорити про неї, зазначене самим пацієнтом, — попри свій явно говіркий характер, він, за власним визнанням, вважав за краще замовчувати ці явища. Прикметно, що в свідомості більшості епілептиків ще досі живе дещо від старовинних містично-релігійних уявлень про суть цього нервового захворювання. Призовник прийшов сюди у схвилюваному, напруженому стані.

Екзальтованість його мови відразу впала мені в очі. Про нервову конституцію свідчила також нерегулярна, хоча органічна й бездоганна, діяльність серця й звичне, мабуть мимовільне, посмикування плечей. Але найхарактернішим симптомом я би назвав дивовижну чутливість слуху, виявлену в пацієнта під час подальшого огляду. Не виключено, що таке виняткове загострення почуттів пов'язане з досить важким нападом хвороби, який ми зараз спостерігали, нападом, що, можливо, визрівав уже протягом декількох годин і був спровокований, гадаю, неприємним для пацієнта випитуванням. Рекомендую вам, — сказав він, обернувшись до мене під кінець свого чіткого наукового висновку, тон у нього знову став нуднуватий і зарозумілий, — довіритися досвідченому й обізнаному лікареві. Ви визнані непридатним до військової служби.

— Визнаний непридатним, — повторив уже знайомий мені гугнявий голос.

Я стояв як у воду опущений і не міг рушити з місця.

— Ви вільні й можете йти додому, — співчутливо й навіть доброзичливо мовив бас, володар якого ще на самому початку виявив себе людиною з витонченими почуттями, коли прийняв мене за однорічника.

— Чи не можна все-таки зробити ще одну спробу? Хіба це неможливо, що солдатське життя зміцнить моє здоров'я?

Деякі з членів комісії, сміючись, знизали плечима, але обер-штаб-лікар залишився невблаганно суворим.

— Я вам повторюю, що казарма — не лікарня. Ви вільні! — пробікав він.

— Вільні! — повторив гугнявий голос і вигукнув нове ім'я: — Латте, — оскільки тепер черга дійшла до літери "Л", і на арену виступив якийсь вуркаган з волохатими грудьми.

Я вклонився й пішов за перегородку; поки я вдягався, мені складав товариство унтер-офіцер, що наглядав за порядком.

Щасливий, але вельми серйозно налаштований і втомлений — адже я тільки що витворив і вистраждав щось таке, що лежить за межами людського розуміння, — роздумуючи над словами обер-штаб-лікаря щодо застарілого погляду на таємничу хворобу, носієм якої він мене вважав, я ледве слухав лагідну балаканину цього поцяцькованого дешевими галунами унтера з напوماдженою чуприною та закрученими вусиками й тільки пізніше усвідомив його прості слова.

— Шкода мені вас, — говорив він, — їй богу, шкода, Круль, чи як вас там звати! Хлопець ви — що треба і могли б далеко піти на військовій службі. Я одразу бачу, з кого буде діло. Шкода, дуже шкода, ви для нас людина найбільш підходяща, вони від хорошого солдата відмовилися. Може, ви б навіть фельдфебелем стали, якби вони вас послухались.

Як я вже сказав, ці прихильні слова не скоро дійшли до моєї свідомості, і, доки квапливі колеса несли мене додому, я думав нишком, що ця людина, мабуть, має рацію; коли я уявляв, як відмінно, витончено і природно сидів би на мені військовий мундир, як солідно виглядав би я весь той час, що мені довелося б його носити, я вже майже жалкував, що закрити собі доступ до такої пристойної форми існування, до світу, де, напевно, мають смак до природжених заслуг, до неписаної субординації.

Та добре подумавши, я зрозумів, що, долучившись до цього світу, вчинив би грубу помилку. Я не народжений під знаком Марса, принаймні, не в особливому й істинному сенсі цих слів. Адже коли головними прикметами мого незвичайного життя були войовнича суворість, самовладання, небезпека, то все ж таки найпершою його передумовою і основною умовою незмінно була свобода, а ця умова несумісна з ярмом будь-якої грубо наявної дійсності. І хоча я згодом таки жив життям солдата, проте було б великим безглуздом приректи себе на солдатське життя; якщо розумно визначати такий високий набуток, як почуття свободи, то можна сказати, що свобода — це можливість жити по-солдатськи, але не як солдат, тобто в переносному, а не в прямому сенсі, одне слово — мати можливість жити в переносному сенсі якраз і означає свободу.

Розділ шостий

Після цієї воістину Давидової перемоги, інакше не можу її назвати, я повернувся до життя на франкфуртських вулицях, — оскільки час, призначений для мого вступу на посаду в паризькому готелі, ще не настав, — до життя, сповненого хвилюючої самотності у вирі вищого світу. Поринувши у хвили міської суєти, я міг би, звичайно, якби мав охоту, зав'язати приятельські стосунки або хоча б знайомство з безліччю юнаків, подібних на мене, або, принаймні, таких, що були зі мною одного покоління. Але я не тільки до цього не прагнув, а скорше уникав такого товариства і вже, в кожному разі, намагався, щоб просте знайомство не переходило у ближчі відносини, оскільки внутрішній голос рано сповістив мені, що приятелювання й тепла дружба — не мій талан і що мені судилося у скрутній самоті, не покладаючись ні на кого, крім самого себе, неухильно йти своїм особливим шляхом; оскільки мені хочеться бути якнайточнішим, скажу навіть, що мені здавалося, ніби тісніше спілкування, невимушена балаканина з товаришами по чарці й узагалі будь-яке панібратство чи "амікошонство", як сказав би мій бідолашний батько, змусять мене розм'якнути, видати якусь таємницю моєї натури, так би мовити, розрідять мої життєві соки й фатальним чином послаблять, зведуть нанівець дивовижну еластичність мого ества.

Тому, сидячи за липкими мармуровими столиками нічних ресторацій, які мені траплялося відвідувати, я проти ставляв будь-яким спробам зближення, будь-якій нав'язливості ту ввічливість, що властива моєму характерові й смакові значно більше, ніж грубість, і яка, до речі, є значно надійнішим муром. Грубість ставить вас на одну дошку з ким завгодно; дистанцію створює тільки ввічливість. Її я закликав на допомогу й тоді, коли більш-менш завуальовано й дипломатично мені робилися небажані пропозиції з боку чоловіків не зовсім звичайного складу, що, безперечно, не дуже здивує читача, знайомого з багатогранним світом почуттів, бо й справді нічого тут дивного не було при тому гарненькому личкові, яким нагородила мене природа, та й взагалі при моїй за всіма мірками привабливій зовнішності, на яку звертали увагу, незважаючи на жалюгідний латаний одяг, шарф навколо шиї та подерті черевики. Це моє злиденне вбрання навіть заохочувало такого штибу "шукачів", що належали, певна річ, до вищого класу суспільства, воно надавала їм сміливості, тимчасом як на жінок у тих самих колах такий вигляд справляв відразливе враження. Звичайно, мені траплялося і з боку прекрасної статі з радістю помічати й уловлювати знаки мимовільного співчуття до моєї особи, самою природою виділеної із загалу. Іноді я зауважував, як при моїй появі самозакохана блукаюча усмішка на блідому випеченому обличчі раптом ставала розгубленою й набувала збентеженого, навіть ледь страдницького відтінку. Твої чорні очі, о моя безцінна в парчевій ротонді, розширювалися й майже злякано дивились на мене. Їхній погляд проникав крізь моє лахміття, так що я нагим тілом відчував його допитливий доторк, потім знову запитливо повертався до мого одягу, глибоко вбирав у себе мій погляд, — твоя голівка при цьому злегка закидається, ніби ти п'єш вино, — безмовно відповідав мені з ніжною, тривожно-наполегливою спробою збагнути, потопає у моїх очах, а потім, потім тобі,

звичайно, доводилось "байдуже" відвертатися, сідати у витончений будиночок на колесах, і коли ти вже наполовину зникала під його шовковими склепіннями і лакей з батьківським благоволінням вручав мені срібну монету, твоя чарівна постать, оповита гаптованим золотом, у світлі великих ліхтарів біля під'їзду оперного театру ще ніби в нерішучості застигала на якусь мить у вузькій рамі каретних дверцят.

Ну, звичайно, були і в мене таємні зустрічі, й спогад про одну з них ще досі викликає в мені почуття розчуленості. Але взагалі навіщо жінкам у золотих ротондах потрібен такий юнак, такий, яким я був тоді, іншими словами, ще зовсім зелений молодик, який вже цим одним заслуговує хіба на те, щоб здвигнути плечима, та ще зовсім знецінений в їхніх очах своїм жебрацьким одягом, цілковитою відсутністю всього, що повинен мати справжній кавалер? Жінка зауважує лише джентльмена, а я таким не був. Інша річ — охочі йти манівцями, мрійники, ті, що шукають не жінку й не чоловіка, а щось середнє, якусь дивину. І я таки був цією дивиною. Тому мені й було потрібно мати на озброєнні стільки відстороненої ввічливості, аби ухилитися від настирливих захоплень такого роду, хоча часом я таки був змушений на невтішні благання вдаватися до м'яких, примирливих умовлянь.

Я не вважав за можливе відповідати на такі домагання з позицій високої моралі, в моєму особливому випадку мені не зовсім зрозумілої; скорше разом з римським поетом я був готовий вигукнути: ніщо людське мені не чуже. А про моє власне оволодіння наукою кохання мені хотілося б роз повісти таку історію: серед найрізноманітніших людських порід, які траплялися мені у великому місті, була одна, зовсім особлива, сама поява якої в поважному суспільстві незмінно дає щедрю поживу для фантастичних вигадок, не могла не привернути до себе уваги ще незрілого юнака. Я кажу про ту частину міського жіноцтва, яку називають "публічні жінки", "діви радости" чи просто "ці створіння", або, вдаючись до високого стилю — "жриці Венери", "німфи" та "Фріни", яка проживає в будинках розпусти або в нічний час вештається певними вулицями й пропонує себе, з дозволу влади або внаслідок її потурання, зголоднілій та водночас платоспроможній частині чоловіцтва. Мені завжди здавалося, що коли дивитися на це явище так, як, на мою думку, взагалі варто було б дивитися на речі, а саме свіжим, не затьмареним звичкою поглядом, то ми побачили б у ньому барвистий пережиток яскравіших епох, що вклинюється в нашу благопристойну епоху, пережиток, який мене особисто тішив і веселив уже самим фактом свого існування. Через бідність я не міг відвідувати ті особливі заклади. Але на вулицях і в нічних барах я мав необмежені можливості спостерігати за цими звабними створіннями. До речі, треба сказати, що інтерес мій не був одностороннім, і якщо хтось таки обдарував мене пильною увагою, то передовсім ці нічні метелики, тож незабаром, незважаючи на мою звичайну стриманість, із багатьма з них у мене зав'язалися дружні стосунки.

"Пташки смерти" або "трупні курочки" — так називає народ дрібних сов, які, за давнім переказом, у стрімкому нічному польоті б'ються об шибку смертельно хворого й криком: "Ходи з нами!" — кличуть на свободу полохливу душу. Чи не дивно, що саме до цієї формули вдаються й нічні сестри недоброї слави — ті, що вештаються під ліхтарями

й зухвало закликають чоловіків до таємних утіх плоті? Деякі з них огрядні, як султанші, й затягнуті в чорний едаб, з яким примарно контрастує біла як борошно шкіра пухкого обличчя; а інші, навпаки, хворобливо худі. Всі вони зухвало нафарбовані з урахуванням напівтемряви нічної вулиці. Малиново-червоні губи палають в одних на обличчі, білому як крейда, а в інших — між густо нарум'янених щік. Їхні тонкі брови різко окреслені й круто вигнуті, під ведені очі, подовжені чорними штрихами, неприродно блищать через впорснуті в них краплі. Фальшиві діаманти переливаються в них у вухах, на величезних капелюхах погойдується пір'я, в руках у всіх незмінна сумочка ридикюль, в якій зберігається таке-сяке туалетне начиння — губна помада, пудра й протизаплідні засоби. Проходячи панеллю, вони ледь торкаються рукою твоєї руки; їхні очі, в яких відбивається світло ліхтарів, позирають на тебе з темного закутка; їхні губи кривляться закличною, непристойною посмішкою; кидаючи пошепки квапливі заклики "трупної курочки" до перехожого, вони таємничим кивком голови манять його в спокусливо невідому далечінь з таким виглядом, ніби на сміливців, що підуть за цим покликом і кивками, чекає там ніколи не знана, безмежна насолода.

Як часто доводилося мені здалеку спостерігати за отими сценками, не призначеними для стороннього ока; я бачив, як добре вдягнені чоловіки або незворушно продовжували свій шлях, або пускалися в перемовини й, нарешті домовившись, квапливим кроком йшли за своєю розпусною провідницею. До мене діви радості з цією метою не підступали, бо клієнт у настільки вбогому вбранні не обіцяв їм практичних вигод. Щоправда, незабаром я вже міг потішитися з їхньої позафахової прихильності до моєї особи, й хоч сам я, пам'ятаючи про свою економічну неспроможність, ніколи не наважувався підходити до них, зате вони, змірявши мене допитливо-прихильним поглядом, нерідко перші зверталися до мене зі щирими словами: дружньо розпитували, хто я такий і звідки (я відповідав, що перебуваю у Франкфурті, аби згаяти час); й під час таких розмов у під'їзді або в підворотті з цілою зграйкою я вислуховував чимало зізнань, промовлених грубим, примітивним діалектом. Між іншим, було б ліпше, якби ці створіння взагалі не говорили. Мовчки посміхаючись, киваючи головою й зиркаючи своїми очима, вони справляють враження, та, заледве розтуливши рота, вже ризикують втратити свій ореол. Адже слово — ворог будь-якої таємничості й грізний викривач примітивщини.

Проте мої дружні стосунки з цими метеликами мали й певну принаду, принаду небезпеки. Й ось чому. Той, хто заробляє на хліб тим, що професійно служить хіті, сам жодним чином не вивищується над цією вродженою людською слабиною, бо неможливо плекати хіть, пробуджувати й задовольняти її, не присвячуючи себе цьому повністю, не маючи до цього особливої схильності, ба більше, не будучи справжнім дітищем хіті. Тож і виходить, що ці дівчата, крім численних коханців, яких вони обслуговують, переважно ще знаходять собі сердечного друга, коханого, й цей коханець, вихідець з того самого низького середовища, будує своє життя на їхній мрії про щастя не менш діловито, ніж вони — на мрії всіх інших людей. Ці суб'єкти переважно, нахабні й здатні на все, обдаровують своїх коханок радістю позаслужбових

ласк, охороняють й певною мірою регулюють їхню працю, надають їм свого роду лицарське заступництво, і за це стають їхніми володарями і повновладними господарями над ними, відбирають у своєї подруги левову частку заробітку й, якщо той здається їм недостатнім, обходяться з нею вельми суворо, тоді як вона все покірно терпить. Можновладці налаштовані до цих людей ворожо й постійно їх переслідують. Ось чому такі залицяння приховували в собі подвійну небезпеку. По-перше, поліція моралі могла затримати мене, прийнявши за одного з таких хлопів, а по-друге, я ризикував викликати ревності цих тиранів й запізнатися з їхніми ножами, якими вони, до речі, орудують таки досить управно. Тож слід було дотримуватись обопільної обережності, й коли багато хто з нічних фей недвозначно натякав мені, що не проти відпочити зі мною від своїх осоружних обов'язків, то подвійна пильність перешкоджала цьому доти, доки не з'ясовувалося, що усунуто бодай половину небезпеки.

Отже, одного вечора, після того як з особливим завзяттям і задоволенням я допізна займався вивченням міського життя, мені забаглося відпочити від своїх мандрів за склянкою пуншу в другосортнім кафе. На вулиці свистів різкий вітер та перещив дощ упереміш зі снігом, а до мого дому шлях був не близький, проте й цей притулок у нічну пору мав досить негостинний вигляд: частину столів та стільців уже було нагромаджено один на інший, прибиральниці старанно відтирали брудну підлогу мокрими ганчірками, офіціанти ледь волочили ноги від сонливості, й якщо я все таки й досі сидів за столиком, то лише тому, що того вечора мені було важче, ніж будь-коли відмовитися від споглядання багатоликого життя, занурившись у глибокий сон.

У залі панувала пустка. Біля однієї стіни, схилившись на столик і притулившись щокою до шкіряної торбинки з грішми, спав якийсь чоловік, схожий на торгівця худобою. Навпроти нього два старигани в окулярах, що, мабуть, страждали безсонням, у повній тиші грали в доміно. Але через два або три столики від мене за чаркою зеленого лікеру сиділа самотня панночка, явно з "тих", яка ніде ще мені не зустрічалася; ми обмінялися з нею доброзичливим поглядом.

Вона була надзвичайно схожа на іноземку: з-під червоного плетеного берета, збитого набакир, прямими пасмами вибивалося чорне коротко стрижене волосся, частково прикриваючи щоки, які здавалися запалими через різко виступаючі скули. Вона мала кирпатий ніс, великий, яскраво нафарбований рот й косо посаджені, немов незрячі, очі якогось дивного, незвичайного кольору, з трохи загнутими догори зовнішніми кутиками. Червоний берет вона носила до канарково-жовтого жакета, що м'яко окреслював її мало-розвинуті форми; я навіть помітив, що у неї довгі, ніби в лошати, ноги, а це завжди мені подобалося. Кінчики її пальців теж загиналися догори — я це закріпив, коли вона піднесла до губ чарку зеленого лікеру, і ще я подумав, що рука у неї дуже гаряча, можливо тому, що на ній так чітко проступали жилки. До того ж у незнайомки була звичка випинати й знову втягувати нижню губку, ледь торкнувшись нею до верхньої.

Отже, ми з нею кілька разів презирнулися, хоча за її розкосими ряхтливими очима важко було визначити, куди вона, власне, дивиться, й нарешті я не без ніяковости

зауважив, що вона удостоїла мене кивком, тим кивком у перелюбну невідомість, яким її гільдія супроводжує поклик "трупної курочки". Я мовчки вивернув назовні свою порожню кишеню, але вона відповіла мені рухом, що ясно промовляв: моя бідність не повинна мене бентежити, потім повторила свій знак і, поклавши на мармурову дошку столика плату за зелений лікер, м'якими кроками пішла до дверей.

Я відразу рушив за нею. Брудний, затоптаний сніг чорнів на тротуарах, йшов навскісний дощ, разом з дощем падав великий лапятий сніг, — ніби то були якісь мокрі м'якотілі істоти, — на плечі, обличчя та рукави перехожих. Тож я зрадив, коли незнайомка кивком підкликала візницьку карету, що пленталася повз нас. Вона стиха сказала візникові назву якоїсь зовсім невідомої для мене вулиці й скочила в екіпаж; я рушив за нею й теж присів на обшарпане сидіння.

Тільки тепер, коли наш екіпаж загуркотів серед нічної тиші, ми зав'язали розмову, яку не наважуюся тут передати, бо не личить благопристойному перу опускатися до грубої фривольности. Та розмова почалася без жодного вступу, без чемних загальних фраз; з перших слів вона вирізнялася цілковитою свободою й розгнужаною безвідповідальністю, можливою хіба в вісні, коли наше "я" спілкується з тінями, позбавленими власного існування й породженими цим самим "я". То було щось таке, що здавалося абсолютно немислимим у справжньому житті, де плоть і кров одного існує окремо від плоти й крові іншого. Але тут мала місце саме така розгнужаність, і, маю зізнатись, я був до глибини душі схвильований п'янкою й дивною пригодою, що розігрувалась переді мною. Кожен з нас не був один, але нас було ніби менше, ніж двоє, бо двоє, як правило, відразу вдаються до мимовільного, умовного спілкування; тоді як тут про це не могло бути й мови. У моєї подруги була манера закидати свою ногу за мою з таким виглядом, ніби вона просто сидить нога на ногу, все, що вона говорила й робила, було надзвичайно вільно, сміливо, розкуто, як думки людини, що залишилася наодинці з собою, і я з радісною готовністю наслідував її приклад.

Одне слово, наша бесіда звелася до обопільних зізнань у тому, що ми сподобалися одне одному, до дослідження, обговорення, розчленування цього почуття, що раптово виникло, й домовленості на всі лади це почуття плекати, розвивати, отримувати з нього користь. Моя подруга не скупилася на вихваляння, що віддалено нагадувало мені похвали мудрого клірика, колись почуті мною в рідному місті, хіба що її слова мали водночас більш загальний і більш рішучий характер. Адже людина обізнана, як запевняла вона, з першого погляду зрозуміє, що я покликаний до служіння любови й що це покликання піде на благо мені самому й людству за умови, що я цілком їй віддамся й на цій основі будуватиму своє життя. Але вона хоче бути моєю наставницею й ґрунтовно пройти зі мною курс навчання, бо їй ясно, що мої здібності слід розвинути під досвідченим керівництвом... От що я зрозумів з її слів, звичайно, лише приблизно, оскільки відповідно до свого чужоземного вигляду вона й говорила неправильно, ламаною мовою, власне, зовсім не володіла німецькою вимовою, від чого слова та звороти, які вона вживала, частенько межували з безглуздям і ще більше посилювали враження, що все це відбувається уві сні. Проте я хотів би особливо підкреслити й

відзначити ту цілковиту відсутність легковажної грайливості в її манерах; за всіх обставин — а обставини часом складалися вельми своєрідно — під час цієї поїздки нічними вулицями й протягом усього нашого знайомства вона зберігала сувору, майже похмуру серйозність.

Коли гуркотливий екіпаж нарешті спинився, моя подруга розплатилася з візником. Потім ми підіймалися холодними темними сходами, де пахло кіптявою, аж поки не дійшли до дверей її кімнати, що виходили просто на сходи. Раптом стало дуже тепло: запах сильно нагрітої залізної печі змішувався з густим квітковим ароматом косметики, лампа розсіювала темно-червоне приглушене світло. Кімната була облаштована із сумнівною розкішшю: на покритих плюшевими скатертинами столиках у строкатих вазах стояли штучні букети з пальмового гілля, паперових квітів та пір'їн павича; всюди були розкидані пухнасті шкури, й посередині стояло ліжко під балдахіном з червоної вовняної тканини із золотою облямівкою. Вразила мене й велика кількість дзеркал: дзеркала я виявив навіть там, де нікому б не спало на думку їх шукати — одне було вправлене в узголів'я ліжка, інше висіло поруч на стіні. Але оскільки й вона, і я відчували бажання до кінця пізнати один одного, то ми негайно взялися до справи, і я пробув у неї до ранку.

Роза (так звали мою партнерку) була родом з Угорщини, походження вельми невизначеного: її мати у бродячому цирку стрибала через обруч, затягнений шовковистим папером, а батько залишився невідомим. Вона рано відчула ненаситну схильність до перелюбства й ще зовсім у юному віці, проте аж ніяк не насильно була відвезена до Будапешта, де протягом декількох років уважалася окрасою будинку побачень. Але потім один віденський купець, уявивши, що жити без неї не може, удавшись різних хитрощів і навіть з допомогою Союзу боротьби з торгівлею живим товаром, звільнив її з цього ув'язнення й поселив у себе. Людина вже у літах і схильна до апоплексії, він надмірно насолоджувався своєю коханою й несподівано сконав у її обіймах, так що Роза раптом стала вільною. Вона жила в різних містах, годуючись своїм ремеслом, і зовсім недавно влаштувалася у Франкфурті. Незадоволена суто комерційною "любов'ю", вона вступила в міцний зв'язок з однією людиною. За фахом м'ясник, але завдяки своїй незвичайній життєздатності та брутальній мужності самою природою призначений для зовсім інших занять — бандитизму, вимагання та обману, він став володарем Рози й велику частину своїх прибутків витягував з її вигідного ремесла. Незабаром його заарештовували за якусь "мокру" справу, тож він на тривалий час її залишив, а оскільки Роза аж ніяк не хотіла розпрощатися з особистим щастям, то тихий і недосвічений юнак здався їй підходящим сердечним другом і її вибір припав на мене.

Цю коротеньку історію вона розповіла мені в годину відпочинку, і я відплатив їй такою ж стислою розповіддю про моє минуле життя. А взагалі ж ми й тоді, й надалі розмовляли дуже мало, обмежуючись необхідними зауваженнями, призначенням наступної зустрічі або уривчастими промовистими вигуками, які зберігалися в лексиконі Рози з дитинства, проведеного на цирковій арені. Розмова наша ставала

багатослівнішою лише для взаємних похвал і компліментів, бо те, що нам обіцяла перша зустріч, повністю підтвердилося, й моя наставниця, своєю чергою, не раз запевняла, що мої любовні таланти й чесноти перевершили її найсміливіші сподівання.

Зараз, мій суворий читачу, я знову в становищі, в якому вже перебував, коли розповідав про те, як я в ранні роки запустив руку за солодощами життя; в тому місці я зробив застереження, що не можна змішувати вчинок з його найменуванням, не можна щось живе, комусь одному притаманне, припечатувати узагальнюючим словом. Адже якщо я скажу, що протягом багатьох місяців, до самого мого від'їзду з Франкфурта, підтримував тісний зв'язок з Розою, часто залишався у неї, спостерігав крадькома на вулиці за тими, кого вона брала в полон своїми розкосими мерехтливими очима й скороминою гримасою губ, а іноді, надійно схований, навіть був присутній при тому, як вона приймала у себе платну клієнтуру (приводу для ревнощів вона мені при цьому не давала), і не без задоволення користувався певною часткою її прибутку, то, звичайно, читач відчує спокусу не тільки назвати мерзенним ім'ям моє тодішнє існування, а й поставити його в один ряд з життям тих темних особистостей, про які я говорив вище. Втім, нехай той, хто думає, начебто вчинок ставить знак рівності між людьми, залишається при своєму примітивному й хибному уявленні. Особисто я вважаю, що, відповідно до народної мудрости, коли двоє поводяться однаково, то вчинки у них все таки різні; ба більше, я йду далі й наважуюся стверджувати, що ярлик на кшталт "п'яниця", "гравець" або навіть "розпусник" не тільки не вичерпує до кінця кожного окремого випадку, але частенько й зовсім не визначає його. Нехай собі хтось судить інакше, але такою є моя думка, так я думаю і про цю сповідь, щодо якої слід взяти до уваги, що вона є добровільною і якби я хотів, то міг би все утаємничити.

Тож коли вже я описав цю інтермедію з усіма подробицями, які, звичайно, не суперечать правилам доброго тону, то лише тому, що вона зіграла вирішальну роль у моєму розвитку. Не те щоб вона особливо розширила мої гори зонти або посприяла більшій витонченості моїх манер — для цього Роза, дика квітка Сходу, була, їй бо, невідповідною особистістю. І все таки слово "витонченість" тут цілком доречне, я утримався б від нього, лише якби знайшов відповідніше. Бо не знаю, як точніше назвати ту користь, яку я одержав від спілкування з суворою наставницею і коханою, вимогливістю якої не поступалася моїм талантам. Тут я маю на увазі, звичайно, витонченість не стільки в любові, скільки через любов. Мені хотілося б підкреслити таке протиставлення, бо воно вказує на відмінність і одночасно на амальгаму засобів і цілей, причому перше має значення вузьке і спеціальне, тоді як друге — значно загальніше. Деся на цих аркушах я вже згадував, що коли враховувати надзвичайні вимоги, які життя викувало до мене, я не мав права вдаватися до перелюбу й ослаблювати таким чином нервову систему. Однаке протягом цього півріччя, позначеного ім'ям не надто вихованої, але відважної Рози, я нічим іншим не займався, окрім такого "ослаблення нервової системи", хіба лише з тим застереженням, що вживання цього терміна, запозиченого з медичного словника, нерідко буває сумнівним. Адже ослаблення нервової системи якраз і вводить нас у стан тієї окриленої

нервозности, яка за належних передумов дозволяє виставляти себе напоказ і на втіху світові, що жодним чином не дається людині з притупленими нервами.

Я пишаюся тим, що мені тут вдалося ненароком винайти термін "окрилена нервозність", яку науково протиставляю зневажливому змістові терміна "ослаблення нервової системи". Знаю тільки одне — я не зміг би так вільно й красиво прожити деякі періоди мого життя, якби не пройшов через важку школу Рози.

Розділ сьомий

Коли напередодні Дня Святого Михаїла[5] осінь стала зривати листя з дерев, якими було обсаджено вулиці, для мене настала пора вступити на посаду, забезпечену мені завдяки інтернаціональним зв'язкам хрещеного Шіммельпрістера. І ось одного чудового ранку я попрощався з матір'ю, чий скромний пансіон був тепер у відносно квітучому стані (було навіть найнято куховарку), й квапливі колеса понесли юнака, весь скарб якого вмістився в невеликій валізі, назустріч новій, величній меті — назустріч столиці Франції.

Вони поспішали, стукотіли, зупиняли свій біг, ці колеса під вагоном третього класу з кількома відділеннями й жовтими дерев'яними лавками, на яких до відчаю нецікаві попутники з простолюдю цілий день переймалися своїми улюбленими заняттями — хропли, плямкали, грали в карти й плескали язиками. Якоюсь мірою теплі почуття збуджували в мені хіба що дітлахи віком від двох до чотирьох років, хоча вони нерідко пхикали або навіть ревли на весь голос. Я пригощав їх дешевими льодяниками, які мати дала мені на дорогу разом з іншими припасами, бо завжди охоче ділився тим, що в мене було, й пізніше нерідко робив добро людям, віддаючи чималу децицію тих скарбів, що текли до мене з рук багатіїв. Діти раз по раз підбігали, упиралися мені в коліна своїми липкими рученятами й щось лепетали, а я, на превелике їхнє здивування й задоволення, відповідав їм тим самим. За цю метушню з дітьми дорослі, незважаючи на мою стриманість щодо них, час від часу нагороджували мене прихильними поглядами, хоч я цього анітрохи не домагався. За цю подорож я зайвий раз переконався: що сприйнятливіша душа й гостріше почуття до людської краси, то більшу печаль їй навіює вигляд жалюгідних покручів. Я добре знаю, що ці люди невинні у своїй потворності, що у них є свої маленькі радощі й великі клопоти, що вони весь час животіють і лише на коротку мить віддаються тваринному кохання. З погляду моралі кожен з них, безперечно, гідний співчуття. Але прагнення до краси — ненаситне й водночас таке вразливе — примушує мене від них відвертатися. Їх можна витримати лише у віці тих діток, яких я пригощав солодощами й смішив, наслідуючи їхнє дитяче белькотіння — так я сплачував данину товариськості.

Проте для заспокоєння читача обмовлюся: востаннє у житті я їхав третім класом як попутник цих бідолах. Та сила (яку називаємо долею і яка, по суті, — ми самі), сила, що діє заодно з невідомими для нас, але непомильними законами, у найкоротший термін знайшла шляхи й засоби для того, щоб це більше ніколи не повторилося.

З моїм квитком, звичайно, все було гаразд, і, як не дивно, я цьому був вельми радий; для мене це означало, що й зі мною все буде гаразд. Спритні кондуктори в

грубих шинелях протягом дня кілька разів навідувалися в наш дерев'яний закут, аби своїми щипчиками продірявити квиток й повернути мені з незмінним службовим задоволенням, — звичайно, мовчки й без жодного виразу на обличчі, іншими словами, з виразом мертвотної, аж до афектації, байдужості, що знову й знову змушувало мене замислюватися про ту відчуженість, яка виключає наявність жодної допитливості, що з нею людина, й насамперед чиновник, вважає за потрібне ставитися до своїх побратимів. Цей чесний хлоп заробляв собі на життя тим, що проколював мій квиток, десь на нього чекав будиночок, на пальці в нього красувалася обручка, отже, він мав дружину й дітей. Але я мав удавати, ніби мені й на думку не спадає думати про нього як про людину, і будь-яке моє запитання, яке свідчило б, що я не дивлюся на нього лише як на адміністративну маріонетку, було б надзвичайно недоречним. З іншого боку, я також жив своїм життям, про яке він міг би задуматися чи запитати. Але він на це не мав права або ж не удостоював мене такого запитання. Дійсний квиток — ось все, що цікавило його в моїй також маріонетковій особі пасажира, а що зі мною станеться, коли квиток більше не буде мені потрібен і його в мене відберуть, — це вже перебувало за межами його мертвотного погляду.

У такій поведінці є щось протиприродне, дивне, ба навіть штучне, хоча, з іншого боку, не можна не визнати, що навіть найменше відхилення від такої поведінки спричинило б незручність. І справді, ввечері один із залізничних службовців з ліхтарем біля пояса, повертаючи мені квиток, пильно на мене подивився й усміхнувся — усмішка, мабуть, стосувалася мого ще дуже юного віку.

— До Парижа? — запитав він, хоча кінцева мета моєї подорожі була чорним по білому позначена на квитку.

— Так, пане інспекторе, — відповів я, дружньо йому кивнувши. — От у яку далечінь мене понесло.

— Що ж ви збираєтеся там робити? — поцікавився він.

— Розумієте, я маю хороші рекомендації і думаю піти на службу в готель.

— Ти диви, — сказав він. — Ну, то хай щастить.

— І вам цього бажаю, пане обер-контролере, — відповідав я. — І, прошу вас, передайте це побажання вашій дружині й дітям!

— Що ж! Дякую! Ось так-так! — Плутаючись у словах, він знічено розсміявся і поквапився далі, але якимось непевним кроком, навіть спіткнувшись, хоча підлога була рівна, — до такої міри його збила з пантелику проста людяність.

На прикордонній станції, де всі ми зі своїми речами вийшли з потяга для митного огляду, я теж почувався навдвовижу легко й весело; на серці у мене було спокійно, адже моя валізка не містила нічого незаконного з погляду митного службовця; навіть довге очікування (звичайно, митники надавали перевагу заможним мандрівникам перед пасажирами третього класу, щоб пізніше з особливо великим завзяттям перепорпати й вивернути з валіз усе добро останніх) не вплинуло на мій радісний стан духу. З чоловіком, перед яким я нарешті мав розкласти свої пожитки і який спочатку перетрушував кожну сорочку й кожну шкарпетку — чи не випаде звідти якась

контрабанда, — я негайно затіяв заздалегідь обдуману розмову, що, звичайно, налаштувало його прихильно щодо мене й утримало від подальшого перетрушування. Французи люблять і поважають красномовство — й по праву! Адже що, як не мова, відрізняє людину від тварини, а хтось справедливо сказав: людина то далі від тварини, що краще говорить — і, головне, французькою. Бо французи свою мову шанують як загальнолюдську, гадаю, так само, як і життєрадісний народ давніх еллінів вважав свою ідіому за єдиний людський спосіб вираження думок, а всі інші мови — за варварське скавчання й кумкання; цю думку мимоволі перейняв і весь інший світ, визнавши грецьку, як ми нині визнаємо французьку, за найвитонченішу мову на світі.

— Bonsoir, monsieur le commissaire! — привітав я митника, причому третій склад слова "commissaire" я промовив співучо й у ніс. — Je suis tout a fait a votre disposition avec tout ce que je possede. Voyez en moi un jeune homme tres honnête, profondément dévoué a la loi et qui n'a absolument rien a déclarer. Je vous assure que vous n'avez jamais examiné une pièce de bagage plus innocente.[6]

— Tiens! — вигукнув він, придивляючись до мене. — Vous semblez être un drôle de petit bonhomme. Mais vous parlez assez bien. Êtes-vous Français?[7]

— Oui et non, — відповідав я. — A peu près. A moitié — a demi, vous savez. En tout cas, moi, je suis un admirateur passionné de la France et un adversaire irréconciliable de l'annexion de l'AlsaceLorraine![8]

Обличчя його набуло виразу, який я назвав би суворо зворушенням.

— Monsieur, — урочисто мовив він, — je ne vous gêne plus longtemps. Fermez votre malle et continuez votre voyage a la capitale du monde avec les bons vœux d'un patriote français![9]

І поки я, розсипаючись у подяках, збирав свою білизну, він уже встиг поставити крейдою знак на кришці моєї від критої валізи. Але так уже трапилося, що при поквапному вкладанні цей саквояж певною мірою втратив свою невинність, якою я хвалився, бо тепер у ньому стало на одну річ більше, ніж було після приїзду на прикордонну станцію. Річ у тому, що поруч зі мною, біля оббитого бляхою столу, за яким орудували митники, якась пані середніх років у норковій шубці й в оксамитовому капелюсі-кльош, оздобленому пір'ям чаплі, схилившись над своєю розкритою скринькою досить солідних розмірів, не без затятости сперечалися з одним із чиновників, який вочевидь розходився з нею в думці щодо шматка мережив, який тримав у руці. Серед купи чудових речей, звідки чиновник витягнув спірні мережива, найближче до моїх речей лежала сап'янова скринька майже кубічної форми, що дуже скидалася на скриньку для коштовностей, і ось оця шкатулка й ковзнула до мене у валізу саме тієї секунди, коли мій новоспечений приятель ставив крейдяний знак на кришці. Це була скорше подія, ніж вчинок, — все трапилось якось саме собою й між іншим, внаслідок гарного настрою, який з'явився у мене після дружньої бесіди з місцевою владою. Далі дорогою я майже не згадував про цей випадковий набуток й лише на якусь мить зринуло питання — чи спохопилася дама за своєю скринькою, коли вкладала назад свої речі, чи ні. Незабаром мені судилося точно довідатися про це.

Отже, мій потяг після дванадцятигодинного шляху, якщо рахувати й усі зупинки, сповільнюючи хід, підкотив до перону Північного вокзалу. І поки носії займалися багатими, обтяженими численним багажем пасажирами, багато з яких обмінювалися поцілунками з друзями й рідними, що їх зустрічали, а кондуктори, не вважаючи це для себе недостойним, у двері й вікна подавали носіям їхні ручні валізи й портплекти, — самотній юнак серед метушливої штовханини своїх непоказних супутників третього класу з валізкою в руках, ніким не помічений, вийшов з галасливого й досить непривабливого вокзалу. На брудній вулиці (того дня накрапав дрібний дощ) візники фіакрів, помітивши, що я несу валізу, заклично змахували своїми батогами й кричали до мене: "Ну як, поїхали, *mon petit*?" або "*mon vieux*",[10] або щось подібне. Але чим би я заплатив за проїзд? Грошей у мене було катма, а якщо сап'янова шкатулка й могла поправити моє становище, то зараз її вмістом я скористатися не міг. До того ж їхати у фіакрі до місця майбутньої служби мені не зовсім личило. Я вирішив пройти весь шлях пішки, хоч би який він був довгий, тож не раз ввічливо звертався до перехожих, питаючи, як пройти до Вандомської площі (я навмисне не згадував ні назви готелю, ні вулиці Сент-Оноре), але ніхто навіть не сповільнював кроку, щоб розчутити моє запитання. Та все-таки я був не схожий на жебрака, оскільки моя жаліслива мати не пошкодувала декількох талерів, щоб хоч якось одягнути мене в дорогу. На акуратно латані черевики було поставлено нову підошву, на мені була тепла куртка з нагрудними кишенями й акуратна спортивна шапочка, з-під якої мальовничо вибивалося моє біляве волосся. Але шмаркача, який не може найняти носильника, сам волочить вулицями свій багаж та не має грошей на фіакр, сучасники нашого цивілізованого століття не удостоюють ні словом, ні поглядом, вони побоюються вступити з ним у будь-які зносини, припускаючи в такому перехожому наявність дуже підозрілої властивості, яка є бідністю, а значить, може бути й щось ще гірше, тож суспільство вважає за благо просто не помічати такого невдахи. Кажуть, що "бідність не вада", але це тільки слова. Людину заможну від бідності кидає в дріж, вона сприймає її чи то як сором, чи то як невизначений докір, а загалом як щось огидне, й завжди пам'ятає, що краще з бідністю не зв'язуватися, щоб уникнути неприємних ускладнень.

Я не раз з боєм помічав таке ставлення до бідності; те саме відбувалось і в день мого приїзду. Нарешті я зупинив одну бабусю, яка — не знаю навіщо й чому — штовхала поперед себе дитячий візок, набитий якимось посудом, і вона, єдина з усіх, не тільки вказала потрібний мені напрямок, а й докладно описала місце, де я вийду до омнібусної лінії, яка веде на знамениту площу. Ті кілька су, які коштував цей вид пересування, були мені по кишені, й, довідавшись про це, я зрадів. Що довше, пояснюючи мені дорогу, вдивлялася в мене добра стара, то ширше розпливався в усмішці її беззубий рот; нарешті вона поплескала мене по щоці своєю жорсткою рукою й сказала:

— *Dieu vous benisse, mon enfant!*[11]

І ця ласка була мені дорожча, ніж ласки найкрасивіших рук, що згодом випадали

мені на долю.

Париж жодним чином не справляє чудового враження на приїжджого, який виходить на його тротуар біля вокзалу, проте розкіш і пишність нарастають з наближенням до серця цього міста; тримаючи на колінах свою валізку, я не те що боязко (боязкість я мужньо тамував у собі), але здивовано й побожно поглядав з вузького місця, яке мені вдалося відвоювати в омнібусі, на сліпучий блиск його вулиць та площ, на метушню екіпажів, штовханину перехожих, на сяйво спокусливих вітрин, на заманливі кафе й ресторани, театри в білому, сліпучому світлі дугових ліхтарів, поки кондуктор вигукував назви, які так часто й з такою ніжністю вимовляв мій бідний батько, на кшталт: площа Біржі, вулиця Четвертого вересня, бульвар Капуцинок,[12] площа Опері — й багато інших.

Вуличний гамір, крізь який долинали вигуки продавців газет, був просто заглушливий, а світло — яскраве до запаморочення. Під накриттями кафе за маленькими столиками сиділи люди в пальтах і капелюхах, з ціпочками, затисненими між колінами, й, ніби в театрі, дивилися на натовп перехожих та на екіпажі, що шмигали туди сюди, а біля їхніх ніг повзали якісь темні фігури, підбираючи недопалки сигар. Анітрохи цим не бентежачись, вони просто не помічали бідних плазунів або ж уважали їх цілком нормальним й узаконеним породженням цивілізації, за радісною метушнею якої вони з таким задоволенням спостерігали зі свого при хистку.

Кожній освіченій людині відомо, що горда вулиця Миру пов'язує площу Опері з Вандомською площею; там, біля обеліска, увінчаного скульптурою великого імператора, я вийшов з омнібуса, щоб пішки дістатися до справжньої своєї мети — вулиці Сент-Оноре, яка йде паралельно до вулиці Риволі. Відшукати цю мету було неважко: ще здалеку мені впали в очі досить великі й яскраво освітлені літери на вивісці готелю "Сент-Джеймс енд Олбані".

Біля під'їзду метушилися люди. Панство, що сідало в найману карету з прив'язаними до її задку скринями, роздавало чайові слугам, які крутилися біля них, у той час як інші лакеї витягали у вестибюль багаж щойно прибулих гостей. Я добровільно йду на те, щоб викликати усмішку читачів, коли зізнаюсь у певній боязкості, яку відчував при думці, що у когось вистачає сміливості невимушено увійти до цього елегантного, дорогого готелю. Але хіба право й обов'язок не об'єдналися, щоб надати мені мужности? Хіба мені не призначено сюди з'явитися й хіба мені не надано тут місце? І хіба мій хрещений Шіммельпрістер не на "ти" з головою цього закладу? І все-таки я зі скромности скористався не обертальними дверима, через які проходили новоприбульці, а боковим входом, куди носильники заносили багаж. Проте ці останні — не знаю вже, за кого вони мене прийняли, але, в усякому разі, не за свого брата — відіслали мене назад, і мені не залишилося нічого іншого, як, тримаючи в руках валізку, увійти через пишні двері, повернути які мені, на моє превелике збентеження, допоміг хлопчик у червоній курточці, що стояв поряд з ними. "Dieu vous benisse, mon enfant", — подякував я словами тієї доброї бабусі, від чого він вибухнув таким нестримним сміхом, як ті дітлахи, з якими я бавився в потязі.

Я опинився в чудовій залі з порфірними колонами та хорами, заповненій людьми; одні ходили залом з кінця в кінець, інші, вдягнені подорожньому, в тому числі й панії з тремтячими песиками на колінах, сиділи в глибоких кріслах, розставлених на килимах біля колон. Якийсь ліврейний молодик у пориві службової старанності спробував вихопити в мене валізку, але я відхилив його послуги й негайно вирушив праворуч, до стійки, за якою сидів порт'є, пан зі стомленим холодним поглядом, в обшитому галуном сурдуті, який, очевидно, звик стягувати солідну данину з постояльців; трьома або чотирма мовами він давав довідки клієнтам, що обступили його і водночас із люб'язною усмішкою вручав іншим ключі від кімнат. Я довго чекав, перш ніж мені вдалося влучити вільну хвилинку й довідатися в нього, коли й де я матиму честь постати перед паном генеральним директором Штюрцлі.

— Ви хочете говорити з паном Штюрцлі? — перепитав він з образливим подивом. — Але хто ви такий?

— Новий працівник готелю, — відповів я, — найкращим чином відрекомендований панові генеральному директорові.

— Etonnant![13] — з іронією зауважив цей зарозумілий суб'єкт, що глибоко мене зачепило, й додав: — Не сумніваюся, що мсьє Штюрцлі вже давно згорає від нетерпіння, очікуючи вашого візиту. Не вважайте за клопіт пройти кілька кроків далі, до приймальні.

— Безмежно вам вдячний, monsieur le concierge,[14] — відповідав я. — Нехай щедрі чайові й надалі з усіх боків стікаються до вас, щоб ви найближчим часом отримали змогу відійти в приватне життя.

— Ідіот! — долинуло мені вслід. Але мене це анітрохи не засмутило й не збентежило. Не випускаючи з рук валізки, я пішов далі, до приймальні, справді розташованої всього за декілька кроків від стійки консьєржа з того самого боку зали. Її обступили ще щільніше. Численні приїжджі бажали особисто говорити з двома панями, що сиділи там у вишуканих смокінгах, аби довідатися про заздалегідь замовлені апартаменти, дізнатися про номери наданих їм кімнат і відразу заповнити "листки для приїжджих". Мені довелося набратись терпіння, перш ніж я підійшов до столу, та нарешті я таки опинився віч-на-віч з одним з двох директорів — ще досить молодим чоловіком у пенсне, з закрученими догори вусиками на землисто-блідому обличчі, що не знає свіжого повітря.

— Вам потрібен номер? — запитав він, оскільки зі скромности я не заговорив першим.

— О ні, ні, пане директоре, — усміхаючись відповідав я.

— Я тутешній службовець, якщо мені вже дозволено так називати себе. Моє ім'я Круль, Фелікс Круль. Я прийшов сюди, щоб, за домовленістю між паном Штюрцлі й моїм хрещеним, професором Шіммельпрістером, виконувати будь-яку роботу, яку мені доручать.

— Відійдіть убік, — швидко наказав він пошепки. — Он туди, подалі!

При цих словах його землисте обличчя порожевіло, й він тривожно озирнувся

навколо — здавалося, поява перед публікою нового службовця без лівреї, у звичайній своїй людській подобі, надзвичайно його збентежила. І справді, очі кількох людей з цікавістю звернулися на мене. Деякі навіть перестали заповнювати свої папірці, щоб трохи краще мене роздивитися.

— *Certainement, monsieur le directeur!*[15] — напівголосно відповів я й став на чималій відстані навіть від тих, що прийшли набагато пізніше за мене. Проте таких було небагато, через дві-три хвилини приймальня зовсім спорожніла, очевидно, на короткий час.

— Ну, де ви там, — звернувся до мене пан із землисто-сірим обличчям.

— *L'employé volontaire* Фелікс Круль,[16] — відповів я, не рухаючись з місця, я хотів, щоб він попросив мене піді йти.

— Підійдіть сюди! — роздратовано мовив він. — Чи ви вважаєте, що я буду перекрикуватися з вами на такій відстані?

— Я відійшов подалі за вашим наказом, пане директоре, — відповів я, наблизившись, — і чекав нового розпорядження.

— Я повинен був вам це наказати, — заперечив він. — Що вам тут треба? І як вам взагалі спало на думку з'явитися сюди через парадний хід і, ні сіло ні впало, змішатися з нашими клієнтами?

— Тисячу разів прошу вибачення за цю промашку, — з винуватим виглядом відповідав я. — Я не знайшов іншого шляху, окрім як через вестибюль. Але нехай буде мені дозволено зазначити, що мене не відлякав би найважчий, найтемніший, найпотаємніший і найобхідніший шлях, аби постати перед вами, пане директоре.

— Що це за манера висловлюватись, — розсердився він, і ніжний рум'янець знову проступив на його блідому обличчі.

Мені його здатність червоніти чомусь сподобалася.

— Не збагну, дурень ви чи аж надто інтелігентні, — додав він.

— Сподіваюся, — заперечив я, — у найстисліший термін довести своєму начальству, що моя інтелігентність не виходить за межі належного.

— Сумніваюся, щоб вам було надано цю можливість. На даний час, наскільки мені відомо, у нас вакантних місць немає.

— І все-таки дозволю собі зауважити, — нагадав я, — що стосовно мене існує тверда домовленість між паном Штюрцлі і його другом юности, а моїм хрещеним батьком. Я не наважився турбувати пана Штюрцлі, бо добре розумію, що він не згорає від нетерпіння побачити мене, й не тішу себе надією незабаром або взагалі будь-коли побачити пана Штюрцлі. Але річ не в цьому. Всі мої помисли та клопоти, *monsieur le directeur*, були спрямовані на те, щоб відрекомендуватися вам і від вас, і тільки від вас, отримати вказівки, де, коли і якого роду службою я зможу принести посильну користь готелю "Сент-Джеймс енд Олбані".

— *Mon Dieu, mon Dieu!* — донеслося до мене бурмотіння. І все-таки він підійшов до стінної шафи, дістав звідти грубу книгу й, ледь послинивши вказівний і середній пальці, взявся досадливо гортати в ній. Мабуть, знайшовши те, що йому було потрібно, він

обернувся до мене.

— Так чи інакше, але зараз хутко забирайтеся туди, де вам належить перебувати! Ви будете зараховані у штат, у цьому пункті ви маєте рацію...

— Але це найістотніший пункт, — зауважив я.

— Mais oui, mais oui! Бобе, — гукнув він одного з хлопчиків-посильних, які склавши руки сиділи на лавці в глибині кімнати, чекаючи доручень. — Покажіть ось цьому дортуар номер чотири на горішньому поверсі. Поїдете на Elevateur de bagage![17] Завтра вранці ви отримаєте відповідні розпорядження, — кинув він мені наостанок. — Марш!

Веснянкуватий хлопець, мабуть англієць, пішов попереду мене.

— Було б добре, якби ви трішки понесли мою валізу, — звернувся я до нього по дорозі. — У мене, їй-бо, вже руки заніміли.

— А що ви мені за це дасте? — поцікавився він.

— У мене нічого немає.

— Гаразд, тоді я й за так понесу. Не радійте, що вас призначили в четвертий дортуар! Погане приміщення! Нам тут усім несолодко живеться. І їжа кепська, і платня копійчана. Але про страйк годі й думати. Занадто багато охочих поступити на наші місця. Треба було б послати до біса всіх цих експлуататорів разом з їхнім закладом. Маю вам сказати, що я анархіст, *voilà ce que je suis*.[18]

У ньому було щось дуже миле й хлоп'якувате. Ми разом піднялися на вантажному ліфті на горішній поверх, де він віддав мені валізу й показав на якісь двері в тьмяному коридорі з голою підлогою й побажав *bonne chance*.[19] Напис на дверях і справді свідчив: дортуар номер чотири. З обережності я постукав, але відповіді не було; спальня, хоча вже була одинадцята година, виявилася абсолютно порожньою й темною. Вигляд цього приміщення, коли я клацнув вимикачем і на стелі засвітилася лампа без абажура, не надто мене порадував. Вісім ліжок із сірими ворсовими ковдрами та плескатими подушками в давно не праних наволочках були закріплені попарно, одне над одним, між ними на всю висоту стін були встановлені відкриті шафи, на полицях яких стояли валізи тутешніх мешканців. Жодних інших меблів у цій кімнаті з єдиним вікном, що виходило у крихітний двір, зусібіч затиснений стінами, не було, та для них і не знайшлося б місця: ширина кімнати настільки поступалася довжині, що посередині залишався лише вузький прохід. Отже, навіть одяг на ніч доводилося класти або в ногах ліжка, або на свою валізу в стінній шафі.

"Ну-ну, — подумав я, — і навіщо, питається, я доклав стільки праці, щоб уникнути казарми! Там обстановка, мабуть, не більш спартанська". Щоправда, я вже давно не спочивав на трояндах — відтоді, як прахом розсипався мій веселий отчий дім, і, крім того, я знав, що людина й обставини, навіть спочатку дуже суворі, врешті зливаються в більш-менш стрункий акорд і навіть є такі щасливі натури, що вміють надавати обставинам певної гнучкості, яка заснована не на одному тільки умінні пристосовуватися. Те саме облаштування кімнати виглядає однаковим не для всіх: загальні умови під впливом особистості можуть сильно видозмінюватися.

Нехай пробачать цей відступ розумові, спрямованому на осмислення світобудови, розумові, завжди схильному зупинятися не на потворних і суворих, а навпаки, на приємних і витончених явищах життя. Одна зі стінних шаф була порожня, з чого я зробив висновок, що і одне з восьми ліжок має бути вільним, тільки я не знав, яке саме, що мені було досить прикро, оскільки я неабияк втомився з дороги й мій молодий організм прагнув сну. Але що вже тут поробиш, я мав чекати приходу товаришів по кімнаті. Я спробував згаяти час, обстежуючи ванну кімнату, що була поряд з дортуаром, двері туди були відчинені. У цій кімнатці було п'ять найпримітивніших умивальних столиків, на яких були лише таз, відро і глек, підлога застелена лінолеумом. Дзеркал не було й близько. Замість них на дверях і стінах, зрештою, як і в спальному приміщенні, де тільки знаходився вільний шматочок стіни, кнопками було прикріплено вирізані з журналів портрети різних красунь. Не дуже втішений своїм оглядом, я повернувся до спальні й, аби хоч чимось зайнятися, вирішив дістати з валізи нічну сорочку, але натрапив на скриньку, яка при митному огляді так легко туди ковзнула, й радо взявся її розглядати.

Можливо, що цікавість і бажання швидше дізнатися, що ж становить вміст цієї скриньки, весь час жили у мене в підсвідомості, й нічна сорочка була лише приводом для того, щоб скоріше з ним ознайомитися, — це питання я залишаю відкритим. Присівши на одне з нижніх ліжок і поставивши скриньку на коліна та палко сподіваючись, що ніхто мені не завадить, я заходився її обстежувати. На скриньці, щоправда, був замочок, але не замкнений: вона була защібнута лише на гачок. Не можна сказати, що я знайшов там казкові скарби, але речі, що в ній зберігалися, виявились надзвичайно милі, а деякі навіть дивовижні. З самого верху, у вставному відкритому шухлядику, який розділяв скриньку ніби на два поверхи, лежало намисто з кількох рядів великих топазів у карбованій оправі, рівного якому за красою я не бачив у жодній вітрині, та й не дивно — намисто було давньої, дуже давньої роботи. Намисто це здалося мені уособленням розкоші; чарівне мерехтіння золотисто-прозорих, ніби мед, каменів викликало у мене таке захоплення, що я довго не відривав від нього очей і навіть з деякою неохотою підняв вставну шухлядку, аби зазирнути у нижнє відділення. Воно виявилось глибшим за верхнє й не було таке заповнене, як верхнє з топазовим намистом. Але і внизу були чарівні речі, які мені досі пам'ятаються до найменших деталей. Блискучою купкою лежав там довгий ланцюжок з дрібних діамантів у платиновій оправі; далі, чудовий черепаховий гребінь зі срібною інкрустацією, обсипаний безліччю діамантиків; брошка — дві схрещені золоті палички з платиновою застібкою, увінчані великим, як горошина, сапфіром, оточеним десятьма діамантами, друга брошка з матового золота у вигляді витонченого кошика з виноградом; платиновий браслет у формі дуги, з пружинною застібкою, цінність якого значно збільшувала вправлена у нього чудова біла перлина в різьбленому віночку з діамантів. Крім того, там лежали дві або три гарненькі обручки — одна із сірою перлиною посеред двох великих та двох маленьких діамантів, друга — з темним трикутним рубіном у діамантовому обрамленні.

Я по черзі клав на долоню кожну з цих милих дрібничок і милувався благородною грою каменів в убогому світі голої лампочки під стелею. Але як описати моє сум'яття, коли, заглиблений у це заняття, я раптом почув голос зверху, який сухо зауважив:

— А дрібнички в тебе непогані!

Якщо людина гадає, що перебуває в повній самоті, і раптом виявляє, що це не так, вона неминуче переживає почуття сорому, а в цих особливих обставинах я й поготів зашарівся, аж здригнувся, але відразу опанував себе, без зайвої квапливості закрив скриньку, знову вклав її у валізу і лише тоді підвівся, щоб, злегка відступивши, поглянути вгору, звідки пролунав невідомий голос. І справді, над ліжком, на якому я сидів, лежав якийсь молодик і, спершись на лікоть, дивився вниз. Значить, я надто побіжно оглянув кімнату, коли не помітив його присутності. Швидше за все він лежав, натягнувши ковдру на голову. Це був молодий хлопець, якому зовсім не завадило б поголитися, оскільки, не рахуючи бакенбардів, вся його фізіономія безладно заросла чорним волоссям; я встиг помітити, що у нього слов'янський розріз очей. Обличчя цього хлопця було червоне від жару, й хоча я зразу зрозумів, що він хворий, але досада й збентеження спонукали мене поставити йому безглузде запитання:

— Що ви робите там нагорі?

— Я? — здивувався він. — Радше я мав би запитати, чим це ти займаєшся там унизу.

— Будьте ласкаві не тикайте до мене, — огризнувся я.

— Наскільки мені відомо, ми з вами не родичі й у близьких відносинах не перебуваємо.

Він засміявся й цілком резонно зауважив:

— Ну, скажімо, того, що я бачив, достатньо, щоб вважати наші відносини досить-таки близькими. Навряд чи твоя матуся запхнула тобі на дорогу ці штучки. А ну, покажи-но свої руки, цікаво подивитися, якої вони довжини, чи ти вмієш робити їх довгими при потребі?

— Не кажіть дурниць, — відповів я. — Я не зобов'язаний звітувати перед вами про свій майновий стан тільки тому, що ви не вважали за потрібне попередити мене про свою присутність і стали за мною підглядати. Це, добродію, дуже нечемно...

— Ти ще балакаєш? — обурився він. — Облиш ти ці церемонії, знаєш, я теж не ликом шитий. А взагалі можу тобі сказати, що я тільки зараз очі продер. У мене інфлюєнца, і я вилежуюся тут вже другий день, голова просто розколюється. Я прокинувся і, ні слова не кажучи, вирішив подивитися, чим це він там бавиться, той милий хлопчик? Адже ти дуже непоганий з себе, маю віддати тобі належне. Була б у мене така пика, я б далеко пішов!

— Моя пика — не підстава для того, щоб тикати мені. Я до вас більше й словом не обізвуся, якщо ви продовжуватимете в такому дусі.

— Це ж треба, може накажете мені називати вас "ваша високість"? Та ми ж з тобою, як бачу, колеги. Ти що, новачок?

— Так, мене направили сюди з дирекції, аби я зайняв вільне ліжко. Завтра я

приступлю до виконання своїх обов'язків у цьому готелі.

— На якій посаді?

— Це ще не вирішено.

— Дивно! Я працюю на кухні, точніше — в буфеті, з холодними закусками. Ліжко, на яке ти присів, зайняте. А ось горішнє ліжко, через одне від тебе, вільне. Ти звідки родом?

— Сьогодні приїхав із Франкфурта.

— А я — хорват, — оголосив він, — із Загреба. Там я теж працював на кухні, в ресторані. Та ось вже три роки живу в Парижі. Ти як? У Парижі обізнаний?

— Що це значить — "обізнаний"?

— Годі прикидатися. Я питаю, чи знаєш ти, де збути ці штуки за відповідною ціною?

— Знайду.

— Сам не знайдеш. А довго тягатися з такою знахідкою тобі незручно. Якщо я тобі вкажу надійну людину, візьмеш мене в пай, навпіл?

— Дивні речі ви говорите. Навпіл! І тільки за те, що ви мені вкажете адресу!

— Яка тобі, жовторотику, потрібна, як хліб насущний. Поміркуй-но гарненько. Я тобі скажу, що один тільки діамантовий ланцюжок...

Але тут нас перервали. Двері прочинилися, й у кімнату ввійшов цілий гурт молодиків, що закінчили свій робочий день: молоденький ліфтер у сірій лівреї з червоними галунами, два хлопчики-кур'єри в синіх курточках із стоячими комірами, двома рядами ґудзиків і золотими лампасами на штанях, кремезний хлопець у синій смугастій блузці, з фартухом у руках, який він щойно зняв, напевне, миє тут посуд чи робить щось подібне. Майже відразу слідом за ними з'явився хлопчина, схожий на Боба, і ще якийсь юнак, судячи з білого кітеля з чорними штаньми, учень або помічник кельнера. Вони раз по раз казали: "Merde!"[20], а німці, що були серед них: "От, прокляття!" і "Хай йому біс!" — вигук, який, мабуть, стосувався щойно закінченої роботи, потім звернулися до хворого: "Ну що, Станку, кепсько тобі, еге?" — почали голосно позіхати й усі водночас почали роздягатися. Мною вони анітрохи не зацікавилися, проте хтось пожартував, удавши, що на мене тут чекали: "Ah, te voila! Comme nous etions impatients que la boutique deviendrait complete!"[21]

Один із них підтвердив, що горішнє ліжко, на яке мені вказав Станко, справді вільне. Я заліз на нього, поклавши свою валізу на відповідну полицю, роздягся і, щойно моя голова торкнулася подушки, поринув у глибокий і солодкий сон.

Розділ восьмий

Декілька будильників майже водночас затріщали й задзвонили ще в сутінках — була тільки шоста, — й ті з моїх сусідів, які першими схопилися з ліжок, увімкнули лампочку під стелею. Лише Станко не відгукнувся на цей дзвін і тріск: він і далі лежав нерухомо. Сон дуже освіжив і підбадьорив мене, тож неприємна штовханина у вузьких проходах між ліжками, збурена всіма цими розпатланими хлопцями, що голосно позіхали, випростувалися й стягали через голову нічні сорочки, не подіяла на мене

гнітюче. Навіть суперечка через миття — лише п'ять умивальників на сім осіб — не зіпсувала мого доброго гумору, хоча води не вистачало, й то один, то інший мав голяка вискакувати в коридор, аби наповнити глечик під краном. Не кажу про те, що мені дістався геть мокрий рушник, непридатний для витирання. Зате мені було дозволено взяти для гоління трохи гарячої води з тієї, що ліфтер і учень кельнера спільно розіграли на спиртівці. Водячи звичними рухами бритвою по щоках, верхній губі та підборідді, я дивився в осколок дзеркала, який вони примудрилися прилаштувати на підвіконні.

— He, beaute,[22] — промовив Станко, коли я, зі щойно помитим обличчям і пригладженим волоссям, повернувся до спальні, аби, як і всі інші, застелити своє ліжко. — Як тебе звати? Ганс чи Фріц?

— Фелікс, з вашого дозволу, — відповідав я.

— Теж непогано. Так от, чи не будете ви так ласкаві, Феліксе, після сніданку принести мені з їдальні чашку кави з молоком? А то я до обіду, коли маю надію поїсти протертого супу, сидітиму зовсім без їжі.

— Із задоволенням, — відгукнувся я. — Я принесу кави, а потім ще раз зайду дізнатися, чи не треба вам чого небудь.

Таку турботу я виявив з двох причин. По-перше, мене непокоїло, що моя валіза хоч і мала замок, але не замикалася, оскільки ключа в мене не було, а Станко не викликав у мене жодної довіри. По-друге, мені хотілося повернутися до вчорашньої розмови й на більш-менш придатних умовах одержати від нього адресу, яку він мені пообіцяв.

У просторій службовій їдальні, в самому кінці коридору, було тепло, затишно й пахло кавою, яку буфетник і його дружина, дуже огрядна й добродушна жінка, розливали з двох блискучих кип'ятильників. Цукор вже лежав у чашках, буфетниця підливала в них молока й на кожне блюдце клала здобну булочку. Тут юрмилося безліч готельної прислуги з різних дортуарів, у тому числі декілька кельнерів у синіх фраках з блакитними гудзиками. Майже всі їли й пили навісточки, хоча в залі було кілька столиків. Пам'ятаючи про свою обіцянку, я попросив у добродушної буфетниці кави "pour le pauvre malade de numero quatre"[23]. Вона негайно подала мені повну чашку, з тією посмішкою, яка зазвичай з'являлася на обличчях тих, до кого я звертався.

— Pas encore equire?[24] — поцікавилась вона.

Кількома словами я змалював їй своє становище. Потім поквапився віднести каву до Станко та повторив йому, що незабаром зайду ще раз. Він глузливо хихикнув мені вслід, оскільки чудово зрозумів причини моєї турботливості.

Повернувшись до їдальні, я, своєю чергою, випив кави, яка мені дуже посмакувала, — я давно вже не мав у роті нічого гарячого, — і закусив здобною булочкою. Була вже сьома година, і їдальня швидко спорожніла. А я примостився за одним з накритих цератою столиків, біля кельнера вже похилого віку, який неквапливо дістав з кишені пачку сигарет "Капрал" і закурив. Досить було мені усміхнутись і трохи підморгнути йому, щоб теж отримати сигарету. Мало того, після кількох слів, що ми ними обмінялись, я йому також розповів про своє все ще невизначене становище, а він,

йдучи, презентував мені добрий десяток сигарет, які залишалися у пачці.

Затягнутися після кави чорним дихм'яним тютюном було дуже приємно, але я не міг довго сидіти тут і насолоджуватись, оскільки мав поспішати до свого підопічного. Він зустрів мене з явно награною буркитливістю.

— Ти знову тут? Що тобі треба? Я твого товариства не потребую. Мені не до балачок, головний біль у мене досі не минувся, і горло теж болить.

— Так вам, значить, не ліпше? — відповідав я. — Дуже шкода. А я саме збирався запитати, чи не відчули ви себе бадьоріше після кави, яку я вам приніс як товаришеві по роботі.

— Та я знаю, чому ти мені приніс каву, але не хочу вплутуватися в твої дурні справи. Від такого телепня тільки й чекай біди.

— Це ви перший заговорили про справи, — зауважив я.

— Не знаю, чому не скласти вам товариство, попри будь які справи, раз ви тут лежите в повній самоті. У найближчі години ніхто мною цікавитися не стане, і часу у мене хоч відбавляй... Проте це не означає, що я, зі свого боку, відмовлюся від вашої допомоги.

Я сів на ліжко під його ліжком, але звідти мені не було його видно. "Так ні до чого не домовишся", — вирішив я й мимоволі знову встав.

— Добре хоч ти зізнався, що я тобі потрібен, а не ти мені.

— Якщо я вас правильно зрозумів, — відповів я, — ви натякаєте на пропозицію, яку ви мені вчора зробили. Дуже люб'язно з вашого боку знову згадати про неї. Але з іншого боку, це вказує і на вашу зацікавленість.

— Ну, моя зацікавленість невелика. Такий шибайголова як ти без мене й копійки не матиме за свій крам. Як до тебе взагалі потрапили ці штуки?

— Цілком випадково. Просто випала така щаслива хвилина.

— Авжеж. А може, ти й справді народився в сорочці? Щось в тобі таке є. Покажи-но мені ще раз свої цяцьки. Треба прикинути, яку ціну за них правити.

І хоч я був радий, що він вочевидь став поступливішим, проте відповів:

— Мені б не хотілося цього, Станку. Хто-небудь може зайти, й ми ще наживемо собі неприємностей.

— Так, не варто, — погодився він. — Я їх учора досить добре роздивився. Тільки не май надто великих ілюзій щодо топазового намиста. Воно...

Тут виявилось, наскільки я був правий щодо можливості несподіваних вторгнень. Прибиральниця з відром, ганчірками й віником увійшла досередини й попрямувала наводити порядок у ванній кімнаті. Весь час, поки вона там орудувала, я мовчки сидів на нижньому ліжку. Й лише коли вона пішла, стукаючи дерев'яними черевиками, я запитав, що, власне, він хотів сказати.

— Я? — він знову почав клеїти із себе дурня. — Ти хотів щось від мене почути, а я нічого говорити не збирався. Хіба попередити тебе, щоб ти не покладав великих сподівань на топазове намисто, яким ти вчора так довго милувався. Така річ дорого коштує, якщо її купувати у Фаліз або Тіффані, а коли перепродувати — матимеш пшик.

— А що в даному випадку означає пшик?

— Пару сотень франків.

— Більш-менш.

— Ти, дурило, певне, на все кажеш "більш-менш". У тім то й лихо! Якби я міг з тобою піти й узяти всю справу в свої руки!

— Та що ви, Станку, це було б безвідповідально з мого боку! У вас температура, й вам у жодному разі не можна підводитися з ліжка.

— Ну, добре. Звичайно, за таку брошку й гребінь і я не зміг би вибити жодного маєтку. І з аграфа теж, незважаючи на сапфір. Найпевніша справа — ланцюжок, за нього кожен викладе тисяч десять франків. За обручки теж можна взяти грубі грошики, принаймні за рубінову й ще за ту, з сірою перлиною. Одне слово, на око, тисяч вісімнадцять усі ці цяцьки коштують.

— Я теж так уважав, приблизно, звичайно.

— Ви погляньте на нього! Та ти хоч трохи кумекаєш у цій справі?

— Більш-менш. У Франкфурті моїм улюбленим заняттям було розглядати вітрини ювелірних крамниць. Але ви ж не хочете сказати, що мені буде належати вісімнадцять тисяч?

— Ні, серденько, цього я сказати не хочу. Але якщо ти зумієш хоч трошки виявити наполегливості й не торочити меш увесь час своє "більш-менш", то половина тобі, безперечно, дістанеться.

— Отже, дев'ять тисяч франків.

— Десять. Стільки, скільки насправді коштує лише діамантовий ланцюжок. Якщо ти не зовсім тухтій, то на менше не погоджуйся.

— А куди ви мені порадите звернутися?

— Ага! Тепер красень чекає від мене подаруночка. Ти думаєш, що я віддам тобі те, що знаю, за твої прекрасні очі?

— Хто про це говорить, Станку! Звичайно, я готовий висловити вам свою вдячність. Але ваша вчорашня вимога щодо половини, далєбі, здається мені надмірною.

— Надмірною? Та хай там як, а половинна частка в такій спільній справі — це справедлива дільба, що не кажи. Ти, здається, забув, що без мене ти як риба без води, а до того ж я ще можу накапати на тебе дирекції.

— І вам не соромно, Станку! Таке і говорити не гоже, не кажучи вже зробити. Ви навіть не думаєте про це, і я переконаний, що вам миліше мати кілька тисяч франків, аніж наклепати на іншого, за що ви не матимете ні шеляга.

— А ти шкодуєш кілька нещасних тисяч франків?

— До цього питання, власне кажучи, все і зводиться. Я б уважав справедливим виділити вам третину з тих десяти тисяч, які, на вашу думку, я зможу виручити. Ви мали б хвалити мене за те, що я трохи вмію боронитися: тепер ви можете повірити, що я буду непоступливий і з кровопивцею торгівцем.

— Ходи сюди, — сказав він, і, коли я підійшов, тихо, але виразно промовив: — Quatre-vingt-douze, Rue de l'Echelle au Ciel.[25]

— Quatrevingtdouze, вулиця...

— ...Небесних Сходів. Ти що, оглух?

— Химерна назва!

— Вона вже сотні років так називається. Може, воно навіть на добре, що така назва! Дуже поважна стара вуличка, тільки далеченько звідси, де за Монмартрським цвинтарем. Ти маєш спочатку дістатися до Сакре-Кер, там не заблукаєш, потім пройдеш через сад між церквою і цвинтарем і далі вулицею Дамремон у напрямку бульвару Нея. Не доходячи до рогу, там, де Дамремон упирається в Шампйоне, ліворуч буде вуличка Обережних Дів, а від неї вже підуть твої Сходи. Одне слово, не заблукаєш.

— Як звати цю людину?

— То байдуже. Він називає себе годинником і серед інших справ займається й цим. Іди, та дивись, не будь бараном! Я сказав тобі адресу, просто щоб від тебе відкараскатися і полежати спокійно. А щодо моєї частки, то зятям, я в будь-яку хвилину можу тебе виказати.

І він повернувся до мене спиною.

— Я вам дуже вдячний, Станку, — сказав я. — І будьте певнені, у вас не буде підстав скаржитися на мене до дирекції.

Із цими словами я пішов, повторюючи подумки адресу. Я повернувся у спорожнілу їдальню, бо подітися мені було нікуди, доводилося чекати, поки там, внизу, згадають про мене. Добрі дві години я просидів за одним з покритих цератою столиків, не дозволяючи собі жодних виявів нетерпіння, курих свої сигарети і розмірковував. Стінний годинник в їдальні показував уже десяту, коли я почув у коридорі чийсь голос, що гукав мене на ім'я. Не встиг я підійти до дверей, як посланий за мною хлопець уже їх відчинив.

— Фелікс Круль — до генерального директора.

— Це я, друже. Дозвольте мені піти з вами. І навіть якби йшлося про президента республіки, я готовий постати перед ним.

— З чим вас і вітаю, — досить зухвало відповів він на моє люб'язне звернення і зміряв мене холодним поглядом.

— Ходіть за мною, якщо бажаєте.

Ми спустилися на четвертий поверх, де були набагато ширші коридори, встелені красивими червоними доріжками; він викликав ліфт, якого нам довелося трохи зачекати.

— Як це так вийшло, що носоріг бажає особисто з тобою розмовляти? — запитав він мене.

— Ви маєте на увазі пана Штюрцлі? Знайомство. Особисті зв'язки. Але чому ви називаєте його носорогом?

— C'est son sobriquet.[26] Перепрошую, не я його вигадав.

— Нема за що! Навпаки, я вдячний за будь-яку інформацію, — відповідав я.

У ліфті, освітленому електрикою і гарно оздобленому дерев'яними панелями, була навіть червона оксамитова лавка. Ліфт обслуговував молодик у лівреї пісочного

кольору з червоними галунами. Спершу ліфт опинився занадто високо, потім дуже низько, так що нам довелося вистрибувати з нього ніби з великої сходинки.

— Tu n'apprendras jamais, Eustache, — зауважив йому мій провідник, — de manier cette gondole.[27]

— Pour toi je m'echaufferai![28] — грубо відповів той.

Мені це не сподобалося, і я не втримався, щоб не сказати:

— Людям підлеглим не слід ставитись один до одного з презирством. Це навряд чи може зміцнити їхню позицію в очах можновладців.

— Tiens, — вигукнув осмикнутий мною ліфтер, — un philosophe![29]

Ми вже спустилися вниз. Проходячи вестибюлем, повз приймальню й далі, я звернув увагу на те, що мій провідник скоса позирає на мене. Мені завжди було приємно, коли я справляв враження не тільки своєю гарною зовнішністю, але й своїми духовними якостями.

Кабінет генерального директора був позаду приймальні; двері навпроти нього вели, як я встиг помітити, до читальні та в більярдну. Хлопець несміливо постукав; у відповідь зсередини почулося рохкання, він прочинив двері й, притискаючи шапку до стегна, з поклоном упустив мене.

Пан Штюрцлі був надзвичайно огрядний, мав сиву гостру борідку, яка ніби не знайшла собі надійного притулку на його величезному подвійному підборідді; він сидів за письмовим столом, гортаючи якісь папери, й спочатку не звернув на мене жодної уваги. Зовнішність пана Штюрцлі відразу пояснила мені те глузливе прізвисько, яким нагородив його персонал готелю, бо його спина аж до потилиці утворювала могутню випуклість, здавалося, він був до краю нашпигований салом, а кінчик його носа прикрашала бородавка, що стирчала догори ніби ріг, що остаточно переконало мене у влучності прізвиська. Проте його руки, що ними він підрівнював папери, збираючи їх в акуратний стос, то з вузького, то з широкого боку, були напрочуд витончені й маленькі порівняно з усією громадою його постаті, яка, незважаючи на об'єм, була досить таки зграбною і, як це часом можна спостерегти навіть у найвідчайдушніших товстунів, не позбавленою певної елегантності у поставі.

— Отже, ви, — сказав він по-німецькому з легким швейцарським акцентом, все ще займаючись упорядкуванням паперів, — той самий рекомендований мені юнак, Круль, якщо не помиляюся, Це той, що висловив бажання в нас працювати?

— Саме так, пане генеральний директоре, — відповів я, шанобливо зробивши крок уперед, що дало мені можливість — не вперше й не востаннє — спостерегти своєрідний феномен. Після того як пан Штюрцлі поглянув на мене, на його обличчі з'явився вираз бридливості, що, безперечно стосувалося моєї тодішньої юнацької вроди. Чоловіки, яких хвилюють лише жінки, — а пан Штюрцлі зі своєю заповзятливою борідкою і ґалантною доладністю, безперечно, належав до таких — відчують мимовільну образу, коли чуттєво привабливе постає перед ними в чоловічій подобі, а це, очевидно, пояснюється тим, що межу між чуттєвістю загального характеру й чуттєвістю у вужчому її значенні провести дуже нелегко, тоді як природа такої людини всіма

силами опирається впливові цього другого значення й пов'язаних із цим асоціацій, ось чому на обличчі такої людини й з'являються згадані рефлекторні гримаси. Певна річ, тут йдеться про досить поверховий рефлекс, і людина справедлива, яка вже знає за собою таке збурення чуттєвих уявлень, звинувачуватиме скорше саму себе, ніж того, хто став мимовільною причиною її короткого збентеження, й не буде штрафувати свого візаві.

Саме так і вчинив пан Штюрцлі, тим паче, що з поваги до його рефлексу я відразу скромно опустив очі. Він поставився до мене прихильно й запитав:

— Що поробляє мій старий приятель Шіммельпрістер, ваш дядько?

— Перепрошую, пане генеральний директоре, — відповів я, — пан Шіммельпрістер мені не дядечко, а хрещений, що, мабуть, ще більше. Дякую вам, наскільки мені відомо, хрещений цілком здоровий. Як художник він має велику популярність у всій Райнській області й навіть за її межами.

— Так, так... Цікавий тип... Справді? Має успіх? Тим краще, тим краще... Свого часу ми були щирі приятелі.

— Не варто й казати, — провадив я далі, — який я вдячний професорові Шіммельпрістеру за те, що він замовив за мене слівце перед паном генеральним директором.

— Авжеж! Так він до всього ще й професор? Як це так вийшло? Mais passons.[30] Він мені писав про вас, і я не хотів засмутити його відмовою, адже ми разом з ним немало погуляли свого часу. Але мушу вам сказати, мій друже, що все не так просто. На яку посаду вас прилаштувати? Ви, наскільки я розумію, не маєте жодного поняття про роботу в готелі й нічому ще не навчилися...

— Гадаю, з мого боку не буде самовпевненістю, — заперечив я, — запевнити пана генерального директора, що завдяки моїм природженим здібностям я швидко надолужу відсутність спеціальної підготовки і здобуду належний успіх.

— Хіба що в гарненьких жінок, — озвався він.

І це він сказав, як мені здалося, з таких трьох причин. По-перше, кожен француз, а пан Штюрцлі давно вже ним став, обохнює вираз "гарненька жінка", який приносить задоволення і йому, й усім навколишнім. "Une jolie femme"[31] — найбільш уживане жартівливе слівце у Франції, промовивши яке кожен певний, що воно знайде веселий відгук у співбесідника. Приблизно такий самий ефект викликає у Мюнхені згадка про пиво. Досить сказати "пиво", щоб збурити загальне пожвавлення. Це по-перше. По-друге, жартівливо згадавши про гарненьких жінок і про мій передбачуваний успіх у них, Штюрцлі прагнув подолати своє сум'яття, у певному сенсі здихатися мене й, так би мовити, здати мене на руки прекрасної статі. Це я чудово зрозумів. Але по-третє, й, мабуть, усупереч цьому прагненню, він хотів примусити мене усміхнутись, що, звичайно, призвело б до повторного нападу бридливості. Проте у своєму замішанні він саме цього й домагався. Я не міг відмовити йому в усмішці, хоча знав, що з цього вийде, і поспішив супроводити її словами:

— Гадаю, що в цій сфері, як, проте, і в будь-якій іншій, я сильно відстаю від вас,

пане генеральний директоре.

Мені не варто було вдаватися до настільки чемного звороту, тому що пан Штюрцлі пропустив його повз вуха, він бачив тільки мою усмішку, і його обличчя знову скривилося в гримасі невдоволення. Але раз він уже своє отримав, мені залишалося лише знову цнотливо похнюпитися.

— Усе це добре, юначе, — сказав він, — але ж ви жодною мірою не підготовлені до майбутньої кар'єри. Ви зненацька з'явилися в нас у Парижі, упали як сніг на голову. Ви, принаймні, французькою розмовляєте?

Це лило воду на мій млин. У душі я зрадів, розмова явно поверталася на мою користь. Тут буде цілком доречно сказати декілька слів про мою здібність до мов, здібність майже неймовірну й таємничу. Мені не треба було вивчати іноземних мов, бо, як космополіт за самою своєю природою, я носив у собі можливості всіх народів, і варто було чужоземній мові лише торкнутися мого слуху, як я вже міг створити враження, що вільно нею володію, причому завжди говорив з такою підкреслено національною манерою, що це вже межувало з комедіантством. Цей дар наслідування, який не тільки не змушував засумніватися в моїх мовних здібностях, але навпаки, надавав їм щонайбільшої правдо-подібності, пояснювався тим, що я натхненно, ледь не екстатично вживався в дух чужої мови, чи скорше цей дух вселявся у мене, і мене охоплювало натхнення, що спонукало до ще зухвалішого пародіювання; й слова, на мій власний подив, буквально зліталися до мене, бозна звідки. Проте щодо моєї французької мови, то тут спритність моєї вимови була не такого містичного походження.

— Ah, voyons, monsieur le directeur general, — афектовано заторохтів я, — vous me demandez serieusement, si je parle francais? Mille fois pardon, mais cela m'amuse! De fait, c'est plus ou moins ma langue maternelle — ou plutot paternelle, parce que mon pauvre pere — qu'il repose en paix! — nourrissait dans son tendre cur un amour presque passionne pour Paris et profitait de toute occasion pour s'arrkter dans cette ville magnifique dont les recoins les plus intimes lui etaient familiers. Je vous assure: il connaissait des ruelles aussi perdues comme, disons, la Rue de l'Echelle au Ciel, bref, il se sentait chez soi a Paris comme nulle part au monde. La consequence? Voila la consequence. Ma propre education fut de bonne part francaise, et l'idee de la conversation, je l'ai toujours concue comme l'idee de la conversation francaise. Causer, c'etait pour moi causer en francaise et la langue francaise — ah, monsieur, cette langue de l'elegance, de la civilisation, de l'esprit, elle est la langue de la conversation, la conversation ellemkme...

Pendant toute mon enfance heureuse j'ai cause avec une charmante demoiselle de Vevey — Vevey en Suisse — qui prenait soin du petit gars de bonne famille, et c'est elle qui m'a enseigne des vers francais, vers exquis que je me repete des que j'en ai le temps et qui litteralement fondent sur ma langue —

Hirondelles de ma patrie,

De mes amours ne me parlezvous pas?[32]

— Та замовкніть ви, — обірвав він мій бурхливий потік красномовності. — І щоб я

більше не чув віршів! Не терплю поезії, від неї у мене шлунок зводить. У нас у великій залі під час файв-о-клок іноді виступають французькі поети, ті, у кого є що вдягнути. Дамам це подобається, але я намагаюся заховатися кудись подалі. Від віршів у мене холодний піт виступає.

— Je suis desole, monsieur le directeur general. Je suis violemment tente de maudir la poesie.[33]

— Годі. Do you speak English?[34]

Чи розмовляв я англійською? Ні, звичайно, але хвилини три міг прикидатися, що розмовляю: на цей час вистачало того, що вловив мій слух від тональності англійської мови в Лангеншвальбаху і Франкфурті, й тих крихт словникового запасу, які я підібрав то тут, то там. Зараз було важливо з нічого зробити щось засліплююче, хоча б на одну мить. Тому я промовив напівпошепки, самими лише кінчиками губ, і майже не артикулюючи ротом, як то невігласи уявляють справжню англійську, ще й при цьому гордовито задер носа:

— I certainly do, Sir. Of course, Sir, quite naturally I do.

Why shouldn't I? I love to, Sir. It's a very nice and comfortable language, very much so indeed. Sir, very. In my opinion, English is the language of the future, Sir. I'll bet you what you like, Sir, that in fifty years from now it will be at least the second language of every human being...[35]

— Навіщо ви крутите носом у повітрі? Це зайве. І ваші теорії мені теж не потрібні. Я цікавлюся тільки, наскільки ви володієте мовами. Parla italiano?[36]

Тієї ж миті я перетворився на італійця: вишукане шепотіння змінилося на вогненний темперамент. Радо піднялося в мені все, що я чув з вуст хрещеного Шіммельпрістера, який доволі часто й подовгу зупинявся в цій сонячній країні. І я, то проводячи рукою з щільно стиснутими пальцями перед самим своїм носом, то раптом широко їх розчепірюючи, заторохтів і заспівав:

— Ma Signore, che cosa mi domanda? Son veramente inna morato di questa bellissima lingua, la più bella del mondo. Ho bisogno soltanto d'aprire la mia bocca e involontariamente diventa il fonte di tutta l'armonia di quest'idioma celeste. Sì, caro Signore, per me non c'è dubbio che gli angeli nel cielo parlano italiano. Impossibile d'immaginare che queste beate creature si servano d'una lingua meno musicale...[37]

— Стоп, — крикнув він. — Ви вже знову впали в поезію, хоча знаєте, що мені від неї стає млосно. Невже ви не можете помовчати? Людині, що працює в хорошому готелі, це просто не личить. Проте вимова у вас непогана й деякі лінгвістичні знання є. Навіть більші, ніж я очікував. Що ж, випробуємо вас, Кноль...

— Круль, пане генеральний директоре.

— Ne me corrigez pas![38] Як на мене, можете називатися Кналем.[39] А ваше святе ймення?

— Фелікс, пане генеральний директоре.

— Це мене не влаштовує. Фелікс — звучить надто інтимно й дуже претензійно. Ви будете зватися Арман...

— Зміна імени принесе мені найбільше задоволення...

— Останнє не істотно. Арманом звали ліфтера, який за випадковим збігом обставин сьогодні від нас іде. Завтра можете зайняти його посаду. Спробуємо вас як ліфтера.

— Смію вас запевнити, пане генеральний директоре, що я зумію зарекомендувати себе на цій роботі й свої обов'язки буду виконувати краще, ніж Есташ.

— А чим поганий Есташ?

— Подає машину або занадто низько, або занадто високо, й доводиться робити карколомні стрибки. Але це, звичайно, коли він возить, так би мовити, своїх. З клієнтами готелю, наскільки я зрозумів, Есташ більш послужливий. Така нерівність у виконанні службових обов'язків, як на мене, не дуже похвальна.

— До чого тут ваші похвали? Ви що, соціаліст?

— Жодною мірою, пане генеральний директоре. Суспільство, таке, як воно є, здається мені чудовим, і я палко бажаю здобути його прихильність. Я тільки вважаю, що свою справу треба виконувати сумлінно, навіть якщо вона тобі не до душі.

— Соціалістів ми у своєму закладі не потерпимо.

— *Za va sans dire, monsieur le...*[40]

— Можете йти, Круль! Підшукайте собі на складі у підвальному поверсі ліврею за розміром! Лівреї видаються адміністрацією, але взуття у службовців своє... а я мушу зауважити, що ваші черевики...

— Це випадковий недогляд, пане генеральний директоре. Не пізніше завтрашнього ранку він буде повністю усунутий. Я розумію, які зобов'язання накладає на людину служба в такій поважній установі, тож смію запевнити, що мій зовнішній вигляд буде бездоганим. Ліврея, якщо мені буде дозволено це зауважити, мене дуже й дуже радує. Хрещений Шіммельпрістер любив виряджати мене у всілякі костюми й завжди хвалив мене за те, що в кожному я відчував себе так, немов народився в ньому, хоча, власне, природжені дарування навряд чи заслуговують на похвалу. Але форму ліфтера мені ще надягати не доводилося.

— Не біда, — відповів він, — якщо у цій лівреї ви будете справляти враження на гарненьких жінок. До побачення, сьогодні ви тут не потрібні. Увечері погуляйте Парижем. А завтра зранку нехай Есташ або хтось інший поїздить з вами кілька разів угору й униз, придивіться до поведження з механізмом. Це річ нескладна, і ви швидко її опануєте.

— Я дбайливо поводитимуся з ліфтом, — була моя відповідь, — і не заспокоюся, доки він не зупинятиметься точно на рівні майданчика. *Du reste, monsieur le directeur general,* — додав я, і мої очі налились слізьми, — *les paroles me manquent pour exprimer...*[41]

— *C'est bien, c'est bien...*[42] Я зайнятий, — пробурмотів він і відвернувся; гидлива гримаса знову промайнула на його обличчі. Але мене це не засмутило. Я притьомно кинувся вниз сходами — адже ще вранці я мав побувати у згаданого вище годинникаря, — легко розшукав двері з написом "склад" і постукав. Маленький дідок в окулярах читав газету в приміщенні, яке нагадувало крамничку лахмітника або театральну

гардеробну, стільки там було розвішано ліврей усіх кольорів і відтінків. Я сказав йому, в чому річ, й усе відразу було залагоджено.

— Et comme ça, — зауважив старий, — tu voudrais t'appreter, mon petit, pour promener les jolies femmes en haut et en bas.[43]

У цієї нації тільки одне на думці. Я підморгнув йому і запевнив, що саме це є моєю єдиною мрією й завданням.

Він окинув мене швидким поглядом, зняв з вішалки одну з ліврей — штани та куртку пісочного кольору з червоною облямівкою — й повісив усе це мені на руку.

— Чи не краще було б приміряти? — запитав я.

— Ні до чого, ні до чого. Раз я даю, значить, точно за міркою. Dans cet emballage la marchandise attirera l'attention des jolies femmes.[44]

Старому, їй-бо, пора було думати про щось інше. Але він вимовляв ці слова несвідомо, і я так само несвідомо знову підморгнув йому й, назвавши його "mon oncle",[45] побожився, що йому одному буду завдячувати своєю кар'єрою.

З підвалу я піднявся ліфтом на п'ятий поверх. Я поспішав, бо на душі у мене було неспокійно — чи не полізе Станко за час моєї відсутності до моєї валізки? Коли ми підіймалися, нас зупиняли дзвінки. Різним гостям, при вході яких я скромно тулився до стінки, був потрібен ліфт: вже у вестибюлі зайшла одна пані (їй треба було на другий поверх), у бельетажі — англомовне подружжя, що хотіло піднятися на третій поверх. Дама, яка зайшла першою, збудила мою увагу, і слово "збудила" тут якраз дуже доречне, бо коли я дивився на неї, серце в мене почало страшенно калатати, причому якось солодко калатати. Цю даму я знав. Хоча сьогодні на ній був не капелюшок-кльош з пір'ям чаплі, а інший, крилатий, облямований едабом витвір дорогої модистки, на який було накинуто білу вуаль, зав'язану під підборіддям бантом з довгими кінцями, що спадали на пальто, й хоча пальто теж було інше — легке й світле, з великими гудзиками, я ні на мить не засумнівався, що це моя сусідка з митного огляду, пані, з якою мене пов'язувало володіння скринькою. Насамперед я впізнав її за манерою широко розплющувати очі, що здивувало мене під час її розмови з митником, але очевидно, то була її манера, оскільки вона проробляла це й сьогодні вже без жодного приводу. Та й взагалі її зрештою доволі гарні риси явно мали схильність знервовано спотворюватися. Більше я нічого не помітив у вигляді цієї сорокалітньої брюнетки, що примусило б мене пошкодувати про той делікатний зв'язок, який виник у мене з нею. Маленький темний пушок на верхній губці був їй до лиця, а золотисто-брунатні очі завжди подобалися мені в жінок. Якби лише вона раз по раз не витріщали їх! Мені здавалося, що я зумів би м'яко відрадити їй від цієї нав'язливої звички.

Отже, ми зупинилися в одному готелі, — якщо тільки в моєму випадку можна було вжити слово "зупинитися". Лише випадок перешкодив мені зустрітися з нею в приймальні біля столу пана, що легко червоніє. Близькість її в тісному просторі ліфта розбурхувала мої почуття. Не знаючи про мене, ніколи мене не бачивши, та й зараз мене не помічаючи, вона носила в собі мій безликий образ з тієї самої миті, коли вчора ввечері або сьогодні вранці, розпаковуючи валізи, виявила пропажу скриньки. Я

мимоволі приписував їй розшукам ворожий для мене сенс. Однак те, що її думки й розпитування про мене мали набути форми якихось кроків, спрямованих проти мене, що вона, можливо, якраз і повертається звідти, де ці кроки вже було зроблено, — така думка чомусь лише побіжно промайнула в мене, але не утвердилася як вірогідне припущення й не змогла побороти чарівності ситуації, коли та, хто шукає й розпитує, не підозрює, що той, про кого вона розпитує, так близько біля неї. Як я шкодував, мій прихильний читачу, шкодував за неї й за себе, що ця близькість буде настільки короткочасна — лише до другого поверху! Виходячи, пані, в думках якої я панував, сказала до рудого ліфтера:

— Merci, Armand.[46]

Така ввічливість не могла не привернути моєї уваги, адже вона зовсім недавно прибула й уже знає ім'я цього хлопця. Але можливо, вона давно його знає, можливо, вона часта гостя в готелі "Сент-Джеймс". Але ще більше мене вразило саме ім'я Арман і те, що саме цей Арман нас везе. Одне слово, коротке перебування в ліфті було дуже насиченим.

— А хто ця пані? — запитав я з-за спини рудого, коли ми поїхали далі.

Проте цей йолоп не удостоїв мене відповіді. Проте, виходячи на четвертому поверсі, я ще раз звернувся до нього з питанням:

— Скажіть, ви той самий Арман, що сьогодні ввечері йде з посади?

— Не твоє собаче діло, — нахабно відрізав він.

— Якоюсь мірою все-таки моє, — відповів я. — Тепер я — Арман. Я успадкував вашу посаду, але, звичайно не вашу хамську неотесаність.

— Imbecile![47] — Відплатив він мені, закриваючи дверцята ліфта у мене перед носом.

Коли я знову увійшов до дортуару номер чотири, Станко спав. У великому поспіху я зробив таке: дістав з шафи свою валізу, заніс її до ванної кімнати, витяг скриньку, яку чесний Станко, слава богу, залишив недоторканою, скинувши піджака й камізельку, надів на шию чарівне топазове намисто, не без зусиль застебнув його ззаду. Потім я знову вдягся й порозпихав по кишенях інші, менш громіздкі коштовності, в тому числі й діамантовий ланцюжок. Після цього поставив на місце валізку, повісив у шафу біля дверей у коридор свою ліврею, одягнув куртку, шапку й побіг сходами вниз — гадаю, через небажання знову зустрітися з Арманом, — аби відразу вирушити в напрямку вулиці Небесних Сходів.

Хоча мої кишені були набиті коштовностями, у мене не знайшлося навіть кількох су на омнібус. Я мусив іти пішки, що було дуже нелегко, адже доводилося напивувати дорогу, та й ноги мої незабаром стали важкі, бо я мав увесь час іти під гору. Мені знадобилося не менше сорока п'яти хвилин, щоб дістатися до Монмартрського цвинтаря — орієнтиру, про який я запитував у перехожих. Зате звідти, оскільки відомості Станко виявилися цілком достовірними, я швидко дійшов до вулиці Дамремон та провулку Розумних дів, а звернувши на нього, вже через кілька кроків опинився біля мети.

Таке велетенське місто, як Париж, складається з безлічі кварталів і районів, за якими лише в рідкісних випадках можна здогадатися про велич цілого. За розкішним фасадом, що засліплює чужинців, метрополія приховує міщанські провінційні вулиці, які скромно живуть своїм власним життям. Багато мешканців вулиці Небесних Сходів, напевне, роками не бачили саява авеню Опері та вселенської товчії Італійського бульвару. Навколо мене була ідилічна глушина. На вузькій, мощеній бруком вулиці бавилися діти. Вздовж мирних тротуарів тяглися непоказні будинки, на нижньому поверсі деяких з них містилися такі ж непоказні крамниці колоніальних товарів, м'ясна лавка, пекарня, трохи далі — лимарна майстерня. Десь тут мала бути й крамничка годинникаря. Номер дев'яносто два я знайшов без зусиль. "П'єр Жан-П'єр, годинникар" — прочитав я на дверях біля вікна, де було виставлено різноманітні хронометри, кишенькові годинники, чоловічі та жіночі, жерстяні будильники й дешеві годинники для каміна.

Я натиснув ручку й увійшов під дзенькання дзвіночка, приведеного в дію дверима, що відчинялися. Господар крамниці, вставивши в око лупу в дерев'яній оправі, сидів за стійкою, верх якої становила скляна шухляда, де теж були розкладені всілякі годинники й ланцюжки, заглиблений у споглядання механізму кишенькового годинника, який, очевидно, вже чимало допік своєму власникові. Багатоголосе "тік-так" наповнювало приміщення.

— Доброго дня, пане майстре, — промовив я. — Знаєте, я хотів би придбати кишеньковий годинник з гарненьким ланцюжком.

— Хто ж вам заважає це зробити, хлопчику? — відповів він, виймаючи лінзу з ока. — Золоті вам, напевне, не будуть потрібні?

— Не обов'язково, — відказав я. — Блиск і позлітка для мене нічого не важать. Для мене важлива якість годинника й точність ходу.

— Правильний погляд на речі. Отже, показати вам срібні? — сказав він, відсовуючи внутрішню стінку скляного ящика, дістав звідти кілька зразків свого товару й поклав їх переді мною.

Це був сухенький дідок з жовто-сірими волоссям і бакенбардами, такими, що починають рости ледь не під очима й похнюплено звисають там, де бакенбарди мають закруглятися. Такі похмурі подоби, на жаль, зустрічаються досить часто.

Тримавши в руках срібного годинника, який він особливо гаряче мені рекомендував, я запитав, скільки він коштує. Годинникар назвав ціну — двадцять п'ять франків.

— До речі, пане майстре, — сказав я, — мені б не хотілося купувати цього годинника, який мені, звичайно, подобається, за готівку. Я волів би повернутись до давнішої форми торгівлі — мінової. Погляньте-но на цю каблучку!

— І я дістав перстень із сірою перлиною, який заздалегідь переклав у потайну кишеньку, нашити з внутрішнього боку правої кишені куртки.

— Мені хотілося б, — пояснив я, — продати вам цю чарівну річ і отримати від вас різницю між її вартістю і ціною годинника, іншими словами, оплатити годинник з тієї

суми, яку я одержу за обручку, або, ще по-іншому, просити вас вирахувати вартість годинника, на мій погляд цілком правильну, з тих, ну скажімо, двох тисяч франків, які ви мені, безперечно, дасте за мою річ. Що ви скажете стосовно такої комбінації?

Примружившись, він уп'явся очима в каблучку в мене на долоні й потім так само пильно зиркнув на мене, його потворні щоки при цьому злегка задрижали.

— Хто ви такий і звідки у вас ця каблучка? — запитав він здавленим голосом. — За кого ви мене маєте і як ви смієте пропонувати мені таку угоду? Забирайтеся зараз же геть — це порядна крамниця.

Я сумно опустил голову і після короткого мовчання м'яко промовив:

— Пане Жан-П'єр, ви помиляєтесь. І ця помилка викликана недовірою, що мені й слід було передбачити, але вас від неї таки мало вберегти ваше знання людей. Ви дивитесь на мене — ну і що? Схожий я на... на того, за кого ви мене вважаєте? Те, що у вас спочатку промайнула така гадка, цілком природно, й мені ображатись не випадає. Але тепер, коли ви до мене придивились, я справді буду здивований, якщо ви не змініте своєї думки.

То швидко випростуючись, то знову опускаючи голову, він по черзі розглядав мою каблучку й мене.

— Звідки ви знаєте мою фірму? — поцікавився він нарешті.

— Від одного товариша по роботі й по кімнаті, — відповів я. — Зараз він не зовсім здоровий. Якщо бажаєте, я передам йому ваш уклін і побажання якнайшвидшого одужання. Звати його Станко.

Він усе ще вагався і з тремтячими щоками дивився то на мене, то на каблучку. Але я вже чудово бачив, що бажання заволодіти перстнем бере у нього гору над обережністю. Озирнувшись на двері, він узяв каблучку в мене з рук і квапливо повернувся на своє місце за стійкою, щоб роздивитися її в лупу.

— Тут є один дефект, — оголосив він, дослідивши перлину.

— Це для мене справді новина, — відповів я.

— Охоче вірю. Такий дефект може виявити лише фахівець.

— Ну, такий непомітний дефект навряд чи може зіграти роль при оцінці речі. І дозвольте запитати, як з діамантами?

— Дурниці, лише скалки, розеточка, одне слово, дріб'язок, просто так, для декорації. Сто франків, — оголосив він і кинув перстень на стійку, однак ближче до мене, ніж до себе.

— Я, мабуть, не дочув?

— Якщо ви тугий на вухо, хлопче, то забирайте це барахло — й до побачення!

— Але в такому разі я не куплю годинника.

— Je m'en fiche,[48] — відповів він. — Усього найкращого.

— Послухайте, пане Жан-П'єр, — знову почав я. — Ви вже вибачте мене за неввічливість, але маю сказати вам, що ви свої справи ведете абияк. Через надмірну скупість перериваєте перемовини, які ми ще тільки почали, й абсолютно випускає з уваги, що каблучка, хай навіть і не дуже цінна, можливо, не становить і сотої частки

того, що я збираюся вам запропонувати. І це, маю зауважити, не фантазія, а факт, тож раджу вам у спілкуванні зі мною цим фактом керуватися.

Він пильно подивився на мене, і його огидні щокі затремтіли ще дужче. Знову зиркнувши на двері, він кивнув головою й процідив крізь зуби:

— Ходи сюди!

Потім він узяв каблучку, пропустив мене за стійку, відчинив двері до задущливого приміщення без вікон і запалив там яскраву гасову лампу над круглим столом, вкритим плюшем, поверх якого лежала ще й плетена скатертина. У кімнаті стояв сейф і маленький секретер, так що вона була чимось середнім між вітальною дрібного буржуа й конторою.

— А ну викладай, що там у тебе є! — наказав годинникар.

— Дозвольте мені спершу роздягтися, — заперечив я, знімаючи куртку. — Так буде ліпше. — І я почав, раз за разом, діставати з кишень черепаховий гребінь, аграф із сапфіром, брошку у вигляді кошика з фруктами, браслет з перлиною, рубінову обручку і як козирного туза — діамантове кольє, акуратно розкладаючи всі ці речі на плетеній скатертині. Під кінець, скинувши з дозволу господаря піджака, я зняв з шиї топазове намисто й долучив його до решти скарбів.

— Ну, що скажете? — гордовито спитав я.

Я помітив, що у нього зблиснули очі, й він мимоволі прицмокнув губами, але поквапився удати, що чекав більшого, й сухо запитав:

— Це все?

— Усе? — перепитав я. — Їй-богу, шановний майстре, ви даремно намагаєтеся зробити вигляд, ніби до вас щодня приносять такі колекції.

— А тобі, напевне, дуже кортить якнайшвидше розпрощатися з цією колекцією?

— Не переоцінюйте палкість мого бажання, — не розгубився я. — Але якщо ви мене запитаєте, чи готовий я віддати її за розумну ціну, то я відповім ствердно.

— Молодець, — відповів він, — тобі, хлопче, розсудливости не позичати.

Із цими словами він присунув до столу одне з крісел, оббите ґобеленом, сів і взявся розглядати кожну річ окремо. Не чекаючи запрошення, я теж сів на стілець, заклавав ногу за ногу й почав за ним спостерігати. Я бачив, як у нього тремтять руки, коли годинникар брався за черговий предмет, обстежував його й потім не клав, а скорше жбурляв назад на стіл. То було, безперечно, тремтіння пожадливости, хоча він неодмінно знижував плечима, особливо коли — а це він зробив двічі, — повісивши на руку діамантовий ланцюжок і дихнувши на камені, починав повільно пропускати його крізь пальці. Тим безглуздіше пролунала його заява, після того як він символічно обвів рукою все, що лежить на столі:

— П'ятсот франків.

— Дозвольте запитати, за що саме?

— За все.

— Ви жартуєте.

— Нам, хлопче, зараз обом не до жартів. За п'ятсот можеш залишити мені свій

улов. Говори, так чи ні.

— Ні, — відповів я, встаючи. — І не подумаю. З вашого дозволу, я забираю свої сувеніри, бо бачу, що мене тут хочуть обдурити абсолютно нахабним чином.

— Що й казати, гідність тобі личить, — підколов він. — І характер у тебе сильний, не за віком. А оскільки це заслуговує на заохочення, то я дам тобі шістсот франків.

— Виявляючи таку щедрість, ви, звичайно, продовжуєте жартувати. Я, шановний добродію, виглядаю молодше за свої роки, але, ставлячись до мене як до дитини, ви нічого не доможетеся. Мені відома реальна вартість цих речей, і хоча я не настільки наївний, щоб припустити, що зможу отримати за них справжню ціну, та пропозицій просто аморальних теж не потерплю. Зрештою, конкуренція існує також і на цьому терені, тож я знайду, до кого звернутися.

— У тебе язик добре підвішений, на додачу до інших твоїх талантів. Але тобі не спадає на гадку, що конкуренти, якими ти мені погрожуєш, пов'язані між собою й дотримуються тих самих принципів?

— Питання тут дуже просте, пане Жан-П'єр, і зводиться до того, що або ви купите мої речі, або це зробить хтось інший.

— Я не проти придбати їх, і, як ми вже говорили, за цілком прийнятну ціну.

— Яка становить...

— Сімсот франків — це моє останнє слово.

Я мовчки взявся розпихати по кишенях своє добро й насамперед сховав діамантовий ланцюжок.

Він дивився на мене, й щоки в нього трусилися.

— Дурень, — не витримав він, — не вмієш цінувати свого щастя. Ти тільки подумай, яка це купа грошей — сімсот або вісімсот франків: для мене, який їх викладе, й для тебе, який покладе їх у кишеню! Чого тільки ти не придбаєш за... ну, скажімо, за вісімсот п'ятдесят франків: вродливі жінки, одяг, квитки в театр, чудові обіди, — а ти, дурню несусвітній, замість цього хочеш і далі тягати ці штуки в кишені. Ти впевнений, що за дверима на тебе не чекають поліцейські? А мій ризик теж треба взяти до уваги.

— Який ризик? — запитав я й про всяк випадок додав: — Ви що, в газетах читали про ці коштовності?

— Поки ще не читав.

— Ось бачите! А тут йдеться, принаймні, про вісімнадцять тисяч франків! Ваш ризик суто теоретичний. І все таки я візьму його до уваги так, ніби він справді існує, бо наразі відчуваю труднощі з грошми. Дайте мені половину вартості цих речей — дев'ять тисяч, і я визнаю угоду справедливою.

Він силувано розреготався, і мені випала не дуже приємна можливість споглядати пеньки зіпсованих зубів у нього в роті. Потім він верескливим голосом кілька разів повторив ту саму цифру й нарешті заявив:

— Ти з глузду з'їхав.

— Названу вами суму я вважаю вашим першим словом. Але вам доведеться її переглянути.

— Слухай-но, хлопче, це ж перша угода, яку ти укладаєш.

— Ну то й що з того? — відповів я. — Поставтеся з повагою до дебюту нового таланту! І не відштовхуйте його від себе безглуздою скупістю, навпаки, спробуйте привернути його широтою, подумайте про те, скільки разів він зможе ще бути вам корисний, цей хлопець, якого ви посилаєте до інших скупників, які краще усвідомлюють щасливий випадок, мають краще відчуття молодости й перспективності!

Він дивився на мене, геть сторопівши, й, напевне, зважував у своєму закостенілому серці сказані мною слова. Тут я поквапився скористатись моментом і додав:

— Який нам сенс, пане Жан-П'єр, сперечатися й займатись торгом та переторгом. Слід набратися терпіння й оцінити цю колекцію разом.

— Що ж, я не проти, — відповів він. — Давайте зробимо підрахунок.

Але тут я припустився грубої помилки. Певна річ, при оптовій ціні я б теж ніколи не виторгував у нього дев'яти тисяч франків, але боротьба за оцінку кожної речі окремо, яка тепер розгорнулася, поки ми сиділи за столом і годинникар записував у блокнот свої мерзенні розрахунки, змусила мене до зайвої поступливості. Вся ця історія тривала досить довго, хвилин сорок п'ять чи навіть довше. Нараз у крамниці задзеленчав дзвоник, і Жан-П'єр пішов відчиняти, пошепки наказавши мені:

— Сиди й не дихай!

Невдовзі він повернувся, й торг продовжився. Ціну за діамантовий ланцюжок я довів до двох тисяч франків, але якщо це й була перемога, то, безперечно, єдина. Марно закликав я небеса в свідки дивовижної краси топазового намиста, цінности сапфіра, що прикрашав собою аграф, білої перлини з браслета, рубіна й сірих перлів. За обручки ми зійшлися на півтори тисячі. Все інше, крім ланцюжка, після довгої боротьби було оцінене не нижче п'ятдесяти і не вище трьохсот франків. Загальна сума склала чотири тисячі чотириста п'ятдесят франків, і цей шахрай ще удавав, ніби це його жахає, й запевняв, що збанкрутіє разом зі своєю крамничкою. До того ж він ще оголосив, що коли так, то срібний годинник, який я купую, коштуватиме не двадцять п'ять, а п'ятдесят франків, тобто стільки, скільки він збирався заплатити за чарівну брошку-кошик. За кінцевим підрахунком мені належало чотири тисячі чотириста франків. "А Станко?" — подумав я. Мій прибуток був обтяжений великим боргом. І все-таки мені не залишалося нічого іншого, окрім вимовити своє "entendu".[49] Жан-П'єр відімкнув залізний сейф, під моїм скорботним прощальним поглядом запроторив туди свою здобич і виклав на стіл банкноти — чотири тисячних і чотири сотенних.

Я похитав головою.

— Чи не будете ви ласкаві дати мені дрібніші купюри, — сказав я, підсуваючи до нього тисячні асигнації.

— Браво, браво! — вигукнув він. — Я хотів випробувати твоє почуття такту. Ти не хочеш пускати пил в очі, коли підеш на закупи. Мені це подобається. Та й взагалі ти мені подобаєшся, — продовжував він, розмінюючи тисячні папірці на сотенні й додаючи декілька золотих монет і купку срібних, — я б ніколи не пішов на таку з мого боку надто щедрю угоду, якби ти не вселив мені довіру. Сам бачиш, що я хочу

підтримувати з тобою зв'язок. З тебе, напевне, буде толк. Ти весь якийсь сонячний. До речі, як тебе звати?

— Арман.

— Ну, Армане, приходь знову й доведи, що вмієш бути вдячним. Ось твій годинник. А ланцюжок до нього я тобі дарую. (Він і ламаного гроша не коштував). До побачення, мій хлопчику! Не забувай мене. Поки ми тут займалися справами, я, так би мовити, в тебе закохався.

— Вам чудово вдалося впоратись із своїми почуттями.

— Анітрохи не вдалося.

Так жартома ми розсталися. Я поїхав омнібусом до бульвару Османа і в одному завулку, що відгалужується від нього, розшукав взуттєву крамницю, де й придбав собі пару чудових черевиків солідного вигляду, які водночас красиво облягали ногу, в них я й залишився, зауваживши продавцеві, що на старі більше й дивитись не хочу. Поруч, в універсальному магазині "Весна", вештаючись з відділення до відділення, я накупив різних необхідних дрібниць: три або чотири комірці, краватку, шовкову сорочку, м'який фетровий капелюх замість своєї шапки, яку я просто запхав до кишені куртки, парасоль у футлярі, який перетворював її на ціпочок — вона мені страшенно сподобалася, — замшеві рукавички й гаманець зі шкіри ящірки. Потім я зайшов у відділ готового одягу, де, не довго думаючи, придбав дуже приємний костюм з м'якої і теплої вовняної тканини, припасований точнісінько на мене; у поєднанні з крохмальним комірцем і синьою краваткою в білий горошок він був мені дуже до лиця. Костюм мені теж не захотілося знімати, я попросив вислати мені мою стару "оболонку" й заради жарту залишив адресу: "П'єр Жан-П'єр, номер дев'яносто два, вулиця Небесних Сходів".

Я чудово почувався, виходячи з "Весни" в обновках, тримаючи в руках, обтягнутих замшевіми рукавичками, ціпочок і пакет, перев'язаний червоною стрічкою, й думав про жінку, яка тепер розпитує про мене й носить у душі мій безликий образ, який, на мою думку, тепер був більш гідним її розпитувань. Звичайно, вона пораділа б разом зі мною з того, що відтепер мій елегантний вигляд краще пасує до наших відносин! Але за всіма цими клопотами день вже став хилитися до вечора, і я відчув голод. В одному з трактирів я замовив собі аж ніяк не розкішний, але ситний обід: рибний суп, добрий біфштекс з гарніром, сир, фрукти та два кухлі пива. Вгамувавши голод, я вирішив якусь годинку провести так, як збавляли часті, на кого я із заздрістю дивився вчора з вікна омнібуса: а саме — посидіти під накриттям кафе на Італійському бульварі, милуючись метушнею паризької вулиці. Так я й зробив: сів за столиком ближче до тепла жаровні, закинув ногу за ногу, закупив і, попиваючи лікер, поглядав то на галасливий, строкатий плин життя, то вниз на свою ногу в красивому, з голочки, черевикові, якою недбало помахував у повітрі. Так я сидів якусь годину й, напевне, просидів би ще довше, якби під моїм столиком і навколо нього не стовпилося занадто багато "плазунів", які підбирають покидьки. Я потихеньку дав один франк обірваному старому та десять су хлопчиську в лахмітті, які підняли з підлоги мої недопалки. Вони не

тямили себе від радості, проте це привернуло до мого столика увагу такої кількості їхніх побратимів, що я, оскільки одній людині все одно неможливо наситити всіх спраглих, змушений був вдатися до втечі. Одначе маю зізнатися, що можливість надати людям посильну допомогу, про що я думав ще напередодні ввечері, відіграла певну роль у моєму потягу до такого проведення часу.

А взагалі, поки я там сидів, то переймався переважно фінансовими клопотами, які не йшли у мене з голови й пізніше, вже за іншими заняттями. Як бути зі Станком? Переді мною був нелегкий вибір, адже мені треба було або зізнатися йому, що я виявився занадто незграбним і дитинним, щоб отримати за свій товар ціну, хоча б приблизно рівну тій, яку він так упевнено призначив, і, розписавшись у цій ганебній невдачі, вручити йому тисячу п'ятсот франків, або, відстоюючи свою честь і діючи на його користь, набрехати, що я виторгував суму, близьку до тієї, на яку він розраховував, і віддати йому вдвічі більше грошей, проте в цьому разі в мене на руках залишилася б зовсім жалюгідна сума, близька до тої, яку Жан-П'єр мав нахабство запропонувати мені з самого початку. Як тут бути? У глибині душі я вже відчував, що моя гордість, або точніше, марнославство, візьме гору над скупістю.

А щодо мого проведення часу після кафе, то за вельми помірну вхідну плату я отримав можливість помилуватися чудовою панорамою, де на тлі кругового ландшафту виднілися охоплені полум'ям села й поле битви під Аустерліцом, де кишіло російськими, австрійськими та французькими військами; панорама була виконана так добре, що неможливо було провести межу між намальованим у далекій перспективі й справжнім на передньому плані, де валялася кинута зброя, ранці й ляльки, що зображали полеглих воїнів. Імператор Наполеон з почтом, стоячи на пагорбі, спостерігав у підзорну трубу за ходом битви. Схвильований цим видовищем, я вирішив подивитися на ще одне — паноптикум, де на кожному кроці, охоплений радісним переляком, стикаєшся з монархами, відважними контрабандистами, уславленими митцями й знаменитими жінко вбивцями, такими реальними, що, здається, вони ось-ось з тобою заговорять. Абат Ліст з довгим сивим волоссям і натуральною бородавкою на обличчі сидів там за роялем, однією ногою натискаючи педаль, підвівши очі до неба й восковими руками торкаючись клавіш; а поруч з ним генерал Базен підносив до скроні револьвер, але курка так і не спускав. Захоплюючи враження для юного розуму, але моя здатність сприйняття, незважаючи на Ліста і Лессе, ще не зменшилась. Настав вечір, обіцяючи нові й нові враження. Париж, як і вчора, засвітився строкатими вогнями реклам, що то згасали, то знову спалахували; ще поблукавши вулицями, я зайшов години на півтори до вар'єте, де морські леви жонглювали запаленими газовими лампами; штукар товк у ступці чийсь золотий годинник, а потім цілісіньким витягав його із задньої кишені ні в чому не винного глядача в одному з останніх рядів партеру; бліда як полотно співачка в чорних рукавичках до ліктя замогильним голосом кидала в обличчя глядачам похмурі непристойності та якийсь пан майстерно займався черевомовленням. Та я не дочекався кінця цієї розкішної програми, оскільки хотів ще десь випити чашку шоколаду, а додому мав устигнути раніше, ніж наш дортуар

наповниться народом.

З авеню Опері та вулиці Пірамід я повернувся до вулиці Сент-Оноре, яка вже стала мені рідною, й, не доходячи до готелю, зняв рукавички, оскільки подумав, що разом з оновленим туалетом вони додадуть мені надто викличного вигляду. Проте поки я піднімався в переповненому аж до четвертого поверху ліфті, ніхто не звернув на мене уваги. Зате Станко вирячив очі, коли я, піднявшись ще один про літ пішки, постав перед ним у тьмяному світлі дортуарної лампочки.

— *Nom d'un chien!*[50] — вигукнув він. — Оце так вирядився! Певно, добряче провернув справу!

— Непогано, — відповів я, роздягаючись і підходячи до його ліжка. — Дуже непогано, Станку, хоча й не зовсім так, як ми сподівалися. Цей тип все-таки виявився не з найгірших, з ним можна порозумітися, якщо, звичайно, знайти підхід і добре пильнувати. Я доторгувався до дев'яти тисяч. А тепер дозвольте мені виконати своє зобов'язання. — І, ставши на край нижнього ліжка взутими в елегантні черевики ногами, я вийняв зі свого новенького, напханого грішми гаманця три тисячі франків, перелічив їх і поклав йому на байкову ковдру.

— Ну й шахрай! — вигукнув він. — Ти від нього отримав дванадцять тисяч.

— Клянусь вам, Станку... Він розреготався.

— Не гарячкуй, голубе! Я знаю, що ти не заробив ні дванадцяти, ні навіть дев'яти тисяч франків, а від сили п'ять. Бачиш, хоч я і лежу ще в ліжку, але жар у мене минувся, а в такі хвилини людина від слабкості стає доброю. Тому зізнаюся тобі, що я й сам не вичавив би в нього більше чотирьох, у ліпшому разі п'яти тисяч. На ось, бери назад тисячу. Ми обоє порядні штемпи, еге ж? Я у захваті від нас з тобою. *Embrassonsnous! Et bonne nuit!*[51]

Розділ дев'ятий

Справді, що може бути легше за працю ліфтера. Тут і вчитися майже не треба, а оскільки я дуже подобався собі в новій лівреї, і не тільки собі, а, судячи з деяких поглядів, і моїм великосвітським клієнтам, ще й, окрім усього, відчував приплив бадьорості від життя з новим ім'ям, то спочатку я щиро радів своїй роботі. Проте ця служба, сама по собі дріб'язкова, якщо виконувати її з короткими перервами від семи ранку майже до опівночі, неабияк виснажує, і після такого дня людина залазить на горішнє ліжко надломленою морально й фізично. Шістнадцять годин поспіль, за винятком тих скупі відміряних хвилин, коли персонал готелю снідає, обідає й вечеряє, до речі, досить кепсько, в тісному приміщенні між залом ресторану й кухнею; до слова, малюк Боб, на жаль, мав цілковиту рацію — їжа, яку нам давали, налаштовувала на буркотливий лад і складалася з усіляких неапетитно приготованих залишків — мені особисто ці сумнівні рагу й фрикасе, до яких подавалося трохи кислого *petit vin du pays*[52], видавалися небезпечними для здоров'я; і треба сказати, що більш безрадісно мені доводилося харчуватися лише у в'язниці. Отже, проводячи шістнадцять годин на ногах, у просякнутій парфумами тісній кабіні, крутячи ручку, раз по раз позираючи на дошку, на якій за дзвінком вискакували номери поверхів, запускаючи й випускаючи

пасажирів, щохвилини зупиняючи машину при підйомі й при спуску, я лише дивувався безглуздому нетерпінню гостей, які безперервно стукотіли з вестибюля, не розуміючи, що я не можу за мить злетіти до них з четвертого поверху, якщо на кожному майданчику мені доводиться виходити, щоб з чемним поклоном і люб'язною усмішкою впустити пасажирів, що квапились униз.

Я часто усміхався, говорив: "M'sieur et dame" та "Watch your step",[53] що було вже зовсім безглуздо, оскільки до кінця першого ж дня я навчився зупиняти ліфт точно на рівні майданчика або, принаймні, миттєво його вирівнювати. Літніх дам я чемно підтримував під лікоть, немов вихід з ліфта був казна-якою важкою справою, й нерідко одержував як винагороду ледь збентежений, а іноді й меланхолійно-кокетливий погляд, яким відцвіле життя захоплює чемну молодість. Інші, навпаки, придушували в собі почуття мимовільного захоплення або навіть не придушували, оскільки їхні серця давно зачерствіли й, окрім класової зарозумілості, в них ні для чого не залишалося місця. Часом я надавав ті самі послуги молодим жінкам; вони злегка червоніли й бурмотіли подяку за увагу, що трохи урізноманітнювало мою монотонну роботу. Але думав я лише про одну, й побіжне загравання з іншими було тільки репетицією жаданої зустрічі з нею. Я чекав ту, яка жила зримо в моїх думках, а в своїх носила мій незримий образ; я кажу про власницю скриньки, дарувальницю черевиків, парасольки-ціпочка й вихідного костюма, ту, з якою мене пов'язувала солодка таємниця. І я знав, що недовго чекатиму на неї, якщо тільки вона раптово не виїхала з готелю.

І справді, наступного дня під вечір, годині о п'ятій, коли Есташ зі своєю підйомною машиною теж був унизу, вона з'явилася у вестибюлі, з вуаллю поверх капелюшка, така, якою я вже одного разу її бачив. Ми обидва, мій непоказний колега і я, стояли перед розкритими дверима своїх ліфтів; біля нас вона уповільнила крок і, побачивши мене, широко розплющила очі, навіть трохи похитнулася, не знаючи, який ліфт їй вибрати. Її, безперечно, потягло до мого, але оскільки Есташ уже відступив від дверей і зробив жест запрошення, то вона, напевне подумавши, що тепер його черга везти пасажирів, увійшла до кабіни, ще раз широко розплющивши очі, зиркнула на мене через плече й поїхала вгору. Того разу більше нічого не трапилося, окрім того, що при новій зустрічі внизу з Есташем я дізнався від нього її ім'я — мадам Уфле зі Страсбурга.

"Impudemment riche, tu sais",[54] — додав Есташ. На що я холодно відповів: "Tant mieux pour elle".[55]

Наступного дня, в той самий час, коли двох інших ліфтів на місці не було й лише я ще стояв, чекаючи на пасажирів, вона знову з'явилася у вестибюлі, цього разу в короткому норковому манто й у береті з того самого прекрасного хутра; вона, напевне, їздила по крамницях, бо в руках мала кілька невеликих елегантного виду пакетів, а якусь коробку притискала до себе ліктем. Побачивши мене, вона задоволено кивнула, усмішкою відповіла на мій вигук: "Мадам!", що супроводжувався чемним поклоном, який скорше скидався на запрошення до танцю, зробила крок і опинилася разом зі мною в яскраво освітленій кабіні, яка відразу рушила вгору. У цю мить почувся дзвінок з четвертого поверху.

— Deuxieme, n'estce pas, Madame?[56] — Спитав я, оскільки вона не дала мені жодних вказівок.

— Mais oui, deuxieme, — підтвердила вона. — Comment savezvous?[57]

— Je le sais, tout simplement.[58]

— Ага! Новий Арман, якщо не помиляюся?

— До ваших послуг, мадам.

— Ну що ж, це приємна заміна.

— Trop aimable, Madame![59]

У неї був м'який, нервово вібруючий альт. Але не встиг я про це подумати, як вона заговорила про мій голос.

— Мені хочеться похвалити вас за приємний голос. Слова консисторіального радника Шато!

— Je serais infiniment content, Madame, — відповів я, — si ma voix n'offensait pas votre oreille![60]

Згори знову подзвонили. Ми були на другому поверсі. Вона раптом додала:

— C'est en effet une oreille musicale et sensible. Du reste, l'ouïe n'est pas le seul de mes sens qui est susceptible.[61]

Дивовижна жінка! Я підтримав її під лікоть, ніби їй загрожувала якась небезпека, й сказав:

— Дозвольте, мадам, звільнити вас нарешті від цього вантажу й донести його до вашої кімнати!

Із цими словами я став брати у неї з рук один пакет за іншим і, покинувши свій ліфт, пішов коридором за нею. Ми пройшли не більше двадцяти кроків. Вона відчинила двадцять третій номер ліворуч і ввійшла переді мною до спальні, звідки прочинені двері вели до вітальні. Це була розкішна спальня з паркетною підлогою, устелена перським килимом, з меблями вишневого дерева, блискучим туалетним приладдям, з широким металевим ліжком, вкритим стьобаною едвабною ковдрою, та сірим оксамитовим шезлонгом. На цей шезлонг та на маленький скляний столик я й поклав пакети; в цей час мадам знімала берет і розстібала манто.

— Моя камеристка не знає, що я прийшла, її кімната на поверх вище. Чи не будете ви і далі так люб'язні й допоможете мені зняти верхній одяг?

— З величезним задоволенням, — відповів я, беручись до справи. Поки я знімав з її плечей хутро, підбите шовком, яке ще зберігало тепло її тіла, вона повернула до мене голову з пишним каштановим волоссям і хвилястим сивим пасмом, що задержувало вибивалося на лоб і здавалося ще світлішим порівняно з кучмою темного волосся, широко розплющила очі, потім мрійливо заплющила їх — і промовила:

— Ти роздягаєш мене, відважний прислужнику?

Неймовірна жінка, і як це було сказано! Ошелешений, я все-таки зумів зібратися з духом, відповісти:

— Коли богові буде завгодно, мадам, і якщо час дозволить, я з насолодою продовжував би це чарівне заняття.

— У тебе немає для мене часу?

— На жаль, мадам, саме в цю мить немає. Ліфт стоїть на другому поверсі з відчиненими дверима. Його вимагають знизу й згори, та й тут перед ним, мабуть, зібралось вже чимало народу. Я втрачу місце, якщо негайно не повернуся до своїх обов'язків...

— Але в тебе знайшовся б час для мене, якби ти мав час?

— Знайшлося б безкінечно багато часу, мадам!

— Тож коли ти матимеш час для мене? — наполегливо запитала вона. Очі її широко розплющились, стали якимись хмільними, й вона впритул підійшла до мене в своєму сіро — блакитному англійському костюмі, що облягав фігуру.

— Об одинадцятій моя робота закінчується, — тихо сказав я.

— Я чекатиму на тебе, — так само тихо відповіла вона.

— Ось тобі застава! — І перш ніж я встиг отямитись, моя голова опинилася між її долонь, а її рот притулився до мого для поцілунку, такого проникливого, такого глибокого, що він достеменно став тією заставою, яка нас поєднала.

Мабуть, я був трохи блідий, коли поклав на шезлонг її манто, яке досі тримав у руках, і попрямував до дверей. Біля ліфта справді стояло троє подивованих панів, перед якими я покwapно вибачився не лише за свою відсутність, а й за те, що, перш ніж везти їх униз, мав спочатку піднятися з ними на четвертий поверх, звідки викликали ліфт і де вже нікого не виявилось. Унизу мені наговорили чимало грубощів за вчинений мною безлад, я відбився тим, що, мовляв, одна пані відчула раптову слабкість і мені довелося супроводжувати її до номера.

Мадам Уфле — і слабкість? Жінка такої відваги! Щоправда, цій відвазі чимало сприяли істотна різниця у віці й моє підлегле становище, яке вона охарактеризувала так незвично й зарозуміло. "Відважний прислужнику", — звернулася вона до мене. Особа, безперечно, доволі поетична! "Ти роздягаєш мене, відважний прислужнику?" Невідчепне слово, воно весь вечір не йшло у мене з голови, всі ті шість годин, які треба було прожити, перш ніж я матиму "час для неї". Воно трішки покорило мене, це слово, але з іншого боку, сповнило гордості — я пишався відвагою, якої, власне, не мав, але яку вона нав'язала, так би мовити, надиктувала мені. Так чи інакше, однак у мене відваги було більше ніж достатньо. Вона вдихнула в мене відвагу — й насамперед через ту поєднуючу нас заставу.

О сьомій я віз її вниз на вечерю. Вона увійшла до мене в кабінку, де вже було кілька пасажирів у вечірніх туалетах, які спускалися до ресторану з горішніх поверхів, у чудовій сукні з білого шовку з коротким шлейфом, з мереживами та вишитою тунікою, підперезаною на талії чорним оксамитовим паском, на шиї у неї було кольє з молочно-білих ряхтливих і бездоганно рівних перлин, яке на її щастя — й на горе годинникаря Жан-П'єра — не лежало в скриньці. Я був вражений її зверхньою неувагою до мене — і це після такого проникливого поцілунку! Й одразу помстився їй, підтримавши за лікоть не її, а схожу на примару стару. Мені здалося, що вона сміється над моєю милосердною галантністю.

О котрій годині повернулася вона до своєї кімнати, я так і не дізнався. Але вже було близько одинадцятої, у цей час продовжувала працювати лише одна підйомна машина, а два інші ліфтери отримували свободу. Сьогодні я був одним з цих двох. Аби після денної праці освіжитися для цього найніжнішого з усіх побачень, я спочатку зайшов до спільної ванної кімнати, а потім спустився сходами на другий поверх, до коридору, устеленого червоними доріжками, які приглушували крок; у цей час тут все було занурене в тишу й спокій. Я вважав за потрібне постукати в двері вітальні мадам Уфле під номером двадцять п'ять, але мені ніхто не відповів. Тоді я прочинив двері двадцять третього номера, її спальні, увійшов до маленького передпокою, легенько постукав у внутрішні двері й обережно приклав до них вухо.

У відповідь почулося запитальне й навіть злегка подивоване "entrez".[62]

Я підкорився, пропустивши повз вуха здивовану інтонацію. У кімнаті панувала червонувата напівтемрява, світилася лише лампочка на нічному столику. Мій погляд швидко оцінив становище і виявив відважну мешканку (я із задоволенням і по праву переносу на неї епітет, яким вона наділила мене) у ліжку під пурпуровою шовковою ковдрою, в розкішному ліжку, що стояло узголів'ям до стіни, неподалік від щільно запнутого вікна. Так, там лежала моя мандрівниця, закинувши руки за голову, в батистовому нічному вбранні, з короткими рукавами й глибоким вирізом, навколо якого пінилося мереживо. На ніч вона заплела коси та витончено і невимушено вінком уклала їх навколо голови. Сиве кучеряве пасмо вже не спадало їй на чоло, ледь помережане зморшками. Щойно я зачинив за собою двері, як почув клацання замка, поєднаного з ліжком автоматичним пристроєм.

Вона, як завжди, на одну мить широко розплющила золотисті очі. Але на її обличчі ще була якась тінь нервовної брехні, коли вона вигукнула:

— Як? Це ще що таке? Слуга, поденник, хлопчисько з простолюддя вривається до мене, коли я вже лягла спати?

— Це було ваше бажання, мадам, — відповів я, підходячи до її ложа.

— Моє бажання? Та невже? Ти кажеш — "бажання", замість того щоб сказати "наказ", який пані віддала слугі, хлопчику-ліфтерові, й з неймовірною своєю зухвалістю, зі своєю безсоромністю маєш на увазі "жагу", "полум'яний і пристрасний потяг", так, саме такий зміст безцеремонно й безоглядно ти вкладаєш у це слово, тому що ти молодий і гарний, такий молодий, такий гарний, такий нахабний... "Бажання", послухай-но, герою моїх бажань, моя мріє, мінйоне в лівреї, солодкий ілоте, скажи, чи відважишся ти, при всій своїй зухвалості, хоч трішки розділити зі мною це бажання?

Вона потягла мене за руку, і я мимоволі опустився на металеву крайку ліжка; щоб зберегти рівновагу, мені довелося спертися об спинку, так що я мимоволі схилився над її наготою, ледь прикритою найтоншим батистом і мереживами. На мене війнуло запашним теплом. Злегка ображений (не можу не зізнатися в цьому) її наполегливим підкреслюванням мого низького становища — навіщо то їй потрібно й чого вона цим хотіла домогтися? — я мовчки зігнувся ще нижче й притиснув свої губи до її уст, а вона відповіла мені ще проникливішим поцілунком, ніж той, передвечірній. Чи варто

говорити, що я відповів на нього. Знявши мою руку з опори, вона засунула її за виріз своєї сорочки, під груди, вони припали мені якраз по руці, й взялася водити нею так, що болісно повстало, — й від неї це не сховалося, — моє чоловіче єство. Розчулена, вона співчутливо й радісно протуркотіла:

— О, мила юносте, наскільки ж ти краща того тіла, якому випало щастя розпалити тебе!

Й обома руками з неймовірною швидкістю взялася розстібати гачки і гудзики на моїй куртці.

— Геть, геть, навіщо це, й це теж, — злітали з її губ квапливі слова. — Знімай, скидай, скидай, я хочу тебе бачити, хочу бачити бога! Та не барися ж! *Comment, a se propos, quand l'heure nous appelle, n'ktesvous pas encore pret pour la chapelle? Deshabillezvous vite! Je compte les instants! La parure de noces!*[63] Так я називаю твої божественні члени, мені не терпілося поглянути на них з першої ж хвилини. Ох, ось воно! Ох, як добре! Священні груди, плечі, яка солодка рука! Ну, знімай нарешті, все знімай... О-ля-ля, ось таку галантність я розумію! Йди-но до мене, мій *bienaimé*. [64] До мене, до мене...

Ще ніколи я не зустрічав жінки, яка так володіє словом. Її слова були піснею, музикою, й вона безперервно говорила, поки я залишався з нею. Така вже в неї була манера — все вдягати у слова. У своїх обіймах вона стискала вихованця й сумлінного учня суворої Рози. Він обдаровував її щастям і чув з її уст підтвердження цьому.

— О, солоденький! О, ти, янголе кохання, породження пристрасти! А-а-а, чортеня, милий хлопчику, як ти це робиш! Мій чоловік ні на що не здатний, зовсім, зовсім ні на що! О, будь благословенний! Ти мене вбиваєш! Я не маю чим дихати від щастя, моє серце розривається, я помру від твого кохання! — Вона кусала мене в губи, в шию. — Кажі мені "ти", — раптом застогнала вона вже в останніх здриганнях. — Називай мене на "ти", не церемонься, принижуй мене! *J'adore d'etre humilié! Je l'adore! Oh, je t'adore, petit esclave stupide qui me deshonne!*...[65]

Вона знемоглася. Я теж. Я віддав їй усе! Насолоджуючись сам, почесному розплатився з нею. Але хіба міг я не сердитися на те, що в останню мить вона бурмотіла про приниження, називала мене дурним маленьким рабом? Ми лежали, ще сплетені, ще в тісних обіймах. Але дійнятий цим "*qui me deshonne*", я не відповідав на її вдячні поцілунки. Притулившись ротом до мого тіла, вона ледь чутно шепотіла:

— Скажи мені "ти", хутко! Я ще не чула твого "ти". Ми тут лежимо й кохаємось, але ж ти простий слуга. Яке дивне безчестя! Мене звать Діана. Але ти, ти повинен називати мене повією. Скажи зовсім виразно: люба моя повіє!

— Мила Діано!

— Ні, скажи "повія". Дай мені напитися, почувши від тебе це слово.

Я вивільнився з її рук. Ми лежали поруч, і наші серця ще продовжували прискорено битися. Я сказав:

— Ні, Діано, таких слів ти від мене не почувеш. І не чекай. Маю тобі зізнатися, мені дуже гірко, що ти в моєму коханні бачиш приниження...

— Не в твоєму, — вигукнула вона, притягаючи мене до себе. — У моєму! У моєму коханні до вас, нікчемні хлопці! Ох, дурнику, ти цього не розумієш.

Вона схопила мою голову й кілька разів, в якомусь любовному розпачі, вдарила нею об свою.

— Май на увазі, що я письменниця, інтелектуальна жінка, Діана Філібер. Уфле — то мій чоловік, *c'est du dernier ridicule*;^[66] Я друкувалася під своїм дівочим прізвиськом — Філібер, *sous ce nom de plume*.^[67] Звичайно, ти ніколи не чув — та й звідки — цього імени, яке стоїть на багатьох книгах; я пишу романи, розумієш, психологічні романи, *pleins d'esprit, et des volumes de vers passionnes*...^[68]

Так, мій бідолашний, твоя Діана жінка *d'une intelligence extrême*.^[69] Але інтелект... о, боже мій, — і вона ще сильніше вдарила мою голову об свою, — ну як тобі таке збагну ти! Інтелект нудиться за антидуховним, чуттєво красивим *dans sa stupidite*,^[70] закохується до нестями, до самозаперечення і самозречення, закохується в красу, в божественну дурість, падає на коліна перед нею, молиться на неї в хтивому пориві самозабуття й самознищення, п'яніє від щастя, коли його ображають.

— Ну, миле моє дитя, — я все-таки зважився перервати її, — за такого вже простака ти мене все ж таки не вважай, хай я не читав твоїх романів і віршів...

Вона не дала мені договорити, прийшовши у захват, для мене аж ніяк не бажаний.

— Ти назвав мене "миле моє дитя"? — Крикнула вона, бурхливо мене обіймаючи та зариваючись ротом у мою шию.

— Ах, як це добре! Ще краще, ніж "мила повіє"! Це блаженство в стократ більше, ніж те, яке ти, чарівник кохання, змусив мене пережити! Голий маленький ліфтер лежить зі мною в ліжку й називає мене "миле дитя", мене, Діану Філібер! *C'est exquis... za me transporte! Armand, cheri*,^[71] я не хотіла тебе засмутити. Не хотіла сказати, що ти особливо дурний. Краса завжди дурна, тому що вона просто буття, тобто те, що потребує вивіщення через інтелект. Дай мені подивитися на тебе, на тебе всього, господи, який же ти вродливий! Груді, солодкої ніжної й чистої суворости! Дивовижні руки! Ребра які чарівні! Запалі стегна, і ох, ох, ноги, як у Гермеса...

— Ну, що це ти балакаєш, Діано. Як раз навпаки, мене твоя краса...

— Дурниці! Це ви собі втовкмачили. Ми, жінки, повинні бути щасливі, що вам так подобається наш набір округлостей. Божественна принадність, перлина творіння, еталон краси — це ви, молоді, зовсім юні чоловіки, що мають ноги, як у Гермеса. А знаєш ти, хто такий Гермес?

— Мушу тобі зізнатися, що в цю хвилину...

— *Celeste*!^[72] Діана Філібер віддається людині, яка ніколи не чула про Гермеса! Яке солодке приниження для інтелекту! Зараз, бідолашний ти мій, я тобі поясню, хто такий Гермес, Це верткий бог злодіїв.

Я знітився й почервонів. На мить у мене майнула підозра, але я глянув на неї — й вона розтанула. Та й слова, які вона співуче вимовляла, притискаючись губами до мого ліктя — то щось шепотіла, то схвильовано прославляла вголос, — мене цілком заспокоїли.

— Чи віриш, коханий, що відтоді, як я навчилася відчувати, я любила лише тебе, тебе одного. Ну, не тебе, звичайно, але ідею такого, як ти, солодку мить, що втілилася в тобі. Можеш вважати це збоченням, але мені огидний чоловік у літах, з бородою й волохатими грудьми, зрілий, можливо, навіть визначний чоловік. Affreux![73] Яка гидота! Визначна я сама, і я вважаю збоченням *de me coucher avec un homme penseur*. [74]

Тільки вас, хлопчаків, я і любила все життя. Тринадцятирічною дівчинкою я до нестями закохувалася у своїх однолітків. З роками, звичайно, для мене трохи змінювався їхній віковий ценз, але за межі вісімнадцяти років мої устремління, моє кохання жодного разу не переступило. Тобі скільки років?

— Двадцятий, — відповідав я.

— Ти виглядаєш молодше. Для мене ти вже трохи застарий.

— Я? Для тебе застарий?

— Гаразд, гаразд, такий, який ти є, ти моє блаженство! Зараз я тобі скажу... Можливо, ця пристрасть пояснюється тим, що я ніколи не була матір'ю, матір'ю сина. Я б його обожнювала, якби він був на вигляд і зовсім негарний, але де вже там — син Уфле... Можливо, ця моя пристрасть — невтамоване материнство, туга за сином... Ти говориш, збочення? Ну, а ви, ви? Що для вас наші груди, які вас вигодували, наше лоно, яке вас породило! Хіба ви не прагнете знову стати немовлятами? Хіба ж не матір ви так недозволено любите в жінці? Збочення? Кохання — збочене, наскрізь збочене почуття, іншим воно бути й не може. Хоч зондом промацай його, і скрізь, скрізь ти виявиш тільки збочення... Але, звичайно, сумно, до болю сумно жінці любити чоловіка лише як юнака, як хлопчика.

C'est un amour tragique, irraisonnable. [75] любов невизнана, непрактична, для життя вона не годиться й для шлюбу теж. За красу заміж не вийдеш. Я вийшла за Уфле, багатія фабриканта, щоб писати під захистом його багатства, писати книги *qui sont enormement intelligents*. [76] Мій чоловік ні на що не здатний, я вже тобі сказала, принаймні зі мною. *Il me trompe*. [77] як то кажуть, з однією актрисою. Можливо, з нею йому щось таки вдається, але сумніваюсь. Та мені це й байдуже, всі ці історії — чоловік і жінка, шлюб і зрада — мені вони байдужі. Я живу тільки своїм так званим збоченням, любов'ю, вона для мене основа того, що я є, я живу захопленням і гіркотою переконання, що серед усього неосяжного світу природи немає нічого, рівного за принаду юної мужності; понад усе для мене любов до вас, до тебе, мій кумире, чию красу я цілую, підкоряючи свій дух. Я цілую твої жадібні губи, що зімкнулися над білими зубами, які ти оголюєш в усмішці. Цілую ніжні пиптики на твоїх грудях і золотисті волосинки в темному отворі пахв. Але скажи, звідки у тебе цей бронзовий відтінок шкіри? Адже в тебе блакитні очі й біляве волосся. Ти зводиш мене з розуму. О, так, зводиш з розуму! *La fleur de ta jeunesse remplit mon coeur age d'une eternelle ivresse*. [78] Душі сп'яніння не мине, і з ним я маю вмерти, в обіймах юних і гнучких кохатимусь до смерти. Ти також, *bienaimé*, сховаєшся в труні, та серця втіхою й розрадою мені завжди залишиться краси коротка мить, мінливість милая, що в вічності

летить.

— Що ти таке кажеш?

— Як? Тебе дивує, що я славлю у віршах те, чим ти так пристрасно захоплюєшся? Tu ne connais pas donc le vers alexandrin — ni le dieu voleur, toimeme si divin![79]

Зніяковівши, як маленький хлопчик, я похитав головою. Вона ледь не вмлївала від розчулення, й маю зізнатися, що всі ці похвали й подяки, які вилилися у віршах, під кінець дуже мене зворушили. Й хоча жертва, яку я приніс першим нашим обіймам, повністю мене спустошила, Діана переконалася, що я знову готовий до кохання, переконалася з характерним для неї поєднанням розчуленості й захвату. Ми знову злилися воєдино. І що ж? Відмовилася вона від того, що називала самозапереченням духу, від цієї балаканини про приниження? Ні!

— Армане, — зашепотїла вона мені на вухо, — будь суворїшим зі мною. Адже я твоя раба! Обійдися зі мною як з останньою дівкою. Я не заслуговую іншого поводження, для мене це буде блаженством!

Я її не слухав. Ми знову впали в знемогу. Але вона і в знемозі щось вигадувала.

— Послухай, Армане.

— Чого тобі?

— Бий мене! Я хочу сказати, відлупцюй мене як слід. Мене, Діану Філібер. Я справді на це заслуговую й буду тобі тільки вдячна. Он твої підтяжки, візьми їх, кохання моє, переверни мене й відшмагай до крові.

— І не подумаю. За кого ти мене маєш? Я не з таких коханців...

— Ох, як шкода! Високопоставлена дама вселяє тобі повагу?

Тут мені знову сяйнула думка, що одного разу вже в мене промайнула. Я сказав:

— Послухай краще ти, Діано! Я зараз тобі щось відкрию, і, можливо, це тебе винагородить за те, в чому я, просто через свої смаки, змушений тобі відмовити. Скажи, коли ти приїхала сюди й розпакували або велїла розпакувати свою найбільшу валїзу, ти не виявила жодної пропажі?

— Пропажі? Ні. А, так, так! Звідки ти знаєш?

— Пропала скринька?

— Скринька, так! З коштовностями! Але як ти міг дізнатися?

— Я її взяв.

— Узяв? Коли?

— На митниці ми стояли поруч. Ти зайнялася розмовою, а я взяв її.

— Ти її вкрав? Ти — злодій? Mais ca c'est supreme![80] Я лежу в ліжку зі злодієм! C'est une humiliation merveilleuse, tout a fait excitante, un reve d'humiliation![81] Не тільки при служник, а ще й, окрім усього іншого, злодій!

— Я знав, що тебе це втішить. Але тоді я про це не думав, і я мушу попросити у тебе пробачення. Не міг же я передбачити, що ми будемо кохатися! Я б, звичайно, визволив тебе від страху й смутку через втрату чудових топазів, діамантового ланцюжка й усього іншого.

— Страх? Смуток? Милій! Жюльетта, моя камеристка, напевно, з півгодини шукала

шкатулку. Але я? Та я й двох хвилин не засмучувалася через цю дрібницю. Що мені ці оздобы? Ти їх украв, коханий, значить, вони твої. Залиш їх собі. А що ти міг з ними зробити? Ох, та мені байдуже. Мій чоловік, — завтра він за мною приїде, — набитий грішми! Його фабрика, щоб ти знав, робить унітази. А цей товар, як сам розумієш, потрібен кожному. Страсбурзькі унітази фірми Уфле — попит на них величезний, їх експортують в усі кінці світу. Він обсипає мене коштовностями — через нечисту совість, звичайно, — й купить мені значно гарніші речі, ніж ті, що ти вкрав. Ох, наскільки ж мені злодій дорожче вкраденого! Гермес! Ти Гермес! Хоч ти і не знаєш, хто він такий! Армане?

— Що ти хочеш сказати?

— У мене чудова ідея.

— Що за ідея?

— Армане, ти повинен мене обікрати. Зараз, на моїх очах! Тобто не так, я заплющу очі й прикинуся, ніби сплю. Але крадькома спостерігатиму, як ти крадеш. Уставай, не треба вдягатися, і йди красти, бог злодіїв. Ти поцупив ще далеко не все з того, що я взяла з собою, а я на ці кілька днів до приїзду чоловіка нічого не здала на зберігання. Там, у кутовій шафці, на горішній полиці праворуч, лежить ключ від комоду. А в комоді, під білизною, ти знайдеш безліч всякої всячини. Й гроші теж. Іди, іди красти, йди нечутно, як кішка! Адже ти не відмовиш своїй Діані в такому задоволенні?

— Але, миле дитя, — я називаю тебе так, тому що тобі це приємно, — миле дитя! Це було б уже вельми не gentlemanlike[82] після всього, що відбулося між нами.

— Дурненький! Це ж буде втілена мрія моєї любови!

— Але завтра з'явиться monsieur Уфле! Що він скаже...

— Мій чоловік? А що йому говорити? Я розкажу йому між іншим, з цілком спокійним виглядом, що в дорозі мене обікрали. Такі речі трапляються. Багата жінка може собі дозволити бути трохи неуважною. Що пропало, то пропало, й злодія шукати вже пізно. Ні, будь певен, з чоловіком я як-небудь домовлюся.

— Але, люба моя Діано, в тебе на очах...

— Ох, ти не розумієш, яку принадність має мій задум! Гарзд, я не буду на тебе дивитися. Я гашу світло.

Вона й справді вимкнула лампочку під червоним абажуром, і нас огорнув морок.

— Я не стану на тебе дивитися, я хочу тільки чути, як паркет буде поскрипувати у тебе під ногами, чути твоє дихання, коли ти відкриєш комод, і те, як здобич тихенько дзенькне у тебе в руках. Іди, обережно вивільнись із моїх обіймів, кради, знайди й візьми! Це апофеоз мого кохання.

...

Я послухався. Обережно підвівся з ліжка і взяв усе, що потрапило під руку, зрештою, це було неважко зробити: у вазочці на нічному столику лежали каблучки, а трохи далі на скляній поверхні стола, біля крісла, було кинуте перлове намисто, яке вона надягала до обіду. Незважаючи на цілковиту темряву, я одразу знайшов у кутовій шафці ключ, майже нечутно відкрив горішню шухляду і, засунувши руку під білизну,

намацав коштовності: підвіски, браслети, аграфи й кілька кредитних білетів. Усе це я добродібно приніс до неї на ліжко, але вона прошепотіла:

— Що ти робиш, дурнику? Це ж здобич коханого-зłodія. Запхни ці речі до себе в кишеню, одягайся й тікай, як годиться зłodієві. Хутко, хутко біжи звідси! Я все чула, чула, як ти дихаєш, здійснюючи крадіжку, і зараз я подзвоню до поліції. Або не варто цього робити? Як по-твоєму? Ну, як ти там? Уже готовий? Одягнув свою ліврею з усією любовно-зłodійською здобиччю? Сподіваюся, ти не поцупив мого гачка для черевиків, ні, ось він тут... Прощавай, Армане! Не забувай своєї Діани, бо в ній ти будеш вічно. Століття проминуть, *le temps t'a détruit, ce cur te gardera dans ton moment benit.*[83] Могила скриє нас, мій прах і твій, Armand, tu vivras dans mes vers et dans mes beaux romans.[84] Цілунок твоїх губ — юрбі не говори! — запам'ятаю я! Adieu, adieu, cheri...[85]

КНИГА ТРЕТЯ

Розділ перший

Сподіваюся, читач зрозуміє, ба навіть схвалить те, що я не тільки присвятив цьому незвичайному епізодові цілий розділ, але й не без урочистості закінчив ним другу частину моєї сповіді. Така подія, звичайно, назавжди закарбовується в пам'яті, й тому пристрасні благаання героїні тієї ночі не забути про неї були цілком зайві. Таку, в повному розумінні слова, оригінальну жінку як Діана Уфле й таку дивну зустріч не забудеш. Цим я хочу сказати, що ситуація, в якій читачеві довелось нас побачити, в моєму житті не повторювалася. Звичайно, дами, що подорожують на самоті, та ще й старші дами, аж ніяк не завжди спалахують гнівом, коли виявлять вночі у себе в спальні молодика, й не завжди в таких випадках єдиним їхнім імпульсом буває — здійсмати тривогу. Але якщо згодом я й опинявся у схожих ситуаціях (а я в них таки опинявся), то своєю значущістю й своєрідністю вони значно поступалися тій зустрічі; й навіть ризикуючи разхолодити інтерес читача до подальшої моєї сповіді, маю зізнатися, що в майбутньому, хай би як високо я підіймався суспільною драбиною, ніхто вже не розмовляв зі мною олександрійським віршем.

За любовно-зłodійську здобич, що опинилася в моїх руках завдяки бароковій забаганці поетеси, я отримав шість тисяч франків від майстра Жан-П'єра, який не переставав плескати мене по плечу. Але оскільки Гермес вилучив з комоду Діани ще й чотири тисячфранкові банкноти, заховані під білизною, то разом з тим, що в мене вже було, я став власником капіталу на суму 12 350 франків. Певна річ, я постарався недовго носити його в кишенях і, залишивши собі сотні дві чи три франків на дрібні витрати, за першої ж нагоди відніс свої гроші до "Ліонського кредиту", де мені відкрили поточний рахунок на ім'я Армана Круля.

Гадаю, читач вважатиме таку мою поведінку достойною похвали. Адже так легко уявити собі молодого гульвісу, який, отримавши завдяки спокусливим підступам фортуни у своє розпорядження досить значні кошти, пішов би з неоплачуваної роботи, найняв затишну кавалерку[86] й пожив би на славу — благо, Париж щедро обдаровує своїх гостей усіма видами задовольень, — поки за який час — на жаль, не такий вже й

тривалий — не вичерпалися б його ресурси. Я про таке й не думав, а якщо й думав, то з чесною рішучістю поквапився відігнати від себе цю думку. Адже до чого б це призвело? Куди б я подівся, протринькавши раніше чи пізніше, залежно від моєї життєвої енергії, все, що мав за душею? Я добре пам'ятав слова хрещеного Шіммельпрістера (з яким я час від часу обмінювався коротенькими поштівками) про прямі й бічні дороги до прекрасного майбутнього, які відкриваються перед тим, хто служить у великому готелі. Тому, не бажаючи виявитись невдячним, знехтувавши тим, що мені дали його міжнародні зв'язки, я швидко здолав спокусу. Проте я хоч і твердо тримався цієї своєї "вихідної точки", але насправду, зовсім чи пак майже зовсім не думав про "прямий шлях" і в мріях не бачив себе ні метрдотелем, ні порт'є, ні навіть генеральним директором готелю. Однак тим більше вабили мене "бічні шляхи", і я лише пам'ятав, що треба добре пильнувати, аби, чого доброго, не сприйняти перший-ліпший завулок за таку провідну, щасливу стежку.

Отже, навіть ставши власником чекової книжки, я продовжував залишатися ліфтером у готелі "Сент-Джеймс енд Олбані". Їй була певна приналежність у тому, щоб на тлі таємного матеріального благополуччя розігравати цю роль: адже в такий спосіб і моя ефектна ліврея ставала не більше ніж "костюмом" — одним із тих, в які мене виряджав хрещений Шіммельпрістер. Моє таємне багатство — бо таким уявлялися мені ці гроші, які впали мені на голову наче уві сні — робило й саму ліврею, і службу, яку я відбував у цій лівреї, своєрідним обманом, зайвим підтвердженням моєї здатності бути "лицедієм". І якщо надалі я з приголомшливим успіхом видавав себе за щось більше, ніж був, то в ту пору мені доводилося видавати себе за меншого, й мені навіть важко сказати, яка гра мене більше веселила й манила своєю чарівною казковістю.

Звичайно, в цьому настільки щедрому на багатих гостей домі на мою долю діставалися кепський харч і жорстке ложе, принаймні, я мав це задарма, й не отримуючи платні, міг не чіпати своїх грошей, ба навіть потроху примножувати їх завдяки тим крихтам, які мені й моїм колегам ліфтерам перепали від гостей у вигляді *pourboires*[87], або, як я волів би за краще сказати, *douceurs*. [88] Щоб бути цілком точним, додам, що мені, як правило, давали трохи більше і з люб'язнішим виглядом, ніж іншим, проте в моїх простакуватих товаришів це навіть не викликало почуття заздрости або недоброзичливости. Мені в руку впихали франк, два або три, іноді п'ять, а у випадках виняткової щедрости, що соромливо приховувалася, — навіть десять франків, і таке траплялося десь раз на один-два тижні, — гроші мені не простягали, а пхали делікатно опущеною рукою, відвернувшись або ж усміхнено дивлячись на мене, — це робили дами, які від'їжджали або довго тут живуть, і навіть чоловіки, спонукалі до цього своїми дружинами. Мені пригадуються подружні сценки, яких я не повинен був помічати й, зрозуміло, робив вигляд, що не помічаю, підштовхування ліктем супутника, шепіт на кшталт: "*Mais donnez donc quelque chose a ce garçon, give him something, he is nice*"[89]. Після чого поважний чоловік, бурмочучи щось у відповідь, хоча й витягав портмоне, але повинен був надодати ще вислухати; "*Non c'est ridicule, that's not enough, don't be so stingy*"[90].

Це приносило мені прибуток від дванадцяти до п'ятнадцяти франків на тиждень — вельми приємний доважок до тієї більш ніж убогої суми, яку адміністрація видавала нам двічі на місяць, коли ми мали відгул на півдня.

Іноді ми збавляли цей час разом зі Станком; він давно вже одужав і повернувся до своєї роботи, готуючи всілякі ласі страви для буфету, що торгує холодними закусками. Він добре до мене ставився, та і я до нього непогано, і не без задоволення відвідував разом з ним кафе й різні розважальні заклади, хоч і не вважав, що такий товариш мене прикрашає. Через його пристрасть до яскравих, викличних кольорів вигляд Станко в цивільному був доволі зухвалий і екзотично-двозначний; куди приємніше враження він справляв у білому халаті й робочому високому кухарському ковпаку. Так вже воно є: робітникові нема чого виряджатися на кшталт буржуа-городянина. Він цього робити не вміє й від такого вбрання стає тільки непривабливим. Я не раз чув, як у цьому сенсі висловлювався хрещений Шіммельпрістер, і вигляд Станко щоразу нагадував мені його слова. "Шкода, — казав він, — що народ принижує себе претензіями на витонченість, рівняючись на норми, що поширилися в світі завдяки впливу буржуазії. Святкове селянське вбрання, безперечно, більше личать огрядній служниці, ніж капелюх з пір'ям і шлейф, начепивши які, вона намагається в неділю вдавати з себе витончену пані, так само як робітникові цеховий одяг пасує більше, ніж піджачний костюм. Але відійшли у вічність часи, коли стани таким мальовничим чином дотримувалися власної гідності, то вже краще, аби в суспільстві, що не знає станових відмінностей, де немає ні паній, ані прислужниць, ні витончених джентльменів, ні неотесаних хлопів, усі вдягалися однаково". Золоті слова — й цілком у моєму дусі! Гадаю, що я й сам нічого не мав би проти такого костюму: сорочка, штани, ремінь — і годі. Мені б він пасував, та й Станко виглядав би в ньому краще, ніж у своєму псевдовишуканому вбранні. Та й взагалі людині пасує все, крім абсурдного, дурного й напівпристойного.

Але це лише побіжна заувага, невелике а propos.[91] Отже, ми зі Станком час від часу відвідували кабаре, кафе-тераси на вільному повітрі, іноді навіть кафе "Мадрид", де під час театрального роз'їзду панує велике пожвавлення, спостерігати за яким вельми повчально. Але одного разу ми зайшли на гала-виставу до цирку Студебекера, який вже місяць гастролював у Парижі. Про нього я й хочу сказати тут декілька слів, бо з мого боку було б великим недоглядом лише побіжно згадати про такий яскравий вечір.

Знаменитий цирк розкинув широке коло свого намету у сквері Сен-Жак, неподалік від театру Сари Бернар і набережної Сени. Сюди збіглася просто величезна юрба, очевидно сьогодні тут пропонувалося щось таке, що перевершує все те, що зазвичай пропонується на цьому терені від важного й високодисциплінованого haut-gout.[92] Та й справді, як збуджує наші почуття, нерви, хтиві інстинкти ця безперервна зміна номерів строкатої програми, номерів фантастичних, що межують з неможливим і все-таки виконуються з веселою усмішкою й повітряними поцілунками; адже всі ці артисти, в нескінченній своїй сміливості, граціозно грають зі смертю й каліцтвом під грім низькопробної музики, яка, відповідаючи суто фізичному характерові всієї

вистави, не відповідає її високій досконалості, але таки змушує нас завмирати від жаху, сповіщаючи наближення того неймовірного, що все ж відбувається на наших очах.

Швидким кивком (у цирку поклони не прийняті) артист дякує за овацію юрбі, яка заповнює великий амфітеатр; це зовсім особлива публіка — своєрідне поєднання жадібною до видовищ черні й грубувато-вишуканих любителів кінного спорту. У ложах — кавалерійські офіцери в заломлених набакир кашкетах; гладенько поголені молоді нероби з моноклем в оці, з гвоздиками й хризантемами в петлицях широких жовтих пальт; кокотки впереміж з допитливими дамами з аристократичних передмість, за стільцями яких сидять знавці-кавалери в сірих сурдутах і таких самих циліндрах, з біноклями, які по-спортивному теліпаються на грудях, немов на перегонах у Лоншане. І до всього цього арена з дурманними, збуджуючими натовп плотськими відчуттями — розкішні, яскраві костюми, сліпуча сухозлітка, гострий запах стаєнь та голого тіла — чоловічого й жіночого, що наскрізь просочує цирк. Оголеними грудьми і спинами, зрозумілою кожному красою, буйною красою людського тіла, що здійснює подвиги на догоду спраглий до цих подвигів юрби, задоволено всі смаки, збуджено всі бажання. Пустські[93] вершниці, з дикими рухами тіла, й хрипкими вигуками, косячи оком, сказано мчать на неосідланих конях та зводять з розуму натовп жорстоким мистецтвом вольтижування. Гімнасти, стрункі фігури яких підкреслюють трико тілесного кольору, які щільно облягають тіло, могутні безволосі руки атлетів, що на них жінки дивляться з таким дивно холодним виразом обличчя, й чарівні хлопчики. Трупа стрибунів і еквілібристів у спортивних костюмах, які не мають нічого спільного з фантастичними шатами інших циркачів, справила на мене дуже приємне враження ще й тим, що перш ніж приступити до чергової карколомної справи, вони ніби стиха радилися між собою.

Найкращим з них був хлопчик років п'ятнадцяти, мабуть, улюбленець усієї трупи; підкинутий трампліном, він робив у повітрі два з половиною сальто-мортале, а потім, навіть не похитнувшись, опускався на плечі свого старшого брата, що все-таки вдалося йому лише на третій раз. Двічі він пролітав повз нього й падав. І треба сказати, що те, як він усміхався й похитував головою на свою невдачу, справляло не менш чарівне враження, ніж іронічно ґалантний жест, яким брат закликав його повернутися на трамплін. Можливо, все це була гра, бо коли третього разу, зробивши сальто-мортале, він став йому на плечі, справді не похитнувшись, натовп вибухнув ще гучнішими оплесками й криками "браво", які перейшли в бурхливу овацію після неголосного "me voila", [94] з яким він випростав руки. Але звичайно, в момент цієї зумисної або напіввипадкової невдачі небезпека переламати собі хребта була більша, ніж при його тріумфальному стрибкові.

Що за люди ці артисти! Та й чи люди вони? Клоуни, наприклад, ці дивні блазенські створіння з червоними ручками, маленькими ніжками в м'яких туфлях, з рудим вихором під конусоподібним повстяним капелюхом, які плетуть якусь тарабарщину, ходять на руках, вічно на щось натикаються, падають, безглуздо метушаться ареною, намагаючись допомогти всім і кожному, й примушують публіку пирхати від їхніх до

жаху невдалих спроб наслідувати своїх серйозних колег, скажімо, в ходінні по напнутому дроті, — от такі ці низькорослі й непевного віку сини глупоти, над якими так потішалися ми зі Станком (щоправда, не без меланхолійного захоплення з мого боку), з їхніми білими як борошно, до абсурду розмальованими пиками — трикутні брови, вертикальні рисочки під червоними очима, носи, яких не існує в природі, кутики рота, задерті догори в ідіотичній посмішці, — одне слово, маски, геть несумісні з пишністю костюмів, наприклад чорно-єдвабних, з вишитими срібними метеликами, — я сказав би: вони — це дитяча мрія, адже хіба це справді люди, чоловіки, людські особини, які мають своє місце в соціальному й природному світі? Я вважаю, що то порожня сентиментальність стверджувати, ніби вони "теж люди", з людськими почуттями, та ще, мабуть, з дружинами й дітьми. Ні, я лише віддаю їм честь, коли захищаю їх проти гуманної вульгарності й кажу: вони — не люди, вони — відщепенці, почвари, над якими сміються до кольок у животі, схимники недолугости, що не від миру цього, гномоподібні покручі людини й блазеньського мистецтва.

Для пересічності все має бути "людським", і дехто ще вважає себе казна-яким добросердим, коли бачить там людське й доводить наявність під такою личиною людини. Чи була "людиною" Андромаха — "La fille de l'air",[95] як вона називалася у довгій паперовій програмці? Ще й сьогодні вона — моя мрія, й хоча Андромаха та її сфера нескінченно далекі від блазнювання, саме її мав я на увазі, коли розводився тут про клоунів. Вона була зіркою цирку, окрасою програми й працювала на трапеції під склепінням, не знаючи собі рівних. Причому — й це було сенсаційне нововведення, нечуване в історії цирку, — працювала без сітки разом зі своїм партнером, дуже вмілим акробатом, хоча його вміння не мало нічого спільного з її віртуозним мистецтвом; він, власне, тільки подавав їй руку й готував усе необхідне для її надто сміливих стрибків, що з вражаючою досконалістю виконувалися в повітряному просторі між двома сильно розгойданими трапеціями. Скільки їй було років? Двадцять? Може більше? Чи менше? Хтозна! Вона мала суворі й шляхетні риси обличчя, й вони, як не дивно, не спотворювалися, а навпаки, ставали ще чистішими й чарівними від гумової шапочки, яку, перш ніж приступити до роботи, вона надягала на своє стягнуте в пишний вузол каштанове волосся, оскільки без цього, під час її стрибків сторчма, воно б неминуче розсипалося. Трохи вище серед нього зросту, вона була вдягнена в щось на кшталт облягаючого панцира з крильцями з білого пір'я на плечах, імовірно, як підтвердження її титулу "Дочка повітря". Так ніби ті крильця могли допомогти їй у польоті! Груді у неї були маленькі, таз вузький, м'язи рук, певна річ, більш опуклі, ніж то зазвичай у жінок, чіпкі кисті, щоправда, не дуже великі, та все-таки лишалася підозра, що вона — прости мене господи — була перевдягненим юнаком. Але ні, жіночі форми грудей, так само як і стегон, незважаючи на їхню худорлявість, не викликали сумніву. Вона майже не усміхалася. Її прекрасні губи були відкриті, й ніздрі грецького, трохи загнутого донизу носа злегка роздувалися. Вона зневажала будь-яке загравання з публікою. Й після *tour de force*,[96] відпочиваючи на дерев'яній поперечині трапеції і тримаючись однією рукою за дріт, іншою робила лише ледь помітний вітальний жест. При цьому її суворі

очі байдуже дивилися прямо поперед себе з-під рівних, не насуплених, але нерухомих брів.

Я молився на неї. Вона вставала на трапеції, з силою відштовхувалася, потім відокремлювалася від неї й, пролетівши повз свого партнера до іншої трапеції, пущеної їй назустріч, хапала своїми не чоловічими й не жіночими руками її округлу поперечину, витягнувшись у струну, виконувала на ній так звану мертву петлю, що вдається лише небагатьом з повітряних гімнастів, і, набравши інерцію для зворотного польоту, знову пролітала у повітрі повз партнера, до щойно залишеної нею трапеції, ще встигнувши на льоту виконати сальто-мортале під самим куполом, хапала її, підтягувалася — при цьому м'язи відчутно напружувались на її руках — і сідала поперечину, вітально витягнувши руку, весь час з тим самим незрячим поглядом.

Це було неймовірно, нездійсненно, але вона це таки робила. У тих, хто її бачив, перехоплювало подих від захвату й холодок підкочував до серця. Натовп нею захоплювався, але не вибухав бурхливими оплесками, а ніби молився за неї, — так само, як і я — у мертвій тиші, адже музика замовкала щоразу, коли ця жінка проробляла свої найнебезпечніші трюки. Те, що життя тут залежало від скрупульозно точного розрахунку, зрозуміло само собою. З точністю до найменшої частки секунди до неї мала підлетіти залишена партнером трапеція й ні на йоту не змінити положення, коли вона, після свого гігантського кидка й сальто-мортале, поверталася на неї. Якби ця поперечина не опинилася на місці, якби її дивовижні руки вхопилися за порожнечу, вона, ймовірно, полетіла б сторчма зі своєї стихії — повітря — до низинної землі, яка для неї означала смерть. При думці про цю точність, розраховану до волосинки, аж мороз пробирає по шкірі.

Та я ще раз запитую, чи було в Андромахи щось людське? Чи виявлялося воно в ній поза манежем, незалежно від професійного вміння, що межувало з надприродним? Уявити її дружиною, матір'ю — просто нісенітниця; дружина, мати чи взагалі хто-небудь з людей не висить догори головою на трапеції, не розгойдується на ній і не перекручується догори ногами аби раптово від неї відокремитися, перелетіти повітрям до партнера, який хапає її за руки, розгойдує в повітрі й після сильного поштовху відпускає, щоб вона, проробивши своє славнозвісне повітряне сальто, повернулася на іншу трапецію. Такою була її манера спілкування з чоловіком, іншої годі було уявити, бо відразу ставало ясно, що це суворе тіло віддає своєму фантастичному мистецтву ті сили, які інші віддають любові. Вона не була жінкою, але не була й чоловіком, а отже, не була людиною. Вона була суворим янголом відваги із розтуленим ротом і тремтячими ніздрями, неприступною амазонкою повітряного простору, що високо злетіла над натовпом, який припинив у німому благоговінні й уже не відчував тілесного потягу до неї.

Андромаха! Коли цей номер давно вже скінчився й інші артисти заступили її місце, вона все ще стояла в мене перед очима, і я відчував піднесений біль. Вишикувані шталмайстери й уніформісти були ніби шпалерами, й на арену з дванадцятьма вороними жеребцями виступив директор цирку Студебекер — елегантний сивобородий

пан спортивного складу у вечірньому костюмі із стрічкою Почесного легіону в петлиці, з нагайкою та шамбар'єром[97] з інкрустованою ручкою, яким він клацав просто на диво, подарованим йому, як казали, перським шахом. Його блискучі як дзеркало лаковані туфлі заривалися в пісок арени, коли він щось нашіптував то одному, то іншому зі своїх чудових вихованців з білою вуздечкою на гордій голові, а вони під чіткі звуки музики проробляли різні па, згинали коліна, крутилися й нарешті, ставши на задні ноги, могутнім кільцем оточували свого повелителя, який у високо піднятій руці тримав батіг. Прекрасне видовище, але я думав про Андромаху. "Чудові звірі! Однак між звіром і янголом, — міркував я, — стоїть людина. Звичайно, вона ближче до звіра, це застереження зробити необхідно. І тільки та, на яку я молився, — вся цілком із плоті, але з плоті цнотливої, позалюдської — стоїть значно ближче до янголів".

Після цього номера арену обгородили ґратами й викотили клітку з левами; почуття боягузливої безпеки мало надати ще більшої гостроти видовищу, що його обіцяли натовпові. Нарешті приборкувач, мсьє Мустафа, чоловік із золотими сережками у вухах, оголений до пояса, в червоних шароварах і так само червоній фесці, увійшов через квапливо відчинені й так само квапливо зачинені за ним заґратовані двері до клітки, де на нього чекали п'ятеро хижаків, їдкий запах яких мішався із запахом стайні. Вони відсахнулися від Мустафи, але, підкоряючись наказовому окрику, знехотя й забарно піднялися на п'ять розставлених колом табуретів, огидно зморщивши носи, зафоркали й стали замахуватися на нього лапами, можливо, не без приязности, проте присмаченої люттю, бо вони знали, що зараз, наперекір своїй природі, будуть змушені стрибати через обручі й врешті навіть через палаючі кільця. Двоє з них сповнили повітря громовим ревом, від якого в лісових нетрях тремтить і тікає усе живе. Приборкувач відповів на нього пострілом у повітря з револьвера, й вони, пирхаючи, змирилися, адже знали, що їхнє природне грізне гарчання — ніщо перед отим дзвінким клацанням. Мустафа для більшої ваги закурив сигарету, на що вони теж позирали з глибокою досадою, потім, промовивши якесь ім'я — Ахілл чи Нерон — тихим голосом, але вкрай рішуче, він зажадав, аби перший із них розпочав виставу. Одна за одною, знехотя, сплигували царствені кішки зі своїх табуретів, щоб продемонструвати публіці стрибок — туди й назад — через високо піднятий приборкувачем обруч і насамкінець, як я вже говорив, через палаюче смоляне кільце. Хай там як, а вони таки стрибали через вогонь, то їм було неважко, але образливо. Гарикаючи, поверталися леви на свої табурети, що вже саме по собі їх ображало, й як заморожені зирили на людину в червоних штанях, яка весь час легенько водила головою, щоб зустріти своїми темними очима зелений від страху й сповнений прихильної ненависти погляд кожного звіра зокрема. Він різко обертався, коли чув занепокоєння в себе за спиною, й наводив лад одним тільки наче здивованим поглядом та тихо, але твердо промовленим ім'ям.

Кожен відчував, у якому лячному й зовсім непередбачуваному товаристві перебуває там, у клітці, приборкувач, і це було саме тим відчуттям, яке лоскотало нерви й за яке платив гроші глядач, що сидів у повній безпеці потойбіч клітки. Кожен усвідомлював, що револьвер Мустафі не допоможе, якщо ці п'ятеро могутніх тварин

раптом отямляться від мари — свого лагідного й покірного стану — й кинуться рвати його на шматки. Мені здавалося, що варто йому хоч трохи поранитись, а їм забачити його кров, і це станеться неминуче. Я зрозумів ще й те, що напівоголеним він заходив до них на догоду черні, щоб потішити її боягузливу цікавість виглядом тіла, яке — хтозна, може й таке статися, — вони раптом ударять своїми страшними лапами. Але оскільки я весь час думав про Андромаху, то раптом відчув спокусу (а частково мені це здалося правдоподібним) уявити її коханою Мустафи. Ревнощі кинджалом устромила в моє серце, від такої думки в мене буквально перехопило подих, і я поквапився притлумити свою уяву. Товариші у грі зі смертю, але не коханці, ні, ні, це для них добром би не скінчилося! Леви, дізнавшись про його перелюб, відмовилися б йому коритися. Я був певний: якби янгол відваги раптом упокорився до того, щоб стати жінкою, він би упустив трапецію й мертвим ганебно впав додолу...

Що ж нам ще показували до й після того в цирку Студебекера? Дуже багато, силу-силенну різних гімнастичних чудес. Та, слід зауважити, що все це пригадувати ні до чого. Знаю тільки, що я час від часу скося позирав на Станка, який, як і всі навколо, впав у розслаблено блаженний стан від вигляду цієї дивовижної спритності, цього нескінченного барвистого каскаду звабливих, п'янкх трюків та постатей. Але не так почувавсь я, не такою була моя манера сприймати навколишні події. Щоправда, ніщо не уникало моєї уваги, я допитливо сприймав кожну деталь, і це було самозабутнє споглядання, але в той самий час — як би це виразити — і якесь норовисте: я гордо випростувався, моя душа — знову не знаю як тут висловитись — виробляла протиотруту цьому натискові вражень; якась злість — це, звичайно, не те слово, але майже те — опанувала мене від напруженого сприйняття всіх цих трюків, фокусів, подвигів. Натовп навколо мене хвилювався і розпалювався хтивістю, тоді як я мав відчуття, що я певною мірою чужий серед глядачів, ніби я був причетний до того, що тут відбувалося, ніби я був професіоналом. І хіба не цирковий професіонал, причетний, звичайно, не до цієї сальто-мортальної професії, але в загальнішому сенсі — втішитель людства, який приносить радість ближнім? Саме тому я й відчував себе роз'єднаним з натовпом, який був не більш як несвідомою жертвою зачарування, далекою від думки помірятися з ним силами. Натовп лише насолоджувався видовищем, а насолода — пасивний стан, яким не може задовольнитися той, хто народжений діяти, виявляти себе.

Такі думки, безперечно, ніколи не приходили в голову моєму сусідові, простакувату Станкові, й уже тому наші приятельські стосунки не могли зміцнитися. Коли ми вешталися вулицями, він нічого не помічав, а я, мов з пташиного лету, бачив пишність цього міста, його нескінченні перспективи, неймовірну шляхетність і розкіш обрисів, і мені мимоволі згадувалося розслаблено щасливе: "Magnifique! Magnifique!"[98] — мого бідного батька, тільки но він заводив мову про Париж. Проте вголос я свого захоплення не висловлював, і тому Станко наврядчи усвідомлював різницю нашої душевної чутливості. Та все таки йому варто було б з часом зауважити, що наша дружба не стає міцнішою, що справжньої довірливості між нами не виникає й

що пояснюється передовсім моєю вродженою замкненістю, потайливістю, наполегливою внутрішньою потребою в самоті, в дистанції, про що я вже говорив одного разу, й тут уже за будь-якого бажання я нічого не міг змінити: така була основна передумова моєї натури.

Інакше й бути не могло. Гнітюче почуття — не стільки горде, скільки, навпаки, продиктоване смиренним сприйняттям долі, що ти не такий, як усі — неминуче створює навколо тебе порожнечу, крижану огорожу, яка, можливо, тобі самому не приносить радості, розбиваючи всі заміри на дружбу й приятельські стосунки. Так було і зі Станком. Він з відкритою душею наблизився до мене, але незабаром переконався, що я хоч і ставлюся до нього терпимо, але платити йому тією ж монетою не в змозі. Так, одного разу, коли ми сиділи в бістро за склянкою вина, він повідав мені, що до свого приїзду до Парижа відбував у себе на батьківщині річне тюремне ув'язнення за якусь крадіжку зі зломом, причому "засипався" він не зі своєї вини, а внаслідок недолугости й глупства спільника. Я зі щирою співчутливістю поставився до його розповіді, і жодного відбитку на моє до нього ставлення це несподіване зізнання не наклало. Але наступного разу він пішов далі, і я зрозумів, що його відвертість викликана певним розрахунком. Це мені, правду кажучи, вже не сподобалося. Він бачив у мені таланитого пройдисвіта, з яким варто попрацювати на пару, і через свою убогість не розібрався в тому, що я навряд чи народжений бути його поплічником, зробив мені пропозицію щодо якоїсь вілли в Неї[99], яку він нагледів і де ми удвох з легкістю й майже без жодного ризику могли повернути непогане дільце. Побачивши, що я ставлюся до його пропозиції з ухильною байдужістю, він розлютився й роздратовано запитав, навіщо мені забаглося корчити із себе чистоплюя, адже йому добре відомо, хто я такий. Оскільки я завжди зневажав людей, які гадали, ніби вони мене розкусили, то обмежився потиском плечей і зауважив, що, крім усього іншого, просто не бажаю цим займатися. У відповідь на це він назвав мене чи то дурнем, чи то ідіотом.

І хоча це непорозуміння між нами не призвело до негайного розриву, але наші стосунки з кожним днем ставали все холодніші й насамкінець самі собою розпалися, так що ми, аж ніяк не ставши ворогами, перестали разом проводити вільні вечори.

Розділ другий

Усю зиму я прослужив ліфтером, і, незважаючи на добре ставлення гостей готелю, які часто змінювалися, ця робота вже стала добряче мені надокучати. Я мав підстави побоюватися, що про мене просто забули і я до кінця своїх днів керуватиму підйомною машиною. Те, що я чув від Станка, мене не тішило, а змушувало ще більше хвилюватися. Він, зі свого боку, посилено клопотався про переведення на головну кухню, з двома великими печами й чотирма плитами, мріючи з часом піднятися якщо не до шефа, то хоча б до віце-шефа, який приймає замовлення від кельнерів і передає їх цілому загонові кухарів. Однак він і сам думав, що на таку кар'єру особливо розраховувати не доводиться, тому що тут намагаються вичавити всі соки з людини на тому місці, на яке вона зразу потрапила. Мені Станко теж пророкував, що я до кінця

віку служитиму, хоч і не в статусі волонтера, але на тій самій посаді й бачитиму життя готелю тільки з кабіни ліфта.

Це мене якраз і лякало. Я відчував себе в'язнем ліфтової шахти, де мав спрямовувати вгору і вниз свою машину, в'язнем, якому ніколи не вдасться, — або хіба лише випадково, — побачити вишукані картини вищого світу під час файф-о-клок у великій залі, коли там звучить приглушена музика, декламатори й танцівниці у грецьких туніках розважають обраних гостей, які за вміло сервірованими столиками смакують золотистий напій, тістечка птифур та манюсінські канапки, ледь стріпуючи долонями, щоб струсити крихти з пальців, і на застелених килимами царствених сходах, що ведуть до емпори, прикрашеної вазонами з квітами, де серед пальм, що здіймалися з мармурових ваз, оздоблених барельєфами, вітають один одного, заводять знайомства, з витонченими жестами й кивками, що мають засвідчувати неабиякий інтелект, обмінюються жартами й весело сміються. Як мені хотілося працювати там або, ще краще, подавати чай дамам у кімнаті для бриджу та обіди у великій залі, куди я спускав на ліфті чоловіків у фраках, що супроводжували своїх обсипаних діамантами дружин. Одне слово, я став неспокійний. Мені необхідно було розширити рамки свого існування, отримати більше можливостей спілкування з вищим світом. І справді, прихильна доля подарувала мені цю радість. Мое бажання звільнитися від вічного "вгору і вниз" і почати в новому вбранні нову діяльність, яка відкриває переді мною ширші обрії, збулося; на Великдень я обійняв посаду кельнера. Зараз розповім, як усе це сталося.

Наш метрдотель, такий собі мсьє Махачек, який у незмінно сяючій свіжій манишці з гідністю носив завою свій кулястий живіт, був особистістю досить помітною. Гладенько виголені жирові складки його місяцеподібного обличчя випромінювали сяйво. Чудово відпрацьованим рухом руки — догори й вдалину — цей володар столів запрошував гостей, що заходили, зайняти місця, а манера його самими лише кутиками рота вичитувати кельнера за якусь помилку або похибку була настільки ж стримана, як і в'їдлива. Отже, одного ранку, мабуть отримавши вказівку від дирекції, він велів мені з'явитися до нього в маленький кабінетик, що прилягав до розкішної зали.

— Круль? — запитав він. — На ім'я Арман? *Voyons, voyons*, [100] Я чув про вас не такі вже й погані відгуки, як мені тепер здається, принаймні на перший погляд. Проте з першого погляду можна й помилитися. Ви, напевно, самі розумієте, що обов'язки, які ви дотепер виконували, — дитяча забавка. Як ліфтер ви, звичайно, не можете виявити своїх здібностей, навіть якщо вони у вас є. *Vous consentez?* [101] Тут, в ресторані, з вас можна буде що-небудь зробити, *si c'est faisable*. [102] Чи відчуваєте ви в собі покликання до елегантного сервірування, певний талант, а зовсім не винятковий чи блискучий дар, як ви намагаєтеся мене запевнити, — це вже самореклама, хоча, з іншого боку, *courage* [103] — якість дуже корисна; отже, — певний талант до елегантного сервірування та уважність до клієнтів, яка з цим пов'язана? До вмілого поводження з такою клієнтурою, як наша. Що? Природжене обдарування? Можна позаздрити, скільки у вас, на ваш погляд, природжених обдарувань. Проте, повторюю,

здорова самовпевненість — річ корисна. Якесь знання мов у вас, здається, є? Я не сказав, глибоке знання, як ви зволите висловлюватися, а лише найнеобхідніше. Але це все питання другорядні. Сподіваюся, ви усвідомлюєте, що починати вам доведеться знизу. Ваші обов'язки для початку полягатимуть в тому, щоб вичищати залишки з тарілок, перш ніж відправити їх до посудомийні. За такого роду діяльність ми вам призначимо сорок франків на місяць — платня, судячи з виразу вашого обличчя, навіть занадто висока. Взагалі, не прийнято усміхатися під час розмови зі мною до того, як я сам не засміявся: це я повинен подати знак до усмішки. Bon![104] Білу куртку для роботи вам видадуть.

Чи спроможні ви придбати кельнерський фрак, якщо вас з часом залучать до роботи у залі? За нашими правилами, ця покупка здійснюється власним коштом. Безперечно, спроможний! Тим ліпше. Я бачу, для вас труднощів не існує. Необхідна білизна і фрачні сорочки у вас теж є? Ви що, із заможної родини? Більш-менш? A la bonne heure.[105] Я вважаю, Крулю, що за деякий час ми зможемо підвищити вам платню до п'ятдесяти чи навіть шістдесяти франків. Адресу кравця, який шиє фраки нашим кельнерам, ви отримаєте в бюро. Роботу можете починати хоч завтра. Нам потрібні люди, а на місці ліфтера є сотні претендентів. A bientot, mon garçon.[106] Зараз уже середина місяця. В кінці його ви отримаєте двадцять п'ять франків, оскільки я думаю, що для початку ми вам призначимо шістсот франків річних. Цього разу ваша усмішка допустима, тому що я випередив вас. Ось і все. Можете йти.

Так говорив зі мною Махачек. Не можна не визнати, що внаслідок цієї багатозначної розмови спочатку відбулося певне пониження мого життєвого рівня. Я відніс свою ліврею назад на склад і взамін отримав тільки білу куртку, до якої мені довелося негайно прикупити пару штанів, адже я в жодному разі не хотів заношувати на роботі штани від свого вихідного костюма. Ця робота — тобто попереднє очищення використаного посуду, яке полягало в тому, що я скидав залишки у великий дзбан, — була досить неприємною порівняно з попереднім, що не кажи, а таки шляхетнішим заняттям і спочатку викликала в мене почуття огиди. До моїх обов'язків входило й допомагати посудомийкам. Підв'язаний білим фартухом, я нерідко брав участь у витиранні посуду, після того як той уже пройшов різноманітні стадії миття. Таким чином, я ніби стояв на самому початку й у самому кінці цього безперервного процесу.

Виконувати bonne mine[107] щодо роботи, яка не пасувала мені, й триматися на рівних з тими, кому вона цілком личить, неважко, якщо весь час говориш собі: "Це тимчасово". Проте я настільки глибоко пройнявся органічно властивим людині (незважаючи на всі домисли про рівність) відчуттям нерівності та природної вищости, настільки був певен рушійної сили цього чинника, іншими словами, такою мірою був переконаний, що довго мене не протримають на посаді, яку спершу примусили зайняти із суто формальних міркувань, що першої ж вільної хвилини після розмови з паном Махачеком замовив собі костюм кельнера за зразком "Сент-Джеймс" у спеціальному ательє, яке було поблизу нашого готелю. Це потребувало інвестиції на сімдесят п'ять франків — вартість, обумовлена між готелем і фірмою, яку неможливі люди поступово

виплачували зі своєї платні, тоді як я, певна річ, заплатив готівкою. Моя нова уніформа виглядала надзвичайно красиво на тому, хто вмів її носити: чорні штани й темно-синій фрак з оксамитовою облямівкою на комірі та із золотими гудзиками й з такими самими гудзиками, тільки меншого розміру, на відкритій камізельці. Я щиро радів своєму набуткові, повісив його до шафи разом з вихідним костюмом і ще поквапився придбати білу краватку, що пасувала до цього вбрання, та емалеві запонки для сорочки. Так воно й сталося: коли після п'яти тижнів метушні з брудним посудом один з двох обер-кельнерів, тобто помічників пана Махачека, які носили чорні фраки й такі самі чорні краватки, сказав, що в залі потрібна моя допомога й мені слід якнайшвидше придбати відповідний костюм, я відповів, що в мене все давно приготоване і я будь-якої миті готовий до їхніх послуг.

Отже, наступного ж дня я в повній парадній формі дебютував у залі — в цьому величезному приміщенні, урочистому, як храм, з канелюрованими колонами, золоті капітелі яких підтримували стелю, з пишним червоним драпуванням на вікнах, з червонуватим світлом бра й нескінченною кількістю столиків, застелених білосніжними скатертинами й прикрашених орхідеями, навколо яких стояли білі лаковані стільці, оббиті червоним оксамитом; столики сяяли білизною серветок, складених віялом або пірамідкою, срібними наборами та келихами з найтоншого кришталю, що несли почесну варту навколо сяючих віdereць або маленьких кошиків, з яких стирчали шийки пляшок (вина подавалися кельнером, наділеним спеціальними повноваженнями, з ланцюжком на шії та в маленькому фартушку). Задовго до того, як почали з'являтися до сніданку перші гості, я вже був на місці, розставляв набори, розкладав меню й не минав нагоди, особливо коли був відсутній старший кельнер, що опікувався певною кількістю столиків і до якого я був приставлений, з підкресленою радістю вітати гостей, підсувати стільця паніям, вручати їм картки, наливати воду, одне слово, незалежно від моєї особистої симпатії чи антипатії, делікатно нагадувати їм про свою присутність.

Але мої права й можливості в цьому сенсі були, на жаль, обмежені. Замовлення приймав не я й також не я приносив страви з кухні; моєю справою було тільки прибирати брудний посуд після *entremets*,^[108] а перед десертом за допомогою щітки й плескатого совочка змитати зі столу крихти. Інші, поважніші обов'язки передоручалися моєму *superieur*^[109] людині вже в літах, із сонною фізіономією, в якому я одразу впізнав того кельнера, що сидів зі мною за столом першого ранку й залишив мені свої сигарети. Він теж пригадав мене й, вигукнувши: "*Mais oui, c'est toi!*",^[110] і зробив якийсь втомлений жест, ніби хотів щось відсунути від себе, цей жест став, як з'ясувалося згодом, характерним для його ставлення до мене. Від самого початку він не стільки командував і керував мною, скільки намагався відтерти мене від роботи, оскільки чудово бачив, що клієнти, й насамперед пані — старі й молоді, підкликають мене, а не його, щоб попрохати яку-небудь приправу — англійську гірчицю, ворчестерський соус, кетчуп, тобто те, що в більшості випадків було тільки приводом покликати мене, із задоволенням вислухати моє: "*Parfaitement, madame, tout de suite,*

madame",[111] нагородити мене ласкавим: "Merci, Armand"[112] і тут-таки, без жодних видимих підстав, ковзнути по мені поглядом з під лоба. Через кілька днів, коли я клопотався біля робочого столика, допомагаючи Гекторові відділяти від кісток філе камбали, він раптом сказав:

— Вони, звичайно, воліли б, щоб приправу подавав їм ти, *au lieu de moi. Toute la canaille friande!*[113] Закохані в тебе як кішки. Звичайно, ти мене скоро виживеш і отримаєш ці столи. Ти ж став тутешнім атракціоном — *et tu n'as pas l'air de l'ignorer.*[114] Бонзи це вже зметикували й щосили пхають тебе наперед. Ти чув — ну так, звісно, чув, — як мсьє Кордоньє (то був заступник оберкельнера, який мене взяв) сказав шведському подружжю, з яким ти так мило розмовляв: "*Joli petit charmeur, n'estce pas?*" *Tu iras loin, mon cher, mes meilleurs voeux, ma benediction.*[115]

— Ти перебільшуєш, Гекторе, — відповідав я. — Мені треба ще багато чому від тебе навчитися, перш ніж тебе відтіснити, якщо б це взагалі входило в мої наміри.

Але тут я покривив душею. Бо наступного дня обідньої пори, коли пан Махачек, підсунувши до мене свій живіт, зупинився біля мене таким чином, що наші обличчя виявилися поверненими в різні боки, й шепнув мені кутиками рота:

— Непогано, Армане! Ви працюєте непогано! Раджу уважніше придивлятися до того, як подає Гектор, якщо, звичайно, до ваших інтересів входить цьому навчитися.

Я відповів, теж стишеним голосом: — Дуже вам вдячний, метре, але я вже зараз можу самостійно обслуговувати клієнтуру, і краще, ніж він. Я цьому навчений, прошу вибачення, від природи. Не смію вас просити влаштувати мені пробу, але якщо ви матимете бажання це зробити, то переконаєтесь, що я кажу правду.

— *Blagueur!*[116] — сказав він, ледь гиготнувши, від чого сколихнулося його черево; при цьому Махачек ще поглянув на якусь пані в зеленій сукні з майстерно зачесаним догори білявим волоссям, підморгнув їй одним оком, кивнув головою в мій бік і пішов своїм дрібним, підкреслено пружинистим кроком, на прощання ще раз гойднувши черевом.

Незабаром з кількома моїми колегами я став двічі на день обслуговувати клієнтів нижнього кафе. Потім на мене поклали обов'язок сервірувати там і вечірній чай. Оскільки Гектора тим часом приставили до іншої групи столів у великій залі, а мені дісталися ті, які я спочатку обслуговував як помічник, то працювати мені доводилося, можна сказати, більше, ніж то можливо, й вечорами після тяжкої й різнопланової денної праці, коли я мав після вечері в залі подавати каву, лікери, віскі з содовою й липовий чай, я почувався такою мірою стомленим, що сердечність мого спілкування з клієнтами якось пригасала, чарівна пружність рухів грозилася розм'якнути, а усмішка мало-помалу перетворювалася на хворобливу й застиглу гримасу.

Але після нічного сну моя життєздатна натура знову набувала радісної свіжости, і я невтомно бігав між малим залом ресторану, буфетною та кухнею, поспішаючи рознести гостям, які не вимагали подачі в номер і не любили снідати в ліжку, чай, вівсяну кашу, зацукровані фрукти, печену рибу й млинці з варенням. Покінчивши з цим, я мчав до зали, щоб разом з одним виділеним мені на підмогу йолопом сервірувати свої шість

столів на другий сніданок, тобто розстелити скатертини поверх сукна й розставити прибори. А з дванадцятої години я вже не випускав з рук записника, приймаючи замовлення від гостей, що починали стікатись. Я чудово опанував мистецтво м'яким, стримано скромним голосом, як і личить кельнерові, давати поради тим, хто вагався з вибором, і ставити на стіл страви з таким уважним, дбайливим виглядом, ніби я надаю послугу близькій і дорогій мені людині. Зігнувшись і тримаючи одну руку за спиною — традиційна поза вишколеного кельнера, — я ставив на стіл страви, встигаючи проходом однією лише правою рукою розкласти у витончених і продуманих комбінаціях для тих, хто любить такі послуги, ножі та виделки, й не раз помічав, що мої клієнти, і передовсім клієнтки, з приємним подивом дивляться на цю руку, настільки не схожу на руку простолюдина.

Тож не було нічого дивного в тому, що мене, як висловлювався Гектор, "пхали наперед" з огляду на прихильність до моєї персони пересиченої великосвітської клієнтури цього закладу. Я, так би мовити, через край відчував їхню прихильність, і вже сам мав або підсилювати її улесливою послужливістю, або ж стримувати скромною стриманістю.

Заради чистоти відтворення у цих спогадах мого характеру маю пояснити, до своєї честі, що ніколи в житті не одержував марнославного й жорстокого задоволення від страждань тих, у кому моя особа порушувала бажання, які я, завдяки властивій мені життєвій мудрості, відмовлявся задовольнити.

Пристрасть, об'єктом якої ми стаємо, не будши самі нею заторкнуті, може вселити натурам, несхожих з моєю, холодність і зневагу, що ведуть до нехтування чужих почуттів. Але в мене все було по-іншому. Я ставився до таких почуттів з незмінною повагою, усвідомлюючи свою мимовільну провину, дбайливо щадив тих, кого вони вразили, намагався їх заспокоїти, навіяти розумну покірність. На підтвердження сказаного хочу навести два приклади з того періоду, про який іде мова: випадок з маленькою Елінор Твентімен з Бірмінгема та з лордом Кілмарноком, нащадком шляхетної шотландської родини, — бо обидві ці драми розігралися одночасно й кожна на свій лад стала для мене великою спокусою раніше часу звернути з прямого шляху на одну з тих бічних доріжок, про які говорив мій хрещений Шіммельпрістер і які, безперечно, вимагали щонайретельнішого обстеження та розвідування, куди вони ведуть і де обриваються.

Родина Твентіменів — батько, мати й дочка, а також камеристка, що їх супроводжувала — вже більше місяця займала апартаменти в "Сент-Джеймсі", що вже саме собою свідчило про їхнє завидне матеріальне становище. Це підтверджувалося та підкреслювалося зокрема й розкішними діамантами, в яких місіс Твентімен з'являлася до обіду. Але ці діаманти навівали лише смуток, бо їх власниця була безрадісною жінкою, безрадісною для тих, хто дивився на неї, та й, мабуть, і для себе самої, оскільки вона, треба гадати, завдяки діловій ретельності свого чоловіка, піднялася з дрібнобуржуазного середовища на висоти, на яких вона лише ціпеніла й внутрішньо стискала. Значно більше благодущности випромінювала червона фізіономія її

чоловіка, але і його життєрадісність швидко видихалася через глухоту, яка утрудняла йому спілкування із зовнішнім світом, про що красномовно свідчив вічно нашорошений вираз його водянисто-блакитних очей. Він прикладав до вуха чорну слухову трубку, коли дружина мала намір щось сказати йому — проте це траплялося дуже рідко — або ж коли я радив йому, яку страву вибрати. Їхня дочка Елінор, дівчина років сімнадцяти або вісімнадцяти, що сиділа навпроти нього за одним з моїх столиків за № 18, час від часу вставала, коли батько підкликав її кивком, підходила до нього й провадила з ним через трубку не надто тривалу розмову.

Він явно був ніжним батьком, і це було на його користь. Що ж стосується місіс Твентімен, то я, звичайно, не збираюся заперечувати, що вона мала материнські почуття, але виражалися вони не стільки в ніжних словах і поглядах, скільки у постійному критичному спостереженні за донькою. З цією метою вона часто підносила до очей черепаховий лорнет і, запримітивши якусь ваду в зачісці Елінор або в її манері триматися, негайно осмикувала дочку: непристойно качати хлібні кульки, непристойно так обгризати курячу ніжку, непристойно з цікавістю озиратися навсіді і так далі. Такий контроль, який свідчив про виховну турботу, напевно, був тягарем для міс Твентімен, але після мого, своєю чергою, важкого досвіду з нею я змушений визнати його цілком виправданим.

Це було біляве створіння, гарненька кізка з найзворушливішою шийкою на світі, що особливо впадало в око, коли ввечері вона виходила до столу в трохи відкритіший шовковий сукні. А оскільки я все життя відчував схильність до яскраво вираженого англосаксонського типу, то із задоволенням дивився на неї під час обіду та файв-о-кlock, коли родина Твентіменів сідала за один з моїх столиків й була присутня, принаймні, на початку музичної імпрези. Я був уважний до моєї кізоньки, оточував її турботою, як відданий брат: накладав їй м'яса на тарілку, приносив другу порцію десерту, наливав ґренадин, який вона дуже любила, після обіду дбайливо укутував її тонкі білі плечі вишитою шаллю й, мабуть, перестарався, ненавмисно поранивши це чутливе сердечко. Я не врахував особливого магнетизму, який, мимохіть, випромінював, впливаючи на будь-яку ще не зовсім заскорузлу істоту, й продовжував би випромінювати, я беру на себе сміливість це стверджувати, навіть коли моя "тлінна оболонка", як це називається, на схилі років — тобто моє гарненьке личко — стало б не надто привабливим, бо магнетизм — то вияв глибоко прихованих сил, а саме особливих сил симпатії.

Одне слово, мені невдовзі довелося переконатися, що крихітка по вуха в мене закохалась, і, звичайно, те ж саме зауважив і насторожений лорнет місіс Твентімен; мені це підтвердило шипіння, яке я одного разу почув за своєю спиною під час другого сніданку:

— Eleanor! If you don't stop staring at that boy, I'll send you up to your room and you'll have to eat alone till we leave.[117]

На жаль, кізка погано володіла собою, точніше, їй просто не спадало на думку робити таємницю з того, що на неї найшло. Її блакитні очі весь час захоплено й млосно

стежили за мною, а коли вони зустрічалися з моїми, вона, зашарівшись, опускала погляд у тарілку, але зараз же із зусиллям підводила своє палаюче личко, наче не могла не дивитися на мене. Пильність матері не заслуговувала осуду, напевно, вона вже не раз мала нагоду переконатися, що це дитя благопристойних бірмінгемців тяжіє до розгнущаних почуттів, до наївно-дикунської віри в право чи навіть обов'язок людини відкрито віддаватися пристрасті. Певна річ, я анітрохи не загравав з нею, навпаки, жаліючи її, й навіть не без певної повчальності, всіляко намагався виявляти стриманість, ніколи не виходив за рамки суто службової запопадливості й всією душею схвалив жорстокий для Еліно́р і, безперечно, придуманий матір'ю захід: на початку другого тижня Твентімени залишили мій стіл й перебралися в протилежний кінець зали, де їх обслуговував Гектор.

Але моя дика коза й тут не розгубилася. Одного разу, о восьмій годині ранку, вона з'явилася внизу до *petit dejeuner*, [118] тоді як досі завжди снідала в номері разом з батьками. Коли вона увійшла, то відразу змінилася на обличчі, розшукала мене своїми почервонілими очима й негайно — в цей час в залі було ще майже порожньо — сіла за один з моїх столиків.

— Good morning, Miss Twentyman. Did you have a good rest? [119]

— Very little rest, Armand, very little, [120] — пробелькотіла вона.

Я зробив засмучене обличчя й промовив:

— Але в такому разі, можливо, розумніше було б полежати ще трохи й попити чаю в ліжку, я зараз подам вам сніданок, але, їй-бо, нагорі вам було б спокійніше. Адже так приємно й затишно, лежачи в ліжку...

І що ж вона відповіла мені, ця дівчинка?

— No, I prefer to suffer. [121]

— But you are making me suffer, too, [122] — тихенько промовив я, показуючи на картці найкраще наше варення.

— Oh, Armand, then we suffer together! [123] — промовила вона, підвівши на мене свої стомлені безсонням і повні сліз очі.

Чим це могло скінчитися? Я щедро бажав, аби вона поїхала, але Твентімени, як і раніше, жили в "Сент-Джеймсі", та й цілком зрозуміло, невже ж містер Твентімен став би скорочувати своє перебування через любовні примхи доньки, про що йому, напевне, вже прокричали в чорну трубку. А міс Твентімен акуратно була щоранку, поки її батьки ще спали, а вони спали до десятої, так що, коли якби мати зайшла до неї, Еліно́р сміливо могла сказати, що покоївка вже прибрала посуд після її сніданку; одне слово, я хильну́в з нею чимало горя, намагаючись передовсім врятувати її репутацію й хоч як-небудь приховати від навколишніх її сумнівну поведінку: спроби потиснути мені руку й інші пустотливі й легковажні витівки. Я запевняв її, що батьки рано чи пізно про все дізнаються і виявлять таємницю її сніданків, але вона залишалася глухою до моїх застережень. Ні, ні, місіс Твентімен найміцніше спить уранці. Й наскільки ж вона, Еліно́р, більше любить її сплячу, ніж коли та не спить і назирці ходить за дочкою! Мама її не любить, лише вічно вистежує через лорнетку. Тато, той її просто обожнює, але не

сприймає всерйоз її сердечних проблем, тоді як мама, хоч і докучає їй, але все-таки краще розбирається в її душі:

— For I love you.[124]

Я удав, що не чую останніх слів. Але, повернувшись зі сніданком для Елінор, став стиха її вмовляти.

— Міс Елінор, те, що ви зараз сказали про "любов", про сто самонавіювання, pure nonsense.[125] Ваш тато має цілковиту рацію, що не сприймає цього всерйоз, але з іншого боку, має слушність й ваша мама, не ігноруючи цього nonsense і категорично вам його забороняючи. Ви теж не повинні сприймати цього так уже серйозно, на свою й на мою біду. Прошу вас, знайдіть у собі хоч дрібку іронічного щодо всієї цієї історії. Адже я ставлюся до неї без жодного гумору, де вже там! Але вам треба виробити в собі саме таке ставлення. До чого все це призведе? Адже це ж протиприродно! Ви, дочка містера Твентімена, людини, яка досягла багатства й високого становища, зупинилися на якийсь час у "Сент-Джеймсі", де я, простий кельнер, вас обслуговую.

Адже я лише кельнер, міс Елінор, найнижча ланка нашого суспільного устрою, до якого я ставлюся з побожною повагою, ви ж бунтуєте проти нього, поводитесь неприродно. Вам слід було б зовсім не помічати мене, як того справедливо вимагає від вас ваша мати, а ви, поки мирний сон утримує батьків від того, щоб встати на захист громадського правопорядку, прокрадається сюди й говорите мені про "love".[126] Адже це ж заборонене "love". Я не смію відповідати на нього й зобов'язаний притлумлювати в собі радість від того, що ви вирізнили мене серед інших. Мені можна вирізнити вас серед інших і тримати це в таємниці. Але те, що ви, дочка міс і містера Твентімен, задивляєтесь на мене, — нікуди не годиться й суперечить самій природі. Це один тільки обман зору! Він пояснюється переважно тим фракком з оксамитовою облямівкою і золотими ґудзиками, що зайвий раз свідчить про моє низьке соціальне становище. Запевняю вас, що без цього фрака я жодного інтересу не становлю. Таке "love", як ваше, раптом знаходить на людину під час подорожі, а потім воно минається — ви теж скоро поїдете — і ще до першої станції забудете про нього. Дозвольте мені згадувати про нашу тутешню зустріч, тоді вона залишиться незабутньою, але не буде обтяжувати ваше сумління.

Чи міг я зробити для неї більше? Й хіба мої слова не були пройняті істинно чоловічою турботою? Але вона у відповідь тільки плакала, так що я був радий-радісінський, якщо столи навколо пустували, закидала мені жорстокість, чути нічого не хотіла про природний правопорядок і проти природну закоханість і щоранку вперто торочила, що якби нам вдалося залишитися наодинці для слова й діла, то все б як-небудь влаштувалося й ми були б щасливі, за умови, звичайно, що я її хоч трішки кохаю, — а я цього не заперечував і в жодному разі не заперечував вдячності за її почуття до мене. Але як влаштувати таке rendezvous,[127] як залишитися наодинці для "слова й діла"? Цього вона теж не знала, однак продовжувала наполягати й вимагала, щоб я знайшов таку можливість.

Одне слово, я хильнув з нею чимало горя. І треба ж було, щоб саме в цей час

трапилася ще історія з лордом Кілмарноком! Випробування, мабуть, значно важче, бо тут я зіткнувся вже не із задерикуватою закоханістю маленької впертюхи, а з особистістю, чиї почуття чимало важили на людських терезах, так що я не міг радити йому іронічно поставитися до них або сам над ними посмішкуватися. Не знаю, як інші, але я був не здатний на це.

Лорд, який проживав у нас вже два тижні й сидів за одним з моїх столиків, був чоловік років п'ятдесяти, вельми аристократичної зовнішності: середнього зросту, стрункий, надзвичайно ошатно вдягнений, із ще густими сивіючим волоссям, ретельно розчесаним на проділ, та із закрученими догори теж сивуватими вусами над красивим ротом. Зате його товстий ніс, як то кажуть "картоплею", аж ніяк не вирізнявся шляхетністю і якимось важко виступав уперед, утворюючи суцільну лінію з ледь косо окресленими бровами й сіро-зеленими очима, що, здавалося, насилу розплющуються. Але якщо це створювало неприємне враження, то воно згладжувалося до останньої м'якості виголеними щоками й підборіддям, що злегка виблискували від крему, яким лорд намащувався після гоління. Свою хустинку він парфумував якоюсь особливою фіалковою водою, що ніколи мені більше не траплялася, і від неї природно й чарівно ширилася весняна свіжість.

Коли він заходив до зали, в ньому помічалася дивна сором'язливість, що не в'язалося з його поважною, аристократичною зовнішністю, але, принаймні в моїх очах, ані трохи їй не шкодило. Стільки гідності було в цій людині, що така його манера триматися змушувала хіба що припускати в ньому щось особливе, що, за його відчуттям, мало привертати до нього настирну увагу. Голос у нього був дуже м'який, тож я намагався відповісти йому ще м'якше й лише набагато пізніше усвідомив, що з мого боку це було недобре. ореол меланхолійної привітності оточував цю людину, яка, мабуть, багато вистраждала. Я не міг бути до нього жорстоким. Обслуговуючи його, я був дуже привітний. Але йому це пішло на шкоду. Щоправда, він майже не дивився на мене, і в той час як я подавав на стіл, наші бесіди обмежувалися лише короткими зауваженнями про погоду або меню; він беріг і свої погляди, скупився на них, немов побоюючись, що вони поставлять його в незручне становище. Якийсь тиждень наші стосунки зводилися до чемних порожніх розмов, але потім я із задоволенням, не позбавленим тривоги, переконався, що він виявляє до мене співчутливий інтерес. Тиждень — це той мінімум часу, який потрібен людині, аби помітити, що в її щоденному спілкуванні з кимось відбулися разючі зміни, особливо якщо співрозмовник так ощадно витрачає кожен свій погляд.

Він став розпитувати, чи давно я служу, звідки родом, скільки мені років, і, дізнавшись мій вік, потиснув плечима з розчуленим "Mon Dieu" або "God heavens"[128] — він однаково добре говорив французькою і англійською. Якщо я німець за походженням, поцікавився він, то чому звуся Арман? Я відповів, що ім'я Арман присвоєно мені за бажанням начальства, насправді ж я зовусь Фелікс.

— Яке гарне ім'я! — вигукнув він. — Якби на те моя воля, я б вам його повернув.

І додав — при його високому становищі мені це здалося ознакою певної

неврівноваженості, — що його при хрещенні нарекли Нектаном, ім'ям якогось короля піктів, корінних мешканців Шотландії. Я зобразив на своєму обличчі шанобливий інтерес, але тут же здивовано запитав себе, навіщо мені, власне, знати, що його звать Нектан? Адже я зобов'язаний називати його "мілорд".

Мало-помалу я дізнався, що він живе в Абердині у своєму родовому замку разом із сестрою, вже немолодою жінкою й, на жаль, дуже хворобливою, що, окрім того, у нього є літня резиденція на одному з озер шотландської височини, в місцевості, де ще балакають гельською говіркою[129] (він теж трохи вміє нею розмовляти) і де природа дуже мальовнича й романтична: прямовисні скелі, прірви, повітря, напоєне духмяним ароматом вересу. Околиці Абердина, сказав він, теж дуже гарні. У самому місті є всі види розваг для любителів розважатися, і з Північного моря завжди віє чистим солоним повітрям. Потім він розповів мені, що полюбляє музику й сам грає на органі, але у своїй гірській резиденції задовольняється фісгармонією.

Усі ці відомості я почерпнув не з цілісної розмови, а поволі, час від часу, і, за винятком "Нектана", в них не було нічого зайвого, нічого, що не міг би розповісти кельнерові будь-який самотній мандрівник, який не має інших співрозмовників. А він розмовляв зі мною переважно за другим сніданком, оскільки вважав за краще, не спускаючись у кафе, сидіти за своїм столиком у майже порожній залі, палити єгипетські сигарети й пити каву. Зазвичай, він випивав декілька чашок кави, але крім того, нічого іншого не пив і майже нічого не їв. Лорд взагалі їв так мало, що залишалося лише дивуватися, як він досі ще живий. З першою стравою він, щоправда, брав ґрунтовний розгін: консоме, суп з телячої голови чи бичачих хвостів швидко зникали з його тарілки. Але щодо всіх інших страв, які я приносив йому, то, скуштувавши шматочок-другий, він одразу закурював сигарету й дозволяв мені відносити страви назад майже неторканими. Врешті я навіть не втримався і з прикрістю сказав:

— Mais vous ne mangez rien, Mylord. Le chef se formalisera, si vous dedaignez tous ses plats.[130]

— Що поробиш, нема апетиту, — відповідав він. — І ніколи не було. Я все життя відчував огиду до поглинання їжі. Можливо, це ознака певного самозаперечення.

Я ніколи не чув цього слова, воно налякало мене й змусило з ввічливості вигукнути:

— Самозаперечення? О ні, мілорде, тут ніхто з вами не погодиться. Навпаки, в цьому випадку кожен намагатиметься вам заперечити!

— Ви так гадаєте? — запитав він, повільно піднімаючи очі від тарілки й дивлячись мені прямо в обличчя. У цьому погляді, як завжди, було щось примусове, пересилення чогось мені невідомого. Тільки цього разу я бачив, що таке пересилення йому приємне. На його губах з'явилась меланхолійна усмішка, від цього ще різкіше виступив наперед непропорційно великий ніс.

"Це ж треба, у людини може бути такий прекрасний рот, а ніс — картоплею", — промайнуло у мене в голові.

— Так, — не без ніяковости підтвердив я.

— Можливо, моя дитино, — зауважив він, — що самозаперечення сприяє утвердженню особистості іншого.

Із цими словами він підвівся й вийшов із зали. Занурений у роздуми, я залишився біля свого столика, який мав прибрати й знову сервірувати.

Не викликало сумніву, що зустрічі зі мною кілька разів на день йшли лордові на шкоду. Але я не міг скасувати їх, не міг зробити їх нешкідливими, хоча викинув із свого звертання відтінок ласкавої запопадливості, став холодний і офіційний, ранивши почуття, мною ж таки збурені. Насміхатися над ними я, звичайно, не міг, якщо вже я не насміхався над почуттями маленької Елінор, але тим більше не міг прийняти їх по суті. Отже, я переживав складний внутрішній конфлікт, який загрожував перетворитися на спокусу, коли лорд Кілмарнок зробив мені несподівану пропозицію, проте несподівану лише в сенсі її ділового змісту.

Сталося це наприкінці другого тижня за післяобідньою кавою. Невеликий оркестр розташувався біля самого входу до зали за кількома пальмами. Далеко від нього, на іншому кінці зали, лорд уподобав собі столик, трохи на відшибі, за який сідав уже не вперше, і я негайно подав йому каву. Коли мені довелося знову пройти повз нього, він попросив сигару. Я приніс дві скриньки окільцьованих і неокільцьованих сигар. Поглянувши на них, він запитав:

— Які ж мені вибрати?

— Наш постачальник, — відповів я, вказуючи на окільцьовані, — особливо рекомендує ось ці, але я особисто порадив би інші.

Сам того не бажаючи, я спровокував його куртуазну відповідь:

— У такому разі я прийму вашу пораду, — сказав він, але не взяв у мене з рук ні тої, ні тої скриньки, хоча і не відривав від них погляду.

— Армане, — тихо промовив він, так тихо, що оркестр майже заглушив його голос.

— Мілорде?

Він назвав моє інше ім'я:

— Феліксе?

— Що бажаєте мілорде? — з усмішкою відповідав я.

— Чи не хотіли б ви, — долинуло до мене, хоча він продовжував дивитися на сигари, — змінити вашу нинішню посаду на посаду камердинера?

Ось воно що!

— Тобто як, мілорде? — відгукнувся я, вдаючи, ніби не розумію.

Він вважав за краще почути: "У кого?" — і, злегка пересмикнувши плечима, відповів:

— У мене. Все дуже просто. Ви поїдете зі мною в Абердин, у замок Нектанголл. Скинете цю ліврею й одягнетесь в елегантний цивільний костюм, що відрізнятиме вас від інших слуг. У замку багато різної челяді; ваші обов'язки зведуться лише до обслуговування моєї особи. Ви завжди будете при мені — в замку і в моєму літньому будинку. Платня ваша, — додав він, — разів у два чи три перевищить те, що ви

отримуєте тут.

Я мовчав, і він жодним поглядом не квапив моєї відповіді. Навіть узяв у мене з рук обидві скриньки й почав порівнювати той і той ґатунок.

— Про це треба серйозно подумати, мілорде, — нарешті пробурмотів я. — Чи варто говорити, що ваша пропозиція — велика честь. Але все це так несподівано. Я попрошу собі трохи часу на роздуми.

— Для роздумів, — відповів він, — у вас мало часу. Сьогодні п'ятниця, я їду в понеділок, Поїдьмо зі мною! Я цього хочу.

Він узяв одну з рекомендованих мною сигар, оглянув її, повільно повертаючи між пальців, і підніс до носа. Жодна людина не могла б здогадатися, що він при цьому сказав, а він сказав:

— Це бажання самотнього серця.

У кого вистачить жорстокости поставити мені за провину моє сум'яття? І все-таки я вже знав, що не наважуся пуститися цією бічною стежкою.

— Мілорде, — пробурмотів я, — даю слово, що зумію сумлінно використати час, наданий мені на роздуми. — І поквапився піти.

"Він палить, — подумав я, — гарну сигару й запиває її кавою. Вищою мірою затишне заняття, а затишок — все таки мала форма щастя. Часом доводиться вдовольнятися саме нею".

У цієї думки було приховане бажання прийти йому на допомогу, й собі теж. Але тепер саме настали важкі дні, тому що після кожного сніданку, обіду, вечері, навіть чаю, лорд підводив на мене погляд і питав: "Отже?" Тоді як я або опускав очі додолу й втягував голову в плечі, наче на мене навалювався важкий тягар, або вдумливо відповідав:

— Я ще не ухвалив до остаточного рішення.

Його гарний рот скривила гірка посмішка. Але навіть якби хвороблива сестра лорда не переймалася нічим, окрім його щастя, то чи подумав він про ту жалюгідну роль, яку мені довелося б відігравити серед численних слуг, згаданих ним, і навіть серед гельського населення його рідних гір? "Обсипати насмішками будуть не вибагливого вельможу, — казав я собі, — а іграшку його забаганки". І, співчуючи йому в глибині душі, я водночас подумки звинувачував його в егоїзмі. І до всього цього мені треба було ще постійно дбати про тамування неприборканого прагнення Елінор Твентімен до усамітненої зустрічі для "слова й діла".

У неділю під час обіду в залі пили багато шампанського. Лорд, правда, до нього не торкався, але на іншому краю, в Твентіменів, корки раз по раз стріляли в стелю, і я щоразу думав, як це погано для Елінор. Незабаром моїм побоюванням судилося справдитися.

Після обіду я, за звичаєм, подавав каву в нижньому кафе, з якого зашклені двері, запнуті зеленими шовковими фіранками, вели до приміщення бібліотеки, де стояли шкіряні крісла й довгий стіл посередині. Ця кімната найчастіше пустувала, тільки іноді вранці там сиділо декілька людей, занурених у читання свіжих газет. Газети не

дозволялося виносити з читальні, але хтось прихопив із собою до зали "Журналь де Деба" й, ідучи, залишив газету на стільці, біля свого столика. З любови до порядку я акуратно обгорнув її навколо палиці, щоб не зім'ялася й поніс у порожню читальню. Не встиг я покласти її на довгий стіл, як у дверях з'явилася Елінор, усім своїм виглядом показуючи, що кілька келихів "Моет-е-Шандон"[131] її доконали. Вона рішуче попрямувала до мене, тремтячи як у лихоманці, обвила руками мою шию й залепетала:

— Armand, I love you so desperately and helplessly, I dont know what to do, I am so deeply, so utterly in love with you that I am lost, lost, lost... Say, tell me, do you love me a little bit, too?[132]

— For heaven's sake, miss Eleanor, be careful, somebody might come in... for instance, your mother. How on earth did you manage to escape her? Of course, I love you, sweet little Eleanor! You have such moving collarbones, you are such a lovely child in every way... But now get your arms off my neck and watch out... This is extremely dangerous.[133]

— What do I care about danger! I love you, I love you, Armand, let's flee together, let's die together, but first of all kiss me... Your lips, your lips, I am parched with thirst for your lips...[134]

— Ні, дорога моя Елінор, — сказав я, намагаючись без застосування грубої сили вивільнитися з її обіймів, — краще не треба. Ви випили шампанського, здається, навіть декілька келихів, і якщо я тепер ще поцілую вас, ви геть захмелієте і вас уже нічим не переконаєш. Адже стільки разів я терпляче нагадував вам, що не личить доньці панів Твентіменів, які завдяки багатству посідають чільне становище в суспільстві, закохуватися в першого-ліпшого кельнера. Це ж чистісіньке безумство, і якщо навіть ви відчуваєте до мене прихильність, то вам треба побороти її в ім'я природного правопорядку й моральності. Ну, от-от! Адже правда, ви вже стали знову розумницею, слухняною дівчинкою, ви зараз відпустите мене й підете до вашої мами?

— О, Армане, як ви можете бути таким холодним, таким жорстоким, а ще запевняли, що трішки любите мене? Мама? Та я її ненавиджу, і вона ненавидить мене, а от тато мене любить, і я знаю, що все чудово влаштується, коли ми поставимо його перед dokonаним фактом. Нам просто треба втекти. Давайте втечемо цієї ночі на експресі, ну, скажімо, в Іспанію чи Марокко. Я тому й прийшла, щоб вам це запропонувати. Там ми сховаємось, я подарую вам дитину, це й буде dokonаний факт, і тато з нами примириться, коли ми разом з дитиною кинемся йому в ноги. Він дасть нам грошей, і ми будемо багаті й щасливі... Your lips![135]

І шалена Елінор повелася так, наче я тут-таки на місці мав зробити їй дитину.

Годі вже, вистачить, dear little Eleanor,[136] — сказав я і м'яко, але рішуче зняв її руки зі своєї шиї.

— Усе це марні мрії! Заради них я не зверну з прямого шляху і не зіб'юсь на манівці. Дуже негарно з вашого боку, що ви на мене тут напосідаєте й, попри всі запевнення в коханні, намагаєтесь заманити в пастку, а у мене й без вас клопоту під саму зав'язку. І щоб ви знали, ви жахлива егоїстка! Але врешті-решт усі ви такі, тож я не серджуся, а навпаки, дякую вам і ніколи не забуду крихітку Елінор. А тепер мені

потрібно йти виконувати свої обов'язки.

— Угу-гу! — розплакалася Еліно́р. — No kiss! No child! Poor, unhappy me! Poor little Eleanor, so miserable and dis dained![137]

Затуливши обличчя долоньками, вона впала у шкіряне крісло й жалісно схлипувала. Я хотів підійти й ласкаво погладити її, перш ніж піти. Але зробити це було призначено іншому. Якраз цієї миті двері відчинилися, й до читальні хтось увійшов, — і не хто-небудь, а лорд Кілмарнок власною персоною. Увійшов у бездоганному вечірньому костюмі, в туфлях, не лакованих, а з матової м'якої замші, зі свіжопоголеним, блискучим від крему обличчям та носом, що стирчав уперед. Злегка нахиливши голову набік, він поглянув з-під косо окреслених брів на Еліно́р, яка ридала в кулачки, підійшов до її крісла й тильною стороною пальця заспокійливо погладив її по щоці. Розтуливши рота від здивування, вона зиркнула на незнайомця повними сліз очима, схопилася з крісла й, ніби ласиця, кинулася притьмом через другі двері, ті, що були навпроти зашкленних.

А той так само задумливо подивився їй услід. Потім поважно і з цілковитим спокоєм повернувся до мене.

— Феліксе, — сказав він, — у вас більше немає часу для роздумів. Я їду завтра, з самого ранку. Щоб супроводжувати мене до Шотландії, вам треба буде протягом ночі укласти свої речі. Що ви вирішили?

— Мілорде, — відповів я, — я глибоко вдячний вам.

Прошу на мене не гніватись, але я не відчуваю в собі сили впоратися з посадою, яку ви мені запропонували. Вважаю за ліпше завчасно від неї відмовитись і не звертати зі свого прямого шляху.

— Брак сил, про який ви кажете, — заперечив він, — я всерйоз прийняти не можу, що ж до решти, — він кинув погляд на двері, де зникла Еліно́р, — то у мене склалося враження, що тут у вас із справами покінчено.

Мені довелося набратися духу і сказати:

— Я повинен покінчити ще з однією справою, мілорде, й мені залишається тільки побажати вашому лордству щасливої дороги.

Він опустил голову й знову повільно підняв її тільки для того, щоб зробити над собою вже звичне болісне зусилля й подивитись мені в очі.

— А ви не боїтеся, Феліксе, — промовив він, — прийняти рішення, яке фатальним чином відгукнеться на всьому вашому житті?

— Я прийняв його, мілорде, саме тому, що боюся цього.

— Отже, ви боїтеся не впоратися з посадою, яку я вам пропоную? Однак я цілком певен, що ви разом зі мною вважаєте, що створені для значно вищого місця. Моя прихильність до вас відкриває можливості, яких ви, мабуть, не враховуєте, відповідаючи мені відмовою. Практикуються випадки усиновлення... Ви могли б одного разу прокинутися лордом Кілмарноком і спадкоємцем усіх моїх статків.

Це був карколомний аргумент! Він пустив у хід усі засоби. Сотні думок зароїлися у моєму мозкові, але в єдину думку — забрати назад свою відмову — вони не склалися.

Його пропозиція обіцяла мені жалюгідне лордство, жалюгідне в очах людей і позбавлене справжньої гідності. Але не це було головне. Головне, що інстинкт, який не знає сумнівів, опирався такій дарованій і до того ж підмоченій дійсності, надаючи перевагу вільній грі та мрії, що творить сама себе з власної милости, тобто з милости фантазії.

Коли я ще дитиною прокидався з твердим наміром бути вісімнадцятирічним принцом на ім'я Карл і насолоджувався цією чистою й чарівною вигадкою рівно стільки, скільки мені хотілося, — це була свобода, щось справжнє, а не те, що через свою прихильність до мене пропонував мені лорд зі своїм заціпенілим носом.

Я дуже швидко й стисло підсумував думки, що блискавично проносились у мене в мозку, й твердо заявив:

— Даруйте, мілорде, якщо моя відповідь знову обмежиться побажанням вам щасливої дороги.

Він зблід, і я раптом побачив, що у нього тремтить підборіддя.

Чи знайдеться людина, у якої стане жорстокости лаяти мене за те, що і в мене почервоніли, можливо, навіть зволожилися очі? Ні, ні, тільки трохи почервоніли. Співчуття співчуттям, але негідником був би той, хто у відповідь не висловив жодної подяки.

Я сказав:

— Мілорде, не беріть це так близько до серця! Ви зустрілися зі мною, за цей час щодня мене бачили, моя юність вселила вам співчуття, і я щиро вдячний вам. Але ж із цим співчуттям справа дуже випадкова, — ви могли не менш співчутливо поставитися й до іншого. Вибачте, мені не хотілося б завдавати вам болю або применшити честь, яку ви мені виявили, але нехай я залишуся такий, як є, — адже кожен буває таким, яким він є, й лише один раз, — але навколо мільйони людей одного зі мною віку й статури, й за винятком малої дешиці самотності, всі ми однакові. Я знав жінку, яка мала співчуття до всіх моїх однолітків гуртом. По суті, це і з вами так. А молодики є скрізь і всюди.

Зараз ви повернетесь до Шотландії, та хіба ж там гірші й хіба саме я вам потрібен для вияву співчуття? Там вони ходять у картатих спідничках і з голими ногами, а це ж хіба не задоволення! Серед них ви зумієте вибрати собі чудового камердинера, ви будете базікати з ним погельському й насамкінець, можливо, усиновите його. Нехай спочатку це буде трішки незграбний лорд, потім він звикнеться, до того ж він все-таки ще й буде місцевий. Мені цей юнак уявляється таким привабливим, що я твердо переконаний — знайомство з ним неодмінно змусить вас забути про випадкову зустріч зі мною. Хай уже спогади про неї залишаться на мою долю: так буде надійніше. Тому що, можу вас запевнити, жоден час не зітре з моєї вдячної пам'яті дні, коли я вас обслуговував, давав вам поради, які вибрати сигари, й радів тій швидкоплинній прихильності, яку ви мали до мене. І ще їжте побільше, мілорде, якщо мені дозволено просити вас про це! Бо жодна тверезомисляча й душевна людина на світі не в змозі співчувати вам у вашому самозапереченні.

Ось що я говорив, і якусь благотворну дію мої слова таки на нього справили, хоча при згадці про хлопця у картатій спідничці він і хитав головою. Потім він усміхнувся своїм прекрасним і сумним ротом точнісінько як того разу, коли я дорікнув йому за самозаперечення, зняв з пальця чудовий смарагд, яким я часто милувався на його руці й на який я дивлюсь і зараз, коли пишу ці рядки. Він не надів мені його на палець, — ні, цього він не зробив! — він простягнув його мені і сказав дуже тихим, надламаним голосом:

— Візьміть цю каблучку! Я хотів би, щоб ви взяли.

Дякую вам. Будьте здорові!

Потім він повернувся й пішов. Мені бракує слів, щоб описати делікатність і великодушність цієї людини.

Ось і все про Елінор Твентімен і лорда Кілмарнока.

Розділ третій

Моє внутрішнє ставлення до світу, чи радше до суспільства, я не можу назвати інакше, ніж суперечливим. Попри спрагу взаємної сердечности, до неї часом домішувалося щось на кшталт задумливої прохолоди, схильність до роз вінчувального спостереження, яка дивувала мене самого.

Так, у ресторані або в нижньому кафе, коли мені раптом випадало декілька вільних хвилин і я, заклавши за спину руку з серветкою, стояв і дивився на публіку в залі й метушню синіх фраків, які всіляко її вдовольняли, мені не давала спокою думка про взаємозамінність. Змінивши костюм, багато хто з-поміж обслуговуючого персоналу міг з успіхом скидатися на пана, так само як багато хто із тих, що з сигарою в зубах сибаритствували в глибоких плетених фотелях, цілком природно виглядали б у ролі кельнерів. Те, що все було так, а не навпаки, — чистісінька випадковість, випадковість, породжена багатством, бо аристократія грошей — це випадкова, замінна аристократія.

Такі уявні експерименти мені вдавалися часто, хоч і не завжди, бо, по-перше, звичка до багатства як-не-як сприяє зовнішній витонченості, і це, звичайно, ускладнювало мені гру, а по-друге, тому, що серед лискучої черні суспільства часом вкраплювалася справжня, не грошова аристократія, хоч вона також володіла капіталом.

Іноді, для успіху затії, не знаходячи серед моїх колег кельнерів гідної постати, я сам подумки обмінювався ролями з ким-небудь із заможних відвідувачів ресторану. Так було й у випадку з одним справді вельми приємним молодим паном, що вирізнявся чарівною невимушеністю манер, який, хоч і не проживав у "Сент-Джеймсі", але разів зо два на тиждень приходив до нас обідати й сідав за один з моїх столиків.

Заручившись особливою прихильністю Махачека, він заздалегідь йому телефонував, і той, показавши очима на столик, зарезервований для нього, багатозначно промовляв:

— Le marquis de Venosta. Attention![138]

Веноста, за віком мій ровесник, і зі мною тримався цілком невимушено, я б навіть сказав — майже подружньому. Я з задоволенням дивився, як він вільно й весело

проходив залом, підсував йому стілець, якщо Махачек не встиг цього зробити особисто, й з відтінком шанобливості відповідав на питання про те, як я поживаю:

— Et vous, monsieur le marquis?[139]

— Comme ci, comme ça.[140] Ну як, вдасться мені сьогодні у вас пристойно пообідати?

— Comme ci, comme ça, іншими словами, чудово, зовсім як у вашому випадку, monsieur le marquis.

— Farceur![141] — сміявся він. — Що ви знаєте про "мій випадок"?

Красивим його годі було назвати: у нього була елегантна постава, витончені руки, дуже густі каштанові кучері, але при цьому занадто пухкі, по-дитячому рум'яні щоки й над ними лукаві оченята, які мені дуже подобалися тим, що своєю відвертою веселістю зводили нанівець його спроби, однак не настільки вже й часті, здаватися меланхолійним.

— Вам легко так говорити, бо ви нічого про мене не знаєте, mon cher Armand! Ви, як видається, народжені для вашого ремесла й тому щасливі, а я от дуже сумніваюся, чи вистачить у мене таланту для мого.

Він був художником, навчався в Академії образотворчих мистецтв і малював оголену натуру в ательє свого професора. Все це й багато іншого я довідався з коротких, уривчастих бесід, що почалися з його розпитувань про те, хто я і як сюди потрапив; відбувалися ці розмови в той час, як я подавав на стіл, накладав печеню або змінював тарілки. Розпитування його свідчили про те, що він не вважав мене за пройдисвіта, і я охоче відповідав на них, замовчуючи, звичайно, окремі подробиці, які могли б послабити сприятливе враження. Він обмінювався зі мною цими уривчастими фразами то німецькою, то французькою. Німецьку він знав добре, бо його мати — "ma pauvre mere"[142] — походила із шляхетної німецької родини. Він жив у Люксембурзі, де його батьки — "mes pauvres parents"[143] — неподалік від столиці володіли родинним замком XVII століття, що потопав у зелені парку. Цей замок, за його словами, виглядав точнісінько як англійські castles,[144] що були зображені на тарілках, одну з яких з двома шматками печені та морозивом "крижана бомба" я щойно ставив перед ним. Його батько, камергєр великого герцога "й таке інше, й таке інше", був окрім усього, що, мабуть, було найістотніше, великим сталепромисловцем, а отже, "багатий нівроку", як то з недбалим жестом, який промовляв: "Чи могло бути інакше? Ну, звичайно ж, "багатий нівроку"", — додавав його син і спадкоємець. Наче про це не можна було здогадатися з його способу життя або за масивним золотим браслетом під манжетою з коштовними запонками та перлинами на манишці!

Батьків він називав "mes pauvres parents" не тільки за сентиментальною звичкою, але частково також зі співчуття до їхнього нещастя мати настільки нікчемного сина. Він, власне, мав вивчати юриспруденцію в Сорбонні, але кинув це нудне заняття і з дозволу, виблаганого у засмучених мешканців люксембурзького замку, зайнявся витонченими мистецтвами, — і це при майже повній зневірі у своїй придатності до мистецького покликання. З його слів випливало, що він, все-таки не без певного

самовдоволення, й справді дивиться на себе як на розбещеного синка-невдачу, який завдає чимало горя батькам. Неспроможний й на дещицю щось тут змінити, він аж ніяк не оскаржував їхніх думок про себе як про гульвісу й представника артистичної богеми, що поступово декласується. Щодо останнього пункту, то, як незабаром з'ясувалося, він тут натякав не тільки на свій живопис, яким займався абияк, але й на одну сумнівну любовну історію.

Час від часу маркіз приходив обідати не один. У таких випадках він замовляв Махачеку більший столик і вимагав, щоб той з особливою ретельністю прикрасив його квітами, й о сьомій годині був у товаристві гарненької особи; я не міг не схвалити його смаку, хоча це й був смак до "beaute de diable", [145] до скороминущої принади. У ті дні, у розквіт юности, Заза — так він її називав — здавалася найчарівнішим створінням у світі: парижанка за народженням, тип гризетки, але ошляхетнений вечірніми туалетами від найкращого кравця — білими або кольоровими, які, звісно, замовляв її маркіз, і рідкісними старовинними коштовностями, теж, звичайно, його подарунками, струнка, проте аж ніяк не худа брюнетка з прекрасними, завжди оголеними руками й оригінальною, пишно збитою зачіскою, яку вона іноді прикривала чимось на кшталт тюрбана зі срібними тороками з боків і чіпкою дрібних перинок над чолом; до того ж у неї були лукаві очі, кирпатий носик і чарівний балакучий ротик.

Обслуговувати цю парочку було справжнім задоволенням: так мило й весело базікали вони за пляшкою шампанського, яка з приходом Зази заміняла півпляшки бордо, що його пив Веноста на самоті. Було абсолютно очевидно, — та й не дивно, — що він до самозабуття і з повною байдужістю до всього на світі закоханий у неї, зачарований від споглядання її апетитного декольте, від її балаканини, від кокетства її чорних очей. І вона, певна річ, прихильно приймала його любов, відповідала на неї з радістю, всіма способами намагалася її розпалити, бо це був щасливий жереб, який випав на її долю, привід до мрій про блискуче майбутнє. Я величав її "madame", але на четвертий чи п'ятий раз наважився сказати "madame la marquise", чим досяг великого ефекту. Вона зашарілася від радісного переляку й кинула на свого коханого запитливо ніжний погляд, який увібрали в себе його веселі очі, й не без ніяковости втупилися в тарілку.

Звичайно, вона кокетувала й зі мною, а маркіз удавав із себе ревнивця, хоча насправді міг бути абсолютно впевнений у ній.

— Зазо, ти доведеш мене до шаленства, *tu me feras voir rouge*, [146] якщо не перестанеш стріляти очима в цього Армана. Чи, може, ти хочеш взяти на себе вину за подвійне вбивство, та ще й, окрім усього, самогубство?... Зізнайся, ти б нічого не мала проти, якби він у смокінгу сидів з тобою за столом, а я у синьому фраківі вам прислуговував?

Як дивно, що він, сам по собі, раптом втілив у слова мій уявний експеримент, ідею зміни ролей, що постійно володіла мною. Подаючи кожному з них меню для вибору десерту, я набрався сміливості й відповів замість Зази:

— У такому разі вам дісталася б важча роль, пане маркізе, бо бути кельнером — це

праця, а бути маркізом — доля *pure et simple*. [147]

— *Excellent!* [148] — сміючись, вигукнула вона, радіючи, як всі люди її нації, вдалому слівцю.

— А ви впевнені, — поцікавився він, — що таке життя *pure et simple* вам більше до снаги, ніж мені ваша праця?

— Я вважаю, що було б нечемно й зухвало, — відповів я, — приписати вам особливу схильність до обслуговування відвідувачів ресторану, пане маркізе.

Вона щиро веселилася.

— *Mais il est incomparable, ce gaillard!* [149]

— Твої захоплення мене вб'ють, — вигукнув маркіз з театральним відчаєм. — До того ж Арман ухилився від прямої відповіді.

Більше я в цю розмову не заглиблювався й пішов собі. Але вечірній костюм, в якому він уявляв мене на своєму місці, віднедавна вже висів разом з іншими моїми речами в маленькій кімнаті на тихій вуличці, неподалік від готелю; я найняв її не для того, щоб там ночувати, — це траплялося лише зрідка, — а щоб тримати в ній свій гардероб і мати можливість переодягнутися без зайвих свідків, коли мені кортіло провести вільний вечір на трохи вищому життєвому рівні, ніж в компанії зі Станком. Будинок, в якому розташовувалася ця кімнатка, стояв у маленькому *cité* — закутку, відгородженому від світу ґратчастими воротами, до яких можна було потрапити також з дуже тихої вулиці Буассі д'Англа. На цій вуличці не було ні крамниць, ні ресторанів, лише декілька маленьких готелів і приватних будинків, з тих, де крізь прочинені двері видно кімнату консьєржки, саму гладку консьєржку, зайняту господарськими клопатами, її чоловіка за пляшкою вина й кицьку поряд з ним. У одному з таких будинків я й найняв кімнатку "від мешканців" в однієї немолодої вдови, що була вельми прихильною до мене й чотирикімнатна квартира якої займала половину другого поверху. Вона здала мені за помірну ціну щось на кшталт маленької спальні з мармуровим каміном і годинником, що стояв на підлозі, з розхитаними м'якими меблями й злинялими оксамитовими фіранками на вікні, що доходило аж до підлоги і з якого видно було тісне подвір'я, а в його глибині — низькі засклені дахи кухонних приміщень. Далі тіснилися задні стіни багатих будинків передмістя Сент-Оноре, де в освітлених вікнах кухонь та спалень можна було бачити, як сновигали лакеї, покоївки та кухарі. До речі, в одному з тих будинків мав свою резиденцію князь Монако, власник цього мирного маленького *cité*, за яке він, якби йому забажалося, будь-якої миті міг би одержати сорок п'ять мільйонів. У цьому випадку *cité* було б знесене з лиця землі. Але він, очевидно, не відчував потреби в грошах, тож я до пори до часу залишався гостем цього монарха й великого круп'є — думка, зізнаюся, не позбавлена для мене певної чарівності.

Мій вишуканий вихідний костюм, як і раніше, висів у шафі біля дортуару номер чотири. Але останні придбання — смокінг і крилатку, підбиту шовком, вибір якої для мене зумовило незабутнє юнацьке враження: Мюллер-Розе в ролі аташе й ловеласа, — окрім того, матовий циліндр і лаковані туфлі, — я не міг зберігати в готелі і тримав їх

напоготові у cabinet de toilette — комірчині, що прилягала до найнятої мною кімнати, де їх захищала від пилу кретонове запинало; там, у комоді в стилі Людовіка XVI, лежали також біла крохмальна сорочка, чорні шовкові шкарпетки й декілька краваток. Візитка з едwabними вилогами, зшита не за моєю міркою, — я придбав її готову й звелів лише трохи переробити, — сиділа на мені так бездоганно, що будь-який знавець запрягся б, що вона пошита на замовлення у найкращого кравця. Але для чого, питається, я зберігав у схованці цю візитку й інші красиві речі?

Про це я вже сказав: щоб час від часу, ніби для самоперевірки та тренування, проводити життя великого цабе, пообідати в одному з елегантних ресторанів на вулиці Ріволі, на Єлисейських Полях або в такому готелі, як мій, а то й рангом вище, на кшталт "Ріца", "Брістоля", "Меріса", й увечері сидіти в ложі Драматичного театру, Комічної опери або навіть ґранд-Опера. Це певною мірою вже було двоїсте життя, принадність якого полягала в тому, що я й сам напевне не знав, у якому з них я був самим собою і в якому тільки перерядженим: чи тоді, коли як кельнер у лівреї догідливо метушився навколо постояльців "Сент-Джеймса", або ж коли як вишуканий незнайомиць, що, безперечно, має коня для верхової їзди й по обіді вирушає з візитом у найкращі будинки Парижа, я сидів за столиком, а інші кельнери намагалися догодити мені; до речі, жоден із них, на мою думку, в цій ролі не міг зі мною зрівнятися. Отже, перевдягненим я був і в тому, і в тому випадку, а якусь немаскарадну дійсність, справжнє моє буття між цими двома життєвими формами годі було визначити, бо фактично його не існувало. Не можу навіть сказати, щоб я однозначно віддавав перевагу одній з цих двох ролей — ролі витонченого джентльмена. Я служив так добре й так успішно, що не обов'язково мав відчувати себе краще на місці, що обслуговується, бо для того і для того передовсім необхідно мати вроджений хист. Та невдовзі настав вечір, який найнесподіванішим, найщасливішим, я б навіть сказав, чарівним чином спрямував усі мої здібності до гри й маскараду на виконання ролі джентльмена.

Розділ четвертий

Одного липневого вечора, за кілька днів до національного свята, яким закінчується театральний сезон, передчуваю чи задоволення від вільного дня, що його адміністрація готелю надавала мені раз на два тижні, я вирішив, уже не вперше, пообідати на затишній, впорядкованій найкращими садівниками терасі "ґранд отель дез Амбасадер", що на бульварі Сен-Жермен. З повітряних висот цієї тераси, якщо дивитися поверх балюстради, заставленої ящиками з квітами, відкривався широкий краєвид на місто, на Сену, на площу Згоди і храм Мадлени, з одного боку, й диво всесвітньої виставки 1889 року — Ейфелеву вежу — з іншого. Коли я піднявся ліфтом на п'ятий або шостий поверх, то опинився в прохолоді, як рівний поміж рівних серед приглушеного гомону голосів вищого світу, де погляди ніколи не виказують цікавості. За столиками, на яких маленькі лампочки випромінювали м'яке світло, в плетених фотелях сиділи ошатні жінки у модних тоді величезних капелюхах викличної форми й вусаті чоловіки у строгих вечірніх костюмах на кшталт мого, деякі навіть у фраках. У мене такого не було, але я все-таки виглядав досить елегантно і міг сміливо сісти за столик, з якого

оберкельнер, що розпоряджався в цьому кутку тераси, звелів негайно прибрати другий набір. Після гарного обіду мене чекав ще приємний вечір, тому що в кишені я мав квиток у Комічну оперу, де того дня давали мого улюбленого "Фауста" — мелодійне й прекрасне творіння покійного Гуно. Одного разу я вже чув цей твір і тепер радів можливості освіжити приємні враження.

Але збутися цьому не судилось, бо доля того вечора підготувала мені щось таке, що спричинилося до вельми суттєвих наслідків для всього мого життя.

Не встиг я висловити свої побажання щодо обіду кельнерові, який схилився наді мною, й попросити карту вин, як мої очі, які байдуже і з удаваною втомою ковзнули терасою, зустрілися з іншою парою очей — веселих і задерикуватих очей юного маркіза де Веноста. Одягнений так само, як і я, він сидів неподалік і обідав. Природно, я впізнав його раніше, ніж він мене. Наскільки ж мені було легше повірити власним очам, ніж йому не сприйняти все це за оману зору! Він ненадовго наморщив лоба, але тут-таки його обличчя просяяло радісним подивом, хоч я й не наважувався з ним привітатися (мені здавалося, що це буде нетактовно), але мимовільна усмішка, якою я відповів на пильний погляд маркіза, змусила його повірити у мою рівнозначність — рівнозначність джентльмена і кельнера. Він злегка нахилив голову вбік і ледь помітно розвів на столі руками на знак подиву і задоволення, потім відклав свою серветку і, пробираючись між столиків, попрямував просто до мене.

— Mon cher Armand, ви це чи не ви? Пробачте, що я першої миті засумнівався, й також перепрошую, що за звичкою називаю вас Арманом — на біду, я або не знаю вашого прізвища, або воно вилетіло у мене з голови. Адже для нас ви завжди були просто Арманом...

Я підвівся й потис йому руку, чого, звичайно, мені досі робити не доводилося.

— Арман — це теж не зовсім правильно, маркізе, — сміючись, сказав я. — Це тільки *nom de guerre* або *d'affaires*.^[150] Власне кажучи, мене звать Фелікс, Фелікс Круль. Дуже радий бачити вас.

— Ну, певна річ, mon cher Kroule, як це я забув! Я теж дуже, дуже радий, смію вас запевнити! *Comment allez vous?*^[151] Мабуть, чудово, як видається... У мене теж задоволений вигляд, однак мені дуже кепсько. Так, так! Геть кепсько! Але облишмо це. А ви, я гадаю, покінчили з вашою настільки всім нам приємною діяльністю в "Сент-Джеймсі"?

— Та ні, маркізе! Вона йде паралельно. Або це тут іде паралельно. Я і тут і там.

— *Tres amusant!*^[152] Ви просто чарівник. Але я вам заважаю. Я йду... Чи ні, давайте краще побудемо разом. Я не можу запросити вас за мій столик, він занадто малий. Але у вас тут є місце. Правда, я вже з'їв свій десерт, але якщо ви не заперечуєте, я вип'ю з вами кави. Чи, може, ви хочете те побути на самоті?

— Анітрохи! Я буду дуже радий, маркізе, — спокійно відповів я й звернувся до кельнера: — Принесіть ще один стілець для цього пана.

Я навмисне не дав зрозуміти, що мені лестить ця пропозиція, й обмежився тим, що назвав її чудовою ідеєю. Він сів навпроти мене й, поки я замовляв обід, — а йому

подали каву і коньяк, — увесь час, трохи схилившись над столом кидав, на мене позирки. Його, мабуть, цікавило моє подвійне існування, і він намагався вникнути в нього глибше.

— Сподіваюся, — сказав маркіз де Веноста, — моя при сутність не завдає вам клопоту і не псує вам апетиту? Мені б дуже не хотілося бути для вас обтяжливим. Я боюся виявитися нав'язливим, адже нав'язливість — ознака поганого виховання. Чемні люди мовчки проходять повз те, що їх дивує, і найнезвичайніші життєві ситуації приймають без розпитувань. Це прикметна риса світської людини, якою я і є. Ну то й добре, світської так світської. Але в деяких випадках, ось зараз, наприклад, я приходжу до висновку, що я світська людина без знання світу, без жодного життєвого досвіду, лише який і дає нам право по-світському про ходити повз різні явища. Проте клеїти із себе джентльмена дурня — слабка втіха!.. Ви самі розумієте, що наша зустріч тут стільки ж радує, скільки й спантеличує мене, розпалюючи мою допитливість. Зізнайтеся також, що ваші звороти на кшталт "йде паралельно" і "... тут і там" не можуть не заінтригувати необізнаного. Їжте, заради бога, їжте й не відповідайте мені жодного слова! Дозвольте вже мені базікати і сушити собі мозок способом життя мого однолітка, який, мабуть, значно більшою мірою світська людина, ніж я. Voyons![153] Ви — звичайно, я в цьому переконався вже давно, а не зараз і не тут — походите з добropорядної родини; у нашому дворянському колі, даруйте мені цю неделікатність, кажуть просто "з родини"; з "доброї родини" — це вже означає з буржуазної. Чудернацький світ! Отже, ви з доброї родини і обрали собі шлях, який, поза сумнівом, повинен привести вас до мети, що відповідає вашому походженню, але, щоб досягти її, вам необхідно починати знизу й до певного часу обіймати посаду, яка людині не надто спостережливій може вселити неправильну думку, ніби він має справу з представником нижчих класів, а не з перевдягненим джентльменом. Так, еге ж? А rgoros, які молодці англійці, що придумали й поширили слово "джентльмен". З їхнього доброго почину з'явилося позначення людини, яка, не будши дворянином, гідна ним бути, більше гідна, ніж багато з тих, кого на конвертах величають "високородіє", тоді як джентльмен іменується лише "високоблагородіє"; "лише" — а між іншим адже ще й "благо"... За ваше благо!

Я зараз розпоряджусь принести вина. Тобто, я хочу сказати, коли ви покінчите зі своєю півпляшкою, ми разом розіп'ємо ще одну — цілу, звичайно... З "високородієм" і "високоблагородієм" — це як "з родини" та "з доброї родини" — цілковита аналогія... Боже мій, що я верзу!.. Але це тільки для того, щоб ви спокійно їли і мною не переймалися. Не замовляйте качки, вона погано засмажена. Краще скажіть подати баранячу ніжку. Метрдотель мене не обдунив, коли запевняв, що її досить довго вимочували в молоці. Enfin![154] Що це я говорив про вас? Так, якщо ваша служба змушує вас удавати людину з нижчих класів, то це, напевно, здається вам тільки кумедним — адже внутрішньо ви прихильні до свого стану, і от у вас з'являється можливість і зовні повернутися до нього, як, наприклад, сьогодні. Дуже, дуже мило! Мене, однак, вражає — настільки ж погано розбирається в житті світська людина!

Перепрошую, але технічно ваше "тут і там" — річ аж ніяк не проста! Припустімо, ви із заможної родини, — зауважте собі, я не питаю, а кажу "припустімо", тому що це досить очевидно. Тому ви маєте можливість, окрім службової форми, мати ще й гардероб джентльмена. Але найцікавіше, що ви в тому й тому образі виглядаєте однаково переконливо.

— Одяг робить людину,[155] маркізе, або, правильніше, навпаки: людина робить одяг.

— Значить, я більш-менш правильно визначив ваш *modus vivendi*?[156]

— Навіть дуже влучно, — я сказав йому, що маю певні кошти — о, звичайно, дуже скромні — й що у мене маленька квартирка, де й відбувається моє перевтілення, завдяки якому я сьогодні маю задоволення тут з ним розмовляти.

Я помітив, що він стежить за моїми манерами під час їжі, й без жодної афектації постарався надати їм вихованої строгости, орудуючи ножем і виделкою з притиснутими до тулуба ліктями. Те, що його дуже цікавить, як я поведжуся, стало мені очевидним ще й через зауваження, яке він зробив щодо різних манер за столом. В Америці, як йому казали, європейця пізнають з того, що він підносить виделку до рота лівою рукою. Американець спочатку наріже все у себе на тарілці, відкладе убік ніж і почне їсти правицею.

— У цьому є щось дитяче, еге ж? — але загалом він усе це знає тільки з розповідей, оскільки сам не бував за океаном, та й не має жодного, ані найменшого бажання подорожувати. — А ви встигли вже побачити світ?

— Що ви, маркізе, — хоча й так! Окрім кількох мальовничих прирайнських курортів я бачив тільки Франкфурт-на-Майні. І ось тепер Париж. Але Париж — це вже немало.

— Париж — це все, — патетично вигукнув він. — Для мене це все, і я б нізащо з нього не поїхав. Та ось, біда, доводиться, хоч не хоч, вирушати в подорож. Коли тобою опікується родина, милий Крулю, — я не знаю, наскільки ви ще залежите від допомоги батьків, і, крім того, ви тільки з добропорядної родини, а я, на жаль, я — з родини...

І хоча я ще не впорався зі своїм персиком Мельба,[157] він уже замовив давно оголошену пляшку лафіт для нас двох.

— Я її зараз почну, — оголосив він. — А ви, коли покінчите з кавою, приєднаєтеся до мене, а якщо я зайду занадто далеко, то ми замовимо другу.

— Однак, маркізе, ви розійшлися! Під моїм крильцем у "Сент-Джеймсі" ви поведетеся стриманіше.

— Гризота, журба, душевна туга, милий Крулю! Тільки й залишається втіха від чарки. Дари Бакхуса? Так його, здається, звати? Бакхус, на мій погляд, звучить краще, ніж Бахус, як кажуть заради зручності. Я сказав "заради зручності", щоб не висловитися грубіше. Ви щось тямите в міфології?

— Не дуже, маркізе. Знаю, наприклад, що є такий бог Гермес. Але цим мої знання майже й вичерпуються.

— Та й нащо вони вам? Ученість, яка часом, їй богу, буває досить нав'язлива, — не для джентльмена, і в цьому його схожість з шляхтичем. Чудова традиція, яка бере свій

початок з епохи, коли людині шляхетного походження належало лише добре сидіти на коні, а більше вони взагалі нічому не вчилися, навіть читати й писати. Книги були прерогативою кліриків. Багато моїх приятелів і досі дотримуються цього звичаю. Більшість з них — елегантні шибайголови, не завжди навіть симпатичні. А ви їздите верхи? Дозвольте тепер і вам налити цього заспокійливого трунку. За ваше благополуччя! За моє? Випити, звичайно, можна, але від цього не покращає. На таке надії мало. Отже, верхи ви не їздите? Я впевнений, що з вас вийшов би чудовий верхівець, ви прямо народжені для верхової їзди і в Булонському лісі, звичайно, заткнули б за пояс будь-якого вершника.

— Зізнаюся, маркізе, я й сам у цьому майже впевнений.

— Що ж, це не більше ніж здорова самовпевненість, любий Крулю. Здоровою я називаю її тому, що теж впевнений у вас, і не тільки щодо верхової їзди... Дозвольте мені бути цілком відвертим. Мені ви не здаєтесь людиною, схильною до довірливих бесід і сердечних зізнань. Ви все ж таки волієте останнє слово залишити при собі. Вас ото чує атмосфера якоїсь таємничості. Pardon, я стаю нескромний. Те, що я так кажу, є доказом мого власного вітрогонства й нестриманості на мову, але також і моєї до вас довіри.

— За яку я від усього серця вам вдячний, милий маркзе. Дозвольте мені запитати, як поживає мадемуазель Заза? Я навіть трохи здивувався, зустрівши вас тут без неї.

— Як це мило, що ви запитуєте про неї! Адже ви теж вважаєте її чарівною, еге ж? Та й чому б вам не захоплюватися нею? Я вам це дозволяю. Я всім на світі дозволяю вважати її чарівною. І все-таки мені хотілося б заховати її подалі від усього світу, аби мати для себе одного. Бідна дівчинка зайнята сьогодні ввечері у своєму театрику "Фолі мюзікаль". Вона там на ролях субреток, ви цього не знали? Сьогодні вона гратиме в "Дарах феї". Але я вже стільки разів дивився цю штуку, що тепер вирішив пропустити вечір другий. І ще мене трохи дратує, що на ній замало одягу під час її куплетів. Правда, це дуже красиво, але що замало, то замало, і я від цього страждаю, хоча і спочатку такий, з дозволу сказати, костюм і змусив мене без пам'яті в неї закохатись. А ви були коли-небудь божевільно закохані?

— Я далекі вже майже готовий наслідувати ваш приклад, маркізе.

— Що ви знаєтеся на коханні, мені очевидно й без ваших запевнень. І все-таки ви, по-моєму, належите до людей, яких люблять більше, ніж вони люблять самі. Хіба я не правий?

Добре, не будемо заглиблюватися в ці нетрі. Заза співає ще й у третьому акті. Потім я за нею заїду, й ми будемо пити чай вже у квартирці, яку я найняв і умеблював для неї.

— Бажаю вам приємно провести час. Але це означає, що нам слід поспішати з нашою пляшкою лафіту та із закінченням настільки приємної для мене бесіди. У мене особисто в кишені квиток в комічну оперу.

— Справді? Я не люблю квапитися. Крім того, я можу зателефонувати крихітці, аби вона чекала на мене вдома. А вам дуже не хочеться спізнитися на перший акт?

— Ні, чому ж? "Фауст" чарівна опера, але ж не може бути, щоб вона приваблювала мене більше, ніж вас мадемуазель Заза.

— Я із задоволенням ще побалакав би з вами тут, мені хочеться детальніше розповісти вам про свої прикросці. Адже ви вже, звичайно, зрозуміли з деяких слів, які сьогодні злетіли у мене з уст, що я опинився у скрутному, вкрай скрутному становищі.

— Безперечно, милий маркізе, і я лише чекав слушної нагоди, щоб із щирим співчуттям запитати вас про ваші труднощі. Вони стосуються мадемуазель Зази?

— О, якби мова йшла не про неї! Ви чули, що я повинен вирушити в подорож? На цілий рік!

— Чому ж неодмінно на цілий рік?

— Ох, любий друже! Річ у тому, що мої бідолашні батьки — я вже якось розповідав вам про них — знають про мій зв'язок із Зазою. Адже він триває більше року, — і не з анонімних листів або випадково почутих пліток, а тому, що я був настільки дитинний і відвертий, що в листах постійно прохоплювався про своє щастя, про свої мрії й бажання. У мене, ви знаєте, що на умі, те й на язиці, а від язика до пера дорога недовга. Милі старенькі зробили слушний висновок, що я серйозно ставлюся до цієї історії й маю намір одружитися з дівчинкою, або "цією особою", як вони її називають, і тепер самі не свої. Вони були тут і поїхали лише два дні тому; важкий то був час — цілий тиждень суперечок, з ранку до вечора. Батько говорив зі мною низьким басом, а мати — дуже високим, вібруючим від сліз голосом; він — французькою, вона — німецькою. О, певна річ, у них не зірвалося з язика жодного грубого слова, крім постійно повторюваного словечка "особа", та й справді, мені було б не так боляче, якби вони називали мене поганою, божевільною людиною, що збезчестила свою родину.

Цього вони, однак, не робили, а тільки всіма святими заклинали мене не давати їм і суспільству приводу для подібних визначень, і я, у свою чергу, низьким і вібруючим голосом запевняв, що мені дуже боляче завдавати їм прикросців. Я ж знаю, що вони мене люблять і бажають мені добра, але в чому воно для мене полягає, поняття не мають. Вони навіть натякали, що позбавлять мене спадщини, якщо я здійснию свої скандальні наміри. Цього слова вони, правда, не вимовили — ні французькою, ні німецькою. Я вже сказав, що з любови до мене вони взагалі утримувалися від жорстоких слів. Усе це мені дали навтямки лише описово, аби я сам здогадався про таку загрозу й зробив відповідний висновок. Я, звичайно, вважаю, що враховуючи становище мого батька та його широку участь у сталеварній промисловості Люксембурга, я б цілком звів кінці з кінцями, якби жив на обов'язкову частку. Але позбавлення спадщини, що не кажи, а таки неприємно позначилося б на мені й на Зазі. Самі розумієте, не така це вже радість — одружитися з особою, позбавленою спадщини.

— Почасти розумію, намагаючись поставити себе на місце мадемуазель Зази. Але до чого тут ваша подорож?

— З цією проклятою подорожжю справа виглядає так: батьки хочуть мене сплавити з Парижа. Батько так і висловився: "Треба тебе сплавити". Огидне слівце, і як його

зрозуміти, я, їй-богу, не знаю. Чи то вони вважають, що я повинен, як сплавна колода, бовтатися в холодній воді, замість того щоб лежати в ліжку з Зазою, насолоджуючись її солодким теплом, — аж дріж бере від однієї думки, — то чи розраховують сплавити мене з якоюсь іншою жінкою, як сплавляють метали, в надії, що я забуду Зазу. Ось така ідея, і їй має прислужитися ця горезвісна подорож, на яку мої батьки вирішили не шкодувати витрат, — адже вона піде на благо їхньому синові! І от мені слід виїхати з Парижа на тривалий час, поїхати геть від "Фолі мюзікаль" та від Зази, побачити нові країни, нових людей, замислитися над побаченим — одне слово, "прочистити мізки від дурощів" — вони це називають "дурощами" — й повернутися іншим, розумієте, — "іншою людиною". Ну скажіть, будь ласка, могли б ви побажати зробитися іншою людиною, не такою, як ви є? У вас в очах сумнів! Але я анітрохи, анітрохи цього не бажаю. Я хочу залишитися таким, який я є, і не хочу, щоб запропоноване мені лікування подорожжю вивернуло навиворіт мій мозок і серце до такої міри, щоб я відмовився від самого себе й забув Зазу. А це цілком можливо. Довга розлука, різка зміна повітря, тисячі нових вражень можуть до цього призвести. Але саме тому, що я теоретично вважаю це можливим, мені цей експеримент і вселяє таку відразу.

— Але ж подумайте! — зауважив я. — Якщо ви станете іншим, то вже не будете шукати в собі вашого колишнього, теперішнього я, не будете шкодувати за ним, тому що ви будете вже не ви.

— І що ж, по-вашому, це втіха для мене теперішнього? Як можна хотіти забути? Я не знаю нічого більш жалюгідного і небажаного, ніж забуття.

— І проте знаєте, що ваша огида до цього експерименту не послужить заставою його невдачі?

— Так, теоретично. Практично ж про це не може бути й мови. Мої батьки зі своєю опікою про сина замислили вбити кохання. Але вони зазнають невдачі, я в цьому так само впевнений, як у собі самому.

— Це вже немало. Але дозвольте запитати, чи вважають ваші батьки, що це справді лише експеримент, і чи готові вони у разі, якщо він закінчиться невдачею і ваші бажання витримають випробування стійкістю, піти вам назустріч?

— Я запитував їх і про це, але прямого "так" досі не домігся. Для них найголовніше — мене "сплавити", ні про що інше вони зараз думати не в змозі. У тому-то й біда, що я дав їм обіцянку, а вони мені — жодної.

— Отже, ви погодилися на від'їзд?

— А що мені ще залишалося? Не міг же я піддати Зазу ризикові позбавлення спадщини. Я їй сказав, що мушу виїхати, і вона дуже плакала — почасти через довгу розлуку, а почасти через те, що вона боїться: раптом батьки приписали мені правильний курс лікування і я повернуся вже з іншими намірами. Я її цілком розумію. Мені й самому іноді стає лячно. Ах, друже мій, що за болісна дилема! Я повинен виїжджати — і не хочу; дав слово поїхати — і не можу. Що мені робити? Від кого чекати допомоги?

— Вам справді можна поспівчувати, любий маркізе, — сказав я. — Але якщо вже ви

взяли на себе таке зобов'язання, то ніхто його з вас не зніме.

— Ніхто?

— Ніхто.

Розмова на якусь мить завмерла. Маркіз крутив у руках свій келих. Потім раптом підвівся.

— Ледь не забув... Я ж повинен зателефонувати до своєї подруги. Перепрошую, я зараз повернусь...

Він пішов. Тераса на той час уже спорожніла. Зайнято було ще тільки два столики. Більшість кельнерів стояли без діла. Щоб як-небудь згаяти час, я закупив сигарету. Повернувшись, Веноста замовив ще пляшку шатолафіт і почав знову:

— Любий мій Крулю, я зараз посвятив вас у конфлікт між мною і моїми батьками, однаково болісний для тієї і тієї сторони. Сподіваюся, що ненавмисним різким словом я не згрішив супроти синівського пієтету й поваги, а також супроти подяки за батьківську турботу й, нарешті, за ту щедрість, в якій виявився той клопіт, щоправда, дуже вже схожий на насильство. Адже тільки в моєму особливому випадку пропозиція з максимальним комфортом здійснити навколосвітню подорож перетворюється на щось настільки нестерпне, що я мимоволі запитую себе, як міг я на це піти. Будь-якому юнакові з родини, або з добропорядної родини, райдужна перспектива всіх цих нових країн і пригод здалася б даром небес. Навіть я у моїх обставинах часом ловлю себе на тому, — і це, безумовно, зрада Зази й нашої любови, — що починаю мріяти про принади такого року в мандрах, про сонм нових осіб, про нові зустрічі, радість і насолоду, які, звичайно ж, обіцяє подорож кожному, хто до цього сприйнятний. Ви тільки уявіть собі: далекі краї, Близький Схід, Північна й Південна Америка, Східна Азія! У Китаї, кажуть, неодруженого джентельмена з Європи обслуговує не менше дюжини слуг. Одному, наприклад, ставиться за обов'язок носити попереду свого пана його візитівки — і більше нічого. І ще мені розповідали: коли один султан з тропічних країв гепнувся з коня і вибив собі передні зуби, він замовив тут, у Парижі, золоті й у кожний з них велів вправити по діаманту. Його кохана носить національний костюм, тобто шмат коштовної тканини, зав'язаний вузлом трохи нижче гнучких стегон. Кажуть, вона прекрасна, як казка, на шії у неї три або чотири низки перлів, а під ними стільки ж рядів діамантів небаченої величини.

— Це все вам розповіли ваші шановні батьки?

— Ні. Вони ж не були на Сході. Але хіба все це не вірогідно й хіба важко собі це уявити, особливо стегна? А ось що найцікавіше: я чув, що особливо почесним гостям султан на якийсь час поступається своєю коханою. Зрозуміло, це мені теж розповіли не мої батьки: вони навіть не підозрюють, що мені обіцяє навколосвітня подорож, — але хіба, попри повну мою несприйнятливість до всього, що — не Заза, я не повинен — теоретично — бути їм вдячний за таку великодушну розраду?

— Зрозуміло, маркізе. Але тут ви вже перебираєте на себе мою роль і, так би мовити, говорите моїми вустами. Це мені слід було мірою можливості примирити вас з думкою про ненависну подорож, змалювавши вам майбутні задоволення, й поки ви

ходили до телефону, я саме зважився зробити цю спробу.

— Це б означало проповідувати глухому, навіть якби ви невтомно повторювали, як ви мені заздрите, хоча б через стегна.

— Заздрити? Ні, маркізе, ви не праві. Хіба заздрість штовхала мене на ці доброзичливі вмовляння? Та я й не особливо охочий до подорожей. Навіщо парижанинові вирушати у світ? Світ приходить до нього. До нас у готель, наприклад. А коли в час театрального роз'їзду я сиджу на терасі кафе "Мадрид", то він і зовсім у мене під рукою, точніше — перед очима. Але не мені вам про це розповідати.

— Ні! Але при такій вашій байдужості ви, їй богу, марно сподіваєтесь вселити мені симпатію до подорожей.

— Любий маркізе, я все ж не відмовлюся від цієї спроби. Як мені інакше довести свою вдячність за вашу довіру? Я вже думав, чому б вам не взяти із собою мадемуазель Зазу?

— Неможливо, Крулю. Як могла прийти вам у голову ця думка? Наміри у вас добрі, але ідеї нікуди не годяться. Я вже не кажу про контракт Зази з "Фолі мюзікаль". Контракт можна розірвати. Але я не можу подорожувати із Зазою і водночас від усіх це приховувати. Та й взагалі возити із собою по всьому світу жінку, з якою ти не одружений, досить важко. Але крім того, я скрізь буду до певної міри під наглядом: у моїх батьків широкі знайомства, зокрема навіть офіційні, — і вони, звичайно, негайно довідаються, що я взяв із собою Зазу й тим самим, з їхнього погляду, зробив свою подорож абсолютно безглуздою. Уявляю собі, як вони обуряться! Для початку вони закриють мені кредит. Далі, відповідно до їхніх планів, я повинен певний час погостювати в сімействі великих аргентинських скотарів, з якими вони познайомилися на одному з французьких курортів. Що ж, накажете мені мало не на місяць залишити Зазу одну в Буенос-Айресі, наражаючи її на всі небезпеки і спокуси тамтешнього життя? Ні, ваша пропозиція не витримує критики.

— Я вже й сам так подумав, коли говорив. Беру її назад.

— Іншими словами, залишаєте мене в біді. Ви за мене дійшли висновку, що я повинен їхати один. Вам легко. А от я не можу. Я повинен їхати, а хочу залишитися. Іншими словами, я прагну поєднати непоєднуване — подорожувати й сидіти в Парижі. Очевидно, мені треба роздвоїтися — одна частина Луї Вености вирушить у подорож, а інша буде коло милої Зази. І найістотніше, щоб останньою половиною був я. Коротше кажучи, подорож має йти паралельно. Луї Веноста повинен бути тут і там. Ви стежите за ходом моєї думки?

— Намагаюся, маркізе. Ви хочете сказати, що все це повинно мати такий вигляд, ніби ви подорожуєте, а насправді ви не рушите з місця?

— Правильно... До відчаю правильно.

— До відчаю, тому що ви не маєте двійника.

— В Аргентині ніхто мене в обличчя не знає. І я нічого не маю проти того, щоб у чужих краях виглядати по-іншому. Мені навіть було б приємно виглядати там вигідніше, ніж тут.

— Отже, в подорож має вирушити ваше ім'я, тимчасово присвоєне іншій людині?

— Але, звичайно, не першому зустрічному.

— Певна річ. Тут слід зробити найретельніший вибір. Він налив собі повного келиха, великими ковтками осушив його й із багатозначним жестом поставив на стіл.

— Крулю, — сказав він, — я вже зробив цей вибір.

— Так швидко? Без належної обачності?

— Та ми вже добру годину сидимо тут і розмовляємо.

— Ми? Що ви маєте на увазі?

— Крулю, — повторив він, — я називаю вас вашим ім'ям, ім'ям людини з добропорядної сім'ї, від якого, звичайно, нелегко відмовитися навіть на якийсь час і навіть для того, щоб стати людиною з родини. Чи здатні ви зробити це й таким чином виручити друга з біди? Ви тут прохопилися, що не охочий до подорожей. Але нелюбов до зміни місць — як мало вона важить порівняно з жахом, який охоплює мене від думки покинути Париж! От ви сказали, точніше, ми разом дійшли висновку, що зобов'язання, покладене на мене батьками, ніхто з мене не зніме. А що, якби ви все-таки зняли його з мене?

— По-моєму, любий маркізе, зараз ви поринули в сферу фантастики.

— Чому? І чому ви говорите про фантастику як про геть далеку для вас сферу? З вами все не зовсім звичайно, Крулю! Я назвав цю незвичайність інтригуючою, ба навіть таємничою. Якби я замість цього сказав "фантастичною" — хіба ви розсердилися б на мене?

— Ні, тому що ви б при цьому нічого поганого не думали.

— Ще б пак! І, значить, ви не можете сердитись ані за те, що мимоволі наштовхнули мене на цю думку, ні за те, що, поки ми сиділи тут, мій вибір — дуже вибагливий вибір — упав на вас.

— На мене як на людину, яка там, у чужих краях, носитиме ваше ім'я, в очах людей буде вами, сином ваших батьків, не тільки членом вашої родини, але саме вами? Чи продумали ви все це так, як належить продумати?

— Там, де я буду, я залишуся самим собою.

— Але в зовнішньому світі ви будете іншим, а саме мною. В мені будуть бачити вас. Ви поступаєтеся мені на час самим собою. "Там, де я буду", — кажете ви. А де ви будете насправді? Це ж стає дещо невизначеним і для мене, і для вас. І якщо для мене це добре, то як буде вам? Ви не боїтеся відчувати себе вже надто незатишно, будши самим собою лише в обмеженому просторі, а в усьому іншому світі існуватимете тільки в мені й через мене?

— Ні, Крулю, — тепло відповів він і через стіл простягнув мені руку. — Незатишно я себе почувати не буду. Для Луї Вености було б зовсім незле, якби ви на час поступилися йому своїм "я" і він, у вашому образі, розгулював би серед людей. То що ж поганого, якщо в чужих краях його ім'я буде пов'язане з вами? У мене є підозра, що й іншим людям прийшлося б дуже до смаку, якби цей зв'язок був установлений самою природою. Але їм залишається примиритися з тим, що є, тоді як мене такі примхи

дійсності нітрохи не турбують. Насправді я там, де я із Зазою. Ви ж мені дуже подобаєтесь як мандрівник Луї Веноста. Я з величезним задоволенням постану перед людьми у вашій подобі. Ви чудовий хлопець в обох своїх іпостасях — як джентльмен і як кельнер. Вашим манерам міг би позаздри ти будь-який дворянин. Ви говорите кількома мовами, а якщо дійде до міфології, що, втім, майже ніколи не трапляється, то вам з горою вистачить і Гермеса. Більшого ніхто з шляхтича й не питає, я б навіть сказав, що бюргерові в цьому сенсі доводиться куди гірше. Врахуйте цю обставину, ухвалюючи рішення. Отже, ви згодні? І я можу розраховувати на цю найбільшу дружню послугу?

— Але чи розумієте ви, любий маркізе, — сказав я, — що досі ми з вами кружляли в надзоряних сферах і не обговорили ще жодної з тих сотень труднощів, які нам необхідно передбачити?

— Ваша правда, — відповів він. — І це, до речі, служить мені нагадуванням ще раз передзвонити до Зази. Треба попередити її, що я затримаюсь, оскільки веду перемовини, від яких залежить усе наше щастя. Вибачай!

Він пішов і не повертався довше, ніж минулого разу.

Сутінки згустилися над Парижем, і тераса була вже давно залита білим світлом дугових ліхтарів. О цій порі вона геть спорожніла і, знову оживе, треба гадати, вона по закінченні вистав у театрах. Я відчував, як у мене в кишені пропадає квиток у комічну оперу, але навіть не звернув уваги на цей нечутний процес, який за інших обставин мене б дуже засмутив. У голові моїй роїлися стривожені думки, й розум, якщо можна так висловитися, стеріг їх, закликав до обачности, не дозволяючи їм, хоч це і важко йому давалося, розчинитися в суцільному захопленні. Я був радий, що залишився сам і міг спокійно оцінити становище, зазделегідь обдумати багато чого з того, про що мені слід було згадати у подальшій розмові. Бічна доріжка, щасливе від галуження шляху, на можливість якого мені вказав хрещений, відкрилася зараз переді мною в настільки принадливому вигляді, що розумові було дуже нелегко визначити: чи не заведе вона мене у глухий кут? Розум повторював мені, що я ступаю на небезпечну стежку і що йти по ній можна лише дуже впевненим кроком. Він торочив це вельми наполегливо, але від його наполягань тільки зростала принадність майбутніх пригод, які вимагатимуть від мене відважного застосування всіх моїх талантів. Сміливця не можна застерегти, роз'яснивши йому, що для цієї справи від нього вимагатиметься неабияка хоробрість. Я не приховую, що зважився кинутись у цю аферу ще задовго до того, як повернувся мій партнер, ба більше, що рішення було ухвалене мною вже тоді, коли я сказав йому, що ніхто не зніме з нього зобов'язання, яке він взяв на себе. У ту мить мене турбували не стільки практичні труднощі, що можуть виникнути під час здійснення нашого плану, скільки те, що покvapна готовність могла виставити мене перед Веностою в сумнівному й невідгідному світлі.

Утім, він і без того бачив мене у світлі досить сумнівному; про це свідчили епітети, яких він добирав до мого способу життя: "інтригуючий", "таємничий", навіть "фантастичний". Я не мав жодних ілюзій стосовно того, що не до кожного джентльмена

маркіз де Веноста звернувся б з пропозицією, якою вшанував мене, але вшанував якось сумнівно. І все-таки я не міг забути теплоти його рукостискання, коли він запевнив мене, що не буде почуватися незатишно, існуючи в моєму образі, й казав собі, що якщо вся ця витівка і є справжнім крутієм, то він згорає бажанням ошукати своїх батьків і буде більше винен у цьому, ніж я, хоча на мою долю й випадає роль значно активніша. Коли після телефонної розмови він повернувся, я ще раз переконався, що ця ідея значною мірою надихає його заради неї самої, тобто заради крутієства як такого. Його дитячі щоки роз червонілися не тільки від вина, а в очах блищало лукавство. У вухах у нього, напевне, ще лунав сріблястий сміх, яким Заза відгукнулася на його натяки.

— Любий мій Крулю, — почав він, знову підсідаючи до мене, — ми з вами завжди були в дружніх стосунках, але хто б ще вчора міг подумати, що ми так зблизимось, зблизимось до неймовірності. Те, що ми надумали, або, точніше, ще не зовсім надумали, але затіяли, настільки кумедно, що я ледь не лускаю від сміху. А ви, чому ви робите таку серйозну фізію? Я звертаюся до вашого почуття гумору, Крулю, до вашої любови до добрих жартів, настільки добрих, що, далєбі, варто попрацювати над їх докладним розроблєним, уже не кажучи про те, що вони йдуть на користь закоханої пари. Ну а що ви, третій, залишаєтесь у програші, цього ви ж не будете стверджувати? Власне, весь кумедний бік справи дістанеться вам. Хіба не так?

— Я не звик дивитися на життя, як на кумедний жарт, любий маркізе. Легковажність не властива моєму характерові; крім того, є жарти, до яких треба ставитися з цілковитою серйозністю, інакше не варто за це й братися. Добрий жарт виходить лише тоді, коли в нього вкладаєш усю свою серйозність.

— Дуже добре. Ми так і зробимо. Але ви говорили про якісь проблеми, труднощі. У чому ви насамперед їх убачаєте?

— Буде краще, маркізе, якщо ви мені дозволите поставити вам декілька запитань. Куди, власне, вас зобов'язують їхати?

— Ох, тато з батьківською турботою розробив маршрут, дуже привабливий для всіх, окрім мене: обидві Америки, острови Південних морів і Японія, потім прецікава морська подорож до Єгипту, в Константинополь, Грецію, Італію тощо. Одне слово, подорож з освітньою метою, достеменно як у книжці й кращої за яку, якби я не мав Зази, годі собі й уявити. Ну, а тепер мені залишається лише побажати вам з користю і задоволенням її здійснити.

— А дорожні витрати ваш батько бере на себе?

— Звичайно. Він дає двадцять тисяч франків, щоб я подорожував, як то личить маркізові Веноста. І це не рахуючи залізничного квитка до Лісабона та пароплавного до Аргентини — це мій перший пункт призначення. Тато особисто подбав про те, щоб для мене було зарезервовано каюту на "Кап Аркона". Двадцять тисяч він поклав до Банк де Франс[158] у формі так званого циркулярно-кредитного листа, адресованого до банків основних пунктів моєї подорожі.

Я вичікував.

— Певна річ, цей лист я вручу вам, — додав він. Як і раніше, я мовчав. Він пояснив:

— І, звичайно, квитки — теж.

— А на що ви будете жити, — поцікавився я, — коли в моїй особі тринькатимете гроші в чужих краях?

— На що я буду... ох, так! Ви мене просто приголомшили. У вас така манера ставити запитання, наче ви навмисне намагаєтесь мене спантеличити. А й справді, любий Крулю, як же ми це влаштуємо? Я, слово чести, не звик думати, на що я житиму наступного року.

— Я тільки хотів звернути вашу увагу на те, що не так просто позичити кому-небудь свою особистість. Але облишмо це питання. Я не хочу примушувати вас до відповіді, це вже було б схоже на пронозливість, а там, де пахне пронозливістю, я пасую. Це не gentlemanlike.[159]

— Я тільки думав, друже мій, що вам удасться перенести певну дещицю спритности та вправности з іншого вашого існування в існування джентльмена.

— Обидва мої існування пов'язує щось значно міцніше: деякі заощадження, дуже скромний поточний рахунок...

— Я в жодному разі не хочу ним скористатися.

— Ми вже якось візьмемо це до уваги при наших розрахунках. Є у вас при собі ручка й папір?

Він швидко обмацав свої кишені.

— Так, самописна ручка. Але паперу — ні клаптика.

— У мене є.

Я вирвав аркуш зі свого записника.

— Мені хотілося б подивитись на ваш підпис.

— Навіщо? Втім, як вам завгодно. — Сильно нахиливши ручку вліво, він накреслив своє ім'я й підсунув аркуш до мене. Цей підпис, навіть догори дригом, виглядав дуже кумедно. Він не закінчувався розчерком, а скорше починався з нього. Нижнє закруглене "Л" тяглося праворуч і, описавши дугу, поверталось назад, щоб, перекресливши себе, далі, вже в овалі, який утворився від цього розчерку, вузькими, нахиленими вліво літерами закінчити ім'я "Луї" і потім "маркіз де Веноста". Я не міг втриматися від усмішки, проте схвально йому кивнув.

— Підпис успадкований чи власного винаходу? — запитав я, беручи у нього з рук ручку.

— Успадкований, — відповідав Луї. — Тато розписується так само, але не так красиво, — додав він.

— Отже, ви його перевершили, — промовив я машинально, оскільки зосередився на спробі відтворити підпис, що мені, до речі, цілком вдалося. — Слава богу, я не зобов'язаний перевершити вас. Це було б навіть помилкою.

Тим часом я зробив уже й другу копію, на мій погляд, менш вдалу. Зате третя знову вийшла бездоганно. Я закреслив дві перші й подав йому аркуш. Він сторопів.

— Неймовірно! — вигукнув він. — Здається, ніби ви просто перемалювали його

через кальку. А ви ще не хочете нічого чути про пронозливить! Але я сам не такий уже незграбний, як ви гадаєте, й чудово розумію сенс ваших вправ. Вам потрібен мій підпис, щоб знімати гроші через циркулярно-кредитний лист.

— А як ви підписуєтесь у листах до батьків?

Він на мить спантеличився, але тут же зрозумів.

— Ну, звичайно ж, я маю час від часу писати старим, хоча б листівки. Що за молодець! Ви про все подумали! Дома мене кличуть Лулу, тому що я в дитинстві сам себе так називав. Ось як я це роблю.

Робив він це так само, як і повний підпис: елегантне "Л", потім овал, що перехрещується з першою літерою, і всередині нього "улу" — косими маленькими літерами, з нахилом уліво.

— Гаразд, — сказав я, — з цим ми впораємось. Є у вас при собі хоча б декілька рядків, написаних вашою рукою?

На жаль, у нього таких не виявилось.

— Тоді напишіть, — попросив я, простягаючи йому чистий аркуш паперу. Пишіть: "Mon cher papa,[160] любя мамо, шлю вам свою подяку й вітання з цього прекрасного міста, яке стало вельми значним етапом моєї подорожі. Я захоплений новими враженнями й забуваю про те, що колись здавалося мені най важливішим у житті. Ваш Лулу". Щось на кшталт цього.

— Ні, саме так! Це просто прекрасно. Крулю, vous ktes admirable![161]

Дивовижно, як ви завиграшки таке складаєте.

І він, слово до слова, написав мої фрази прямими літерами, ледь нахиленими вліво й настільки ж тісно притуленими одна до одної, наскільки далеко розбігалися літери у мого покійного батька, але відтворити їх було також неважко. Зразок я запхнув собі до кишені. Потім розпитав його про слуг у замку, про кухаря, кухарчуків, про кучера, якого звали Клосман, про камердинера маркіза, тремтливого шістдесятирічного чоловіка на ім'я Радикюль і камеристку маркізи Аделаїду; зібрав точні відомості навіть про домашніх тварин, верхових коней, левретку Фріпон та мальтійську болонку маркізи — Мінім, істоту, що постійно страждає розладом травлення. Що далі велася розмова, то веселіше нам ставало, хоча ясність думки і здатність тверезо оцінювати речі в Лулу мало-помалу затьмарилися. Я здивувався, чому в його маршруті не передбачено Лондона. Виявилось, що Лулу добре знав його, бо провів там два роки як учень приватного пансіону.

— Проте, — сказав він, — було б добре додати до програми ще й Лондон. Адже тоді я міг би так легко зіграти штучку із старими й у розпал подорожі майнув би звідтіля до Парижа, до Зази!

— Та ви ж і не розлучатиметеся з нею!

— Правильно, — вигукнув він. — І це всім штучкам штучка! Це я бовкнув якусь нісенітницю, яку з вашою ідеєю годі порівнювати. Pardon. Від щирого серця прошу вибачення. Штучка якраз у тому й полягає, що я впиваюся новими враженнями і водночас залишаюся разом із Зазою. Подумати лишень, що я повинен дотримуватися

обережності й не можу звідси розпитувати ні про Радикюль, Фріпона й Мініма, але водночас цікавитимуся ними із Занзибару. Зрозуміло, це не можна поєднати, проте якраз і відбудеться поєднання двох особистостей на великій відстані один від одного. Послухайте, Крулю, ситуація вимагає, щоб ми з вами випили на брудершафт! Сподіваюся, ви не проти? Коли я розмовляю сам з собою, я теж не звертаюся до себе на "ви". То вирішено? Вип'ємо з цієї нагоди! Твоє здоров'я, Армане, я хочу сказати — Феліксе, або, точніше, Лулу. Запам'ятай, ти не смієш запитувати з Парижа, як поживають Клосман чи Аделаїда, тільки із Занзибару! Інакше я візьму та й не поїду на Занзибар, а значить, і ти теж. Але байдуже, хоч би де я перебував, а з Парижа мені таки треба зникнути. Ти помічаєш, як ясно я мислю? Нам із Зазою треба вшиватися, о, я вже вживаю якісь шахрайські вирази. Хіба мазурики не кажуть "вшиватися"? Ну, та звідки тобі, джентльменові, а тепер ще й молодому панові з родини, таке знати! Треба оголосити домовласникові, що я виїжджаю, і те ж саме зробити з квартирою Зази. Ми переберемося до якогось гарненького передмістя — в Булонь або в Севр, і те, що від мене залишиться — чимало, звичайно, бо цей залишок буде із Зазою, — матиме інше ім'я, логіка вимагає, щоб я назвався Круль; так чи так, а мені необхідно вивчити твій підпис, сподіваюся, що на це спритності в мене вистачить. Там, у Версалі або деінде подалі, доки я подорожую, ми із Зазою зів'ємо собі гніздечко, щасливе й шахрайське... Але, Армане, я хочу сказати — дорогий Лулу, — він спробував якомога ширше розплющити свої маленькі очиці, — заради бога, дай мені відповідь на таке запитання: за який кошт ми з тобою будемо жити?

Я відповідав, що це питання ми вже вирішили. У мене є банківський рахунок на дванадцять тисяч франків, який я й надаю в його розпорядження в обмін на кредитний лист.

Маркіз був зворушений до сліз.

— Джентльмен, — вигукнув він. — Джентльмен з голови до п'ят! Якщо не ти, то вже й не знаю, хто має право передавати привіт Мінімові й Радикюлю! Наші батьки із захопленням перекажуть тобі у відповідь від них вітання. Останній келих за джентльменів, якими ми є з тобою!

Наша зустріч тут нагорі так затяглася, що ми пересиділи години затишшя, коли всі вирушають до театру. Ми підвелися, коли вже настала легка, тепла ніч, а тераса знов почала заповнюватись народом. Незважаючи на мої протести, він оплатив обидва обіди й чотири пляшки лафіту.

— Разом, порахуйте все разом, — гукнув він до метрдотеля. — Ми одна істота в двох іпостасях. Наше ім'я Арман де Крулоста!

— Слухаю, — відповів метрдотель з поблажливою усмішкою, яка далася йому дуже легко, адже на чай він одержав просто велетенську суму.

Веноста довів мене фіакром до мого кварталу. Дорогою ми домовилися про нову зустріч, коли я маю вручити йому свою готівку, а він мені свій кредитний лист і обидва квитки.

— Bonne nuit, a tantot, monsieur le marquis![162] — вигукнув він з хмільною

помпезністю, потискуючи мені руку. Я вперше почув з його вуст це звертання, й від думки про єдність реальності й видимості, яку мені дарувало життя, втілюю чи цю видимість в реальність, мене пробрав холодок радості.

Розділ п'ятий

Як винахідливо вміє життя здійснювати наші дитячі мрії, з розпливчастих і туманних робити їх реальними й відчутними на дотик! Хіба моя хлоп'яча фантазія не передбачила чарівності інкогніто, яким я тепер насолоджувався, продовжуючи виконувати протягом декількох днів обов'язки кельнера, ще тієї далекої пори, коли ніхто й гадки не мав про те, що я принц Карл? Кумедна й мила дитяча гра! Тепер вона стала дійсністю, в тій мірі й до того ступеня, що я на цілий рік — про те, що буде після закінчення цього терміну, я намагався не думати — ставав володарем шляхетської грамоти маркграфа! П'янке усвідомлення, яким я насолоджувався від хвилини пробудження до самої ночі й знову, проте ніхто з мого оточення в домі, де я грав роль кельнера в блакитному фрак, ні про що анти трохи не підозрював.

Поблажливий читачу! Я був дуже щасливий. Я цінував і любив світську манеру, яка надає себелюбству видимість любови до інших. Якого-небудь дурня це таємне усвідомлення, можливо, змусило б виявляти непокірність і зухвалість стосовно начальства й пихату непривітність до нижчих. Тоді як я ніколи ще не був такий чарівно чемний з відвідувачами ресторану; мій голос, коли я говорив з ними, ніколи не звучав так м'яко й стримано; а з тими, хто вважав мене за "свого брата", — з колегами-кельнерами й товаришами по дортуару на верхньому поверсі, — я ніколи не був настільки веселий і милий, як у ті дні, забарвлені для мене красою таємниці й пронизані усмішкою, яка, однак, скорше стерегла оту таємницю, ніж її видавала; стерегла, принаймні, з чистої розсудливості, бо, хто знає, хіба не могло статися, що носій "мого" нового імені на наступний ранок, протверезівши й напоумившись, пошкодував про нашу домовленість і вирішив від неї відмовитись. Я був досить обережний, аби з доброго дива кидати роботу в моїх годувальників; хоча, власне, серйозних підстав для тривоги у мене не було. Надто вже Веноста був щасливий від знайденого — проте, знайденого спочатку мною, а потім уже ним — рішення його проблеми, а притягальна сила Зази була для мене запорукою незмінності намірів маркіза.

Я не помилився. Наша урочиста домовленість відбулася десятого липня, а наступна, заключна зустріч мала відбутися не раніше двадцять четвертого. Проте ми побачились уже сімнадцятого чи вісімнадцятого, оскільки він зі своєю подругою прийшов обідати до "Сент-Джеймса" й, коли довідався про те, що я не передумав, підтвердив непохитність свого рішення.

— *Nous persistons, n'est-ce pas?*[163] — прошепотів він, коли я ставив перед ним тарілку, на що я відповів рішуче і водночас дискретно: — *C'est entendu.*[164]

Я обслуговував його з шанобливістю, яка, власне кажучи, скорше свідчила про самовідданість, і кілька разів з урядчності величав Заза "*madame la marquise*", а вона не втрималася від того, аби лукаво мені не підморгнути.

Після цього я, вже не боячись зробити легковажний вчинок, оголосив мсьє Махачеку, що сімейні обставини змушують мене не пізніше першого серпня покинути службу. Він про це й слухати не хотів, казав, що я проґавив термін для попередження, що він не може без мене обійтися, що після такого самовільного відходу мене вже ніхто не візьме на роботу, погрожував не заплатити мені платню за поточний місяць і так далі. Досяг він цим лише того, що я, прикинувшись, ніби він пройняв мене своїми доводами, шанобливо йому вклонився, хоча про себе вирішив піти з "Сент-Джеймса" ще до першого числа, тобто негайно. Бо якщо мені й здавалося, що час до початку мого нового й вищого існування тягнеться нестерпно довго, то насправді того часу залишалося вже просто обмаль, адже я мав підготуватися до подорожі й придбати гардероб, який відповідав би моєму новому становищу в світі. Я твердо знав: п'ятнадцятого серпня мій пароплав "Кап Аркона" виходить з Лісабону. Я вважав, що ще за тиждень до того маю прибути до столиці Португалії, з чого видно, як я був обмежений у термінах для приготувань і закупів.

Про все це я теж домовився з мандрівником-домувальником, коли після переведення мого готівкового капіталу на його, точніше, на моє ім'я, я, проживаючи в ті дні у своєму приватному помешканні, відвідав його гарненьку трикімнатну квартиру на вулиці Круа де Пті Шан. З готелю я пішов у тиху світанкову годину, з презирством залишивши там свою ліврею й анітрохи не шкодуючи про втрачену платню за останній відпрацьований мною місяць. Я мав докласти певного зусилля волі, аби назвати лакеєві, що відчинив двері у Вености, своє зношене, давно вже обридле мені ім'я, та мене втішало усвідомлення, що я називаюся ним востаннє. Луї зустрів мене з галасливою привітністю й першим ділом вручив мені циркулярно-кредитного листа, такого необхідного для нашої подорожі: складений лист, одна частина якого була власне грошовим документом, тобто підтвердженням банку, що мандрівний клієнт має право запросити будь-яку суму, що не перевищує зазначеної в документі; друга частина листа була списком кореспондуючих банків у містах, які мав намір відвідати одержувач. У книжечці було також місце для зразка підпису власника, вже заповнене Луї у тій самій, вже легко засвоєній мною манері. Потім він передав мені не лише квитки до Лісабона й далі до Буенос-Айреса, але — славний хлопець — ще й прощальні подарунки: плаский золотий годинник з ремонтуаром, до них витончений платиновий ланцюжок, а також чорний шовковий *chatelaine*[165] для вечірнього костюма з вигравіюваними золотом ініціалами "Л. д. В." і ще один золотий ланцюжок, який за тодішньою модою тягся з-під жилета в задню кишеню штанів і до якого були припасовані запальничка, ніжик, олівець і мініатюрний золотий портсигар. Все це було дуже мило, та ось настав справді урочистий момент, коли він настромив мені на палець замовлену ним точну копію свого перстня-печатки з вигравіюваним на малахіті родинним гербом — ворота замку з грифами й сторожовими вежами з боків. Цей акт, ця пантоміма "будь те, як я" жваво нагадали мені знайомі кожній дитині історії з перевдяганням і досягненням високого сану, так що я почувався схвилюваним до глибини душі. Але злодійкуваті оченята Лулу сміялися більше, ніж зазвичай, як

свідчення того, що він збирається не прогавити жодної подробиці цього жарту, який сам собою, незалежно навіть від його мети, надзвичайно його забавляв.

Ми обговорили ще багато чого, випивши при цьому не одну чарочку Бенедиктинського лікеру й покурюючи чудові єгипетські сигарети. Питання про почерк його більше жодною мірою не турбувало, і він гаряче схвалив мій намір пересилати йому з дороги на нову, вже вибрану адресу (Севр, Сена й Уаза, вулиця Бранкас) листи, які приходитимуть до мене від батьків, щоб я міг вже від його імени, нехай із запізненням, реагувати на деякі подробиці з життя родини або знайомих, передбачити які жодним чином не було можливо. Потім йому спало на думку, що він усе-таки художник, а отже, й мені хоча б час від часу доведеться робити якісь шкіци. То як же я, *nom d'un nom*, [166] з цим упораюся!

— Не варто журитися через такі дрібниці, — сказав я і попросив у нього альбом, в якому на грубому папері то м'яким олівцем, то крейдою було накидано декілька ландшафтів, жіночих голівок та ескізів напіводягненої або оголеної натури, для яких йому явно сиділа, або, точніше, лежала, Заза. Що стосується начерків голівок, виконаних, я б сказав, із не зовсім виправданою сміливістю, то він зумів надати їм певну подібність — не надто велику, але все ж таки. Зате ландшафти маркіза вирізнялися вже зовсім без контрольною примарністю й розпливчатістю обрисів, що пояснювалося, проте, досить просто: всі лінії, ледь намічені, були ще й підчищені й, якщо можна так висловитися, втерті одна в іншу; чи то був художній прийом, чи шарлатанство, про це судити не беруся, але зате я одразу вирішив, що хай би там як називалася ця мазанина, я таки зумію зробити незгірш. Я попросив у нього м'який олівець і паличку з почорнілим від довгого вживання фетровим наконечником, за допомогою якої він надавав нетутешньої таємничості своїй продукції, й, за кілька секунд дивлячись у порожнечу, досить таки невміло відобразив сільську церкву і поряд з нею нахилені бурею дерева, причому я вже під час роботи за допомогою фетрового наконечника надавав цій дитячій мазанині відбиток геніальності. Луї аж сторопів, коли я показав йому своє творіння, але в той же час зрадів й одразу запевнив мене, що я можу, не соромлячись, називати себе художником.

До чести його треба сказати, що він від душі переймався тим, що в мене вже не залишалось часу з'їздити до Лондона й замовити собі у його постачальника, знаменитого кравця Поля, необхідні костюми, фрак, візитку, *cutaway* [167] і до нього штани у вузьеньку смужку, а також темні і світло сині куртки, й був приємно вражений тим, як точно я знав, що саме з полотняної та шовкової білизни, різного взуття, капелюхів і рукавичок мені необхідно ще придбати для гідного оснащення. Багато чого я встиг придбати в Парижі, й хоча мені варто було б ще замовити тут декілька костюмів, я вирішив не затівати цієї веремії через ту приємну обставину, що кожен більш менш пристойний готовий костюм сидів на мені як виріб першокласного кравця.

Придбання деяких дрібниць, а головне білого тропічного гардеробу, я вирішив відкласти до Лісабона. Веноста вручив мені для останніх паризьких обновок ще кілька сот франків з грошей, які батьки залишили йому як "підйомні", й додав ще декілька

сотень з капіталу, отриманого від мене. З властивої мені порядности я пообіцяв повернути йому ці гроші зі своїх дорожніх заощаджень. Окрім того він передав мені свій альбом, олівці й паличку з фетровим наконечником, а також коробку візитівок з нашим ім'ям і його адресою; потім ми обнялися, зайшовшись від сміху, Веноста поплескав мене по спині, побажав мені якомога повніше насолодитися новими враженнями та відпустив мене в широкий світ.

Ще два тижні з лишком, прихильний мій читачу, і я вже мчав назустріч цьому світові в оздобленому дзеркалами одномісному купе першого класу норд-зюд-експреса; приємно було у відмінно випрасуваному костюмі з англійської фланелі та в лакованих черевиках зі світлими гетрами, закинувши нога за ногу, розташуватися на сірому плюшевому дивані й, притулившись головою до мереживних анти макассарів[168] на його зручній спинці, дивитися у вікно. Свою туго набиту каютну валізу я здав у багаж, моя ручна поклажа з телячої й крокодилячої шкіри з монограмами "Л. д. В." і дев'ятизубчастою короною лежали в сітці у мене над головою.

Жодне заняття, навіть читання були мені не потрібні.

Сидіти й бути тим, ким я був, — хіба можна придумати щось краще? Лірична млявість опанувала моєю душею, але не правий буде той, хто подумає, ніби цей щасливий стан був викликаний виключно або переважно тим, що я став настільки знатною персоною. Ні, зміна та оновлення мого поношеного "я", можливість скинути з себе обридлу мені оболонку й влізти в нову — ось що переповнювало мене щастям. І тут мені спало на думку, що така зміна буття не тільки чудодійно освіжає, але ще й дарує мені радісне забуття, адже тепер я мав вигнати з пам'яті всі спогади, пов'язані з життям, яким я більше не жив. Сидячи тут, я вже не мав на них права, й, правду кажучи, то була невелика втрата. Мої спогади? Ні, ні, зовсім не втрата того, що вони вже не мої. Важкувато тільки, мабуть, замінити їх тими, які мені зараз личили, бо цим останнім бракувало точности. Дивне відчуття ослаблої, я б навіть сказав, спорожнілої пам'яті охопило мене в моєму розкішному куточку. Я виявив, що нічого не знаю про себе, крім того, що моє дитинство пройшло в Люксембурзькому замку, й лише два три імені, на кшталт Ридикюля й Мініми, надавали певної реальности моєму новому минулому.

Ба більше: аби уявити собі замок, в стінах якого я виріс, мені треба було закликати на допомогу зображення англійських замків на порцелянових тарілках, з яких колись, за часів мого низинного існування, я зчищав залишки, а це вже схоже на неприпустиме вторгнення відкинутих спогадів у ті, які відтепер мені личили.

Ось такі думки й міркування, роїлися в мозкові мрійника під квапливий ритмічний стукіт потяга, й, треба сказати, думки, аж ніяк не неприємні. Навпаки, мені здавалося, що ця внутрішня порожнеча, ця розпливчата невизначеність спогадів зі своєю меланхолією найкращим чином поєднується з моїм високим суспільним становищем, і я навіть був задоволений, що все це знаходить своє відображення в моєму погляді — задумливо-мрійливому, злегка журливому погляді аристократа, який може дозволити собі щось не пам'ятати.

Потяг рушив з паризького вокзалу о шостій вечора. Коли сутінки згустились і в вагоні спалахнуло світло, моє купе здалося мені ще елегантнішим. Кондуктор, людина вже в літах, тихенько постукавши, спитав дозволу ввійти і, отримавши його, шанобливо приклав руку до кашкета; повертаючи квиток, він знову відкозирав. Цьому славному чоловікові, на обличчі якого були написані чесність і добropорядність, при виконанні своїх обов'язків доводилося стикатися з представниками різних верств суспільства, в тому числі з підозрілими елементами, і зараз йому було приємно вітати в моєму обличчі вихованого аристократа, самий вигляд якого ошляхетнює. І справді, цьому кондукторові вже не потрібно було турбуватися про мою долю, коли я перестану бути його пасажиром. Цього разу я замість співчутливих розпитувань про його сімейний стан тільки прихильно йому посміхнувся й кивнув зверху вниз; а він, як людина консервативних поглядів, від такої милости, очевидно, сповнився відданости, що межує з готовністю захищати мене власними грудьми.

Офіціант, який розносив квиточки на обід у вагон ресторані, теж дав знати про себе делікатним стуком у двері. Я взяв у нього номерок, і оскільки незабаром уже задзвонив гонг, що сповіщав початок обіду, я, аби трохи збадьоритися, вийняв із сітки свій несесер, в якому виблискувало найрізноманітніше дорожнє причандалля, поправив краватку перед дзеркалом і пішов по вагонах до ресторану, де метрдотель коректним і гостинним жестом негайно підсунув мені стільця.

За цим же столиком сидів перед закусками немолодий пан витонченої статури, трохи старомодно вдягнений (я пригадую, що на ньому, здається, був високий стоячий комірець), з шпакуватою борідкою, який у відповідь на моє чемне "добрий вечір" підняв на мене свої зірчасті очі. У чому була ця "зірчастість", сказати не берусь. Можливо, його очі були особливо ясні, особливо м'які, променисті? Безперечно, але хіба тому я назвав його погляд "зірчастим"? Адже коли ми говоримо, наприклад, про райдужну оболонку ока — це звучить звично і є позначенням фізіологічним, сказати ж, що у людини райдужний погляд, — вже оцінка її моральної своєрідности; так було і з його зірчастими очима. Їхній погляд відірвався від мене не відразу; він пильно стежив за тим, як я сідав, і тримав у полоні мій погляд, спочатку, власне, не виражав нічого, крім добродушної серйозности, але невдовзі у ньому зблиснула якась схвальна, точніше заохочуюча посмішка, що супроводжувалася легкою усміхненістю рота над борідкою. Літній пан відповів на моє вітання з великим запізненням, коли я вже сів і взявся за меню. Вийшло так, ніби я нехтував цією необхідною чемністю, а зорекий повчально випередив мене. Тому я мимоволі повторив:

— Bonsoir, monsieur.[169]

І він доповнив свій погляд словами:

— Бажаю вам приємного апетиту. Ще й додав: — Зрештою, ваша молодість незаперечно свідчить про його наявність.

Розмірковуючи про те, що людина із зірчастими очима може дозволити собі розкіш поводитися трохи незвичайно, я відповів йому усмішкою й легким нахилом голови, хоча моя увага в цю мить уже зосередилася на сардинах і салаті, які мені подали. Мені

хотілося пити, тож я замовив пляшку елю, і мій сивобородий візаві, не переймаючись можливим закидом про непрошене втручання, знову висловив мені своє схвалення.

— Дуже розумно, — сказав він. — Дуже розумно пити увечері міцне пиво. Пиво заспокоює й допомагає заснути, тоді як вино зазвичай діє збудливо й розганяє сон, окрім тих випадків, коли вже дуже сильно нап'єшся.

— Це зовсім не мій смак!

— Я так і думав. Загалом, нам ніщо не завадить за бажанням продовжити свій нічний відпочинок. У Лісабоні ми будемо тільки близько полудня. Чи ви їдете не до кінця?

— Ні, я їду до Лісабона. Досить довгий шлях.

— Напевне, ви вперше здійснюєте таку довгу подорож?

— Відстань від Парижа до Лісабона, — сказав я, ухиляючись від прямої відповіді, — то мізерія в порівнянні з тим, яку відстань я маю здолати.

— Ти диви, — вигукнув він жартівливо, роблячи вигляд, що вражений моїми словами. — Значить, ви маєте намір всерйоз проінспектувати цю зірку та її сьогочасне населення?

У поєднанні зі своєрідністю його очей те, що він назвав землю "зіркою", здалося мені особливо дивним. А слово "сьогочасне" стосовно "населення" відразу збудило в мені відчуття великого простору. Крім того, в його манері говорити та в міміці було щось від розмови дорослого з дитиною, нехай тямущою, але дитиною, щось м'яке і дражливе. Знаючи, що я виглядаю молодше за свої роки, я на це не образився.

Він відмовився від супу й без діла сидів навпроти мене, тільки час від часу наливаючи собі в склянку воду віші, що йому доводилося робити вельми обережно, оскільки вагон добряче гойдало. Зайнятий їжею, я на хвилину здивовано підвів очі від тарілки, але не став вдумуватися в його слова. Тоді як він, мабуть, не бажаючи, аби розмова вичерпалася, провадив далі:

— Отже, хай би якою далекою була дорога, до її початку не треба ставитися легковажно лише через те, що це початок. Ви прибудете в дуже цікаву країну, з великим минулим, країну, якій зобов'язані вдячністю всі любителі подорожей, бо в давні часи багато шляхів було відкрито саме нею. Лісабон (сподіваюся, ви не обмежитесь лише пробіжним його оглядом) колись завдяки своїм першовідкривачам був найбагатшим містом світу; шкода, що ви не побували у ньому п'ять століть тому, він би постав перед вами, як місто, оповите пахучими заморськими прянощами, місто, де лопатами загрибають золото. На жаль, історія значно зменшила його далекі й прекрасні володіння. Але країна і люди — ви в цьому переконаєтесь — залишилися чарівними. Я кажу про людей, тому що в пристрасі до подорожей закладена чимала частка туги за невідомою людяністю, жагучого бажання зазирнути в чужі очі, в чуже ество, порадіти іншій статі, іншим звичаям і вдачам. Чи як ви гадаєте?

Що я мав йому відповісти? Я погодився з його думкою і з тим, що пристрась до подорожей врешті є лише своєрідною допитливістю чи своєрідним потягом до нового.

— У країні, яку ви завтра побачите, — провадив він далі, — вам зустрінеться вельми

цікаве своєю строкатістю змішання рас. Змішаним, як вам, звичайно, відомо, було ще корінне населення Португалії — іберійці й кельти. А протягом двох тисячоліть фінікійці, карфагеняни, римляни, вандалі, свеві й вестготи та головне араби і маври чимало попрацювали, аби створити той тип, який ви побачите, з вельми привабливим додаванням негритянської крові, крові чорношкірих рабів, яких у величезних кількостях ввозила Португалія, коли ще володіла всім африканським узбережжям. Тому не дивуйтеся своєрідній специфічності волосся, губ і меланхолійно тваринного погляду, характерного для тамтешніх жителів. Але відверто переважає, ви й самі це побачите, тип мавритансько-берберський, що поширився ще за часів такого тривалого арабського панування. З усього цього постала не надто потужна, але дуже приємна порода людей: чорняві, з ледь жовтуватою шкірою й досить витонченої статури, з розумними, красивими карими очима...

— Буду дуже радий все це побачити, — сказав я й додав: — Дозвольте запитати, самі ви теж португалець?

— Ні, ні, — відповів він, — але я вже давно осів у Португалії. І зараз їздив до Парижа лише на короткий термін, у справах, у службових справах. Що ж це я хотів сказати? Ах, так, трохи придивившись, ви виявите арабсько-мавританські елементи і в архітектурі, до того ж у всіх містах. А що стосується Лісабона, то вважаю обов'язком попередити вас, що він дуже бідний історичними пам'ятками. Ви ж знаєте, це місто розташоване в сейсмічному центрі, й один лише страшний землетрус минулого століття на дві третини його зруйнував. Проте зараз це знову доволі розцятковане місто з безліччю визначних місць, так що я навіть не знаю, на яке з них вказати вам у першу чергу. Мабуть, перш за все вам слід відвідати наш ботанічний сад на західній височині. У Європі нема йому рівних, тому що в цьому кліматі тропічна флора виростає нарівні з флорою середньої смуги. Він рясніє араукаріями, бамбуком, папірусом, юкками й різноманітними пальмами. Але цього мало, там ви побачите дерева, які, власне, не належать до сучасної рослинності нашої планети, а саме — деревоподібну папороть. Підіть туди зараз же після приїзду й погляньте на цю рослину кам'яновугільного періоду. Це вам не коротенька історія культури, це стародавність самої Землі.

Мене знову охопило відчуття безмежних просторів, яке його слова вже одного разу у мене викликали.

— Звичайно, я негайно туди завітаю, — запевнив я.

— Ви вже вибачте, — вирішив він додати, — що я нав'язуюся вам зі своїми вказівками й ніби намагаюся керувати вами. Але знаєте, що я пригадую, дивлячись на вас? Морську лілею. — Це звучить більш ніж втішно.

— Тому що здається вам назвою квітки. Але морська лілея не квітка, а нерухома тварина морських глибин, що відноситься до родини голко-шкірих, та ще й до найдавнішої її групи. Ми знаємо безліч таких закам'янілостей. Ці нерухомі радіально-симетричні тварини зазвичай мають форму квітки або зірки. Нинішня морська зірка, нащадок морської лілеї, Тільки в молодості сидить на своєму стеблі в ґрунті. Пізніше

вона вивільняється, емансипується й плаває або повзає вздовж берегів, ради бога, перепрошую за цю асоціацію, але мені спало на думку, що ви, як морська лілея, відірвалися від стебла й вирушили в інспекційну поїздку. А давати поради мандрівникові неофіту, їй богу, дуже спокусливо. До речі: Кукук.[170]

На мить я подумав, що з ним щось негаразд, але тут же зрозумів: хоч був значно старший за мене, він тим не менше перший мені відрекомендувався.

— Веноста, — поспішив я з відповіддю й відважив йому трохи кривий уклін, тому що в цей момент мені ліворуч подали рибу.

— Маркіз Веноста? — перепитав він, злегка звівши брови.

Я це підтвердив, але майже ухильним тоном.

— Певно, по Люксембурзькій лінії? Я маю честь бути знайомим з однією з ваших тіточок у Римі, графинею Паоліно Чентуріоне, вродженою Веноста, по італійській лінії, яка, як відомо, пов'язана з віденським сімейством Чешеніс та з Естергазі із Галант. У вас, пане маркізе, скрізь кузени й свояки. Не дивуйтеся з моєї поінформованості, генеалогія та походження видів — мій коник, вірніше, мій фах. Професор Кукук, — пояснив він на додаток до свого прізвища, вже названого раніше. — Палеонтолог і директор Природничо-історичного музею в Лісабоні, інституту, який поки ще не користується широкою популярністю, засновником якого є я сам.

Він дістав з кишені гаманець і подав мені свою візитівку: я змушений був зробити те ж саме й простягнув йому свою, тобто одну з тих, якими мене забезпечив Лулу. На картці Кукука я прочитав його хрещене ім'я — Антоніо Хосе, — титул, посаду й домашню адресу в Лісабоні. Що стосується палеонтології, то з розмов Кукука я вже почав здогадуватися про його причетність до цієї науки.

Обидва ми прочитали картки з однаковим виразом шанобливості й задоволення і потім, обмінявшись подячними кивками, запхнули їх у свої гаманці.

— Можу тільки сказати, пане професоре, — чемно додав я, — що мені дуже пощастило з вибором столика у вагоні ресторані.

— Я, зі свого боку, думаю те ж саме, — відповідав він. Досі ми розмовляли по-французькому. Тепер він запитав:

— Треба гадати, що ви володієте німецькою мовою, маркізе Веноста? Ваша мати, наскільки мені відомо, родом з Кобургґоти, до речі, й моєї вітчизни. Уроджена баронеса Плеттенберг, якщо не помиляюся? Як бачите, мені багато чого про вас відомо. Отже, ми можемо...

І як це Луї забув проінформувати мене, що його мати — уроджена Плеттенберг! Ну що ж, ця новина послужила збагаченню моєї пам'яті.

— Дуже охоче, — відповідав я, за його бажанням переходячи на іншу мову. — Звичайно ж, я в дитинстві з ранку до вечора базікав по-німецькому, й не лише з мамою, але ще і з нашим кучером Клосманом!

— А я, — заперечив Кукук, — майже зовсім відвик від своєї рідної мови і з насолодою скористаюся нагодою знову до неї долучитися. Мені зараз п'ятдесят сім років; до Португалії я приїхав двадцять п'ять років тому. В жилах моєї дружини,

вродженої да Крус, тече кров споконвічних жителів Португалії, і коли вже доводиться говорити чужою мовою, то французька їй ближча за німецьку. Наша донька, незважаючи на ніжні почуття, які вона до мене плекає, в цьому сенсі теж не йде назустріч своєму татові й окрім португальської воліє мило базікати по-французькому. Та й узагалі вона чарівне дитя. Ми її кличемо Зузу.

— Не Заза, а Зузу?

— Так, Зузу. Від Сюзанни. А Заза — від якого ж це імени?

— Їй богу не знаю. Зменшувальне Заза випадково зустрів в артистичних колах.

— Ви буваєте в артистичних колах?

— Так, і в артистичних. Я сам трохи причетний до мистецтва, займаюся живописом, графікою. Мій учитель — професор Естомпар, Арістід Естомпар з Академії витончених мистецтв.

— О, на додачу ви ще й художник, дуже приємно.

— А ви, пане професоре, певно, їздили до Парижа у справах вашого музею?

— Ви вгадали. Метою моєї поїздки було отримання в зоопалеонтологічному музеї кількох дуже важливих для нас частин кістяка, черепа, ребер і передпліччя давно вимерлого виду тапірів, від яких, пройшовши через безліч ступенів розвитку, походять наші коні.

— Як? Кінь походить від тапіра?

— І від носорога. Так, так, ваш верховий кінь, пане маркізе, пройшов найрізноманітніші стадії розвитку. У свій час; вже будучи конем, він мав ліліпутські розміри. О, у нас є безліч вчених назв для всіх його ранніх і первісних форм, назв з коренем "hippos", "кінь", починаючи з "Eohippos" — цього родоначальника тапірів, що жив в епоху еоцену.

— Еоцену? Обіцяю вам, професоре Кукук, запам'ятати це слово. Коли почалася ця епоха?

— Нещодавно. Це вже нові часи землі; нас відділяє всього декілька сотень тисячоліть від пори виникнення не парнокопитних. Вам як художнику буде цікаво дізнатися, що у нас працюють фахівці, великі майстри своєї справи, які за знайденими скелетами наочно й реалістично реконструюють вимерлі види тварин, а також і первісну людину того часу.

— Людину?

— Так, також і людину.

— Людину епохи еоцену?

— Ну, тоді людина навряд чи існувала. Не можна не визнати, що її виникнення для нас усе ще вкрито туманом. Науці точно відомо лише те, що її розвиток завершився значно пізніше, разом з розвитком ссавців. Тому людина, така, якою ми її знаємо, — істота пізнішого походження, й біблійна Книга буття правильно вбачає у ній вершину творіння. Тільки за біблією цей процес має дещо покvapний характер. Органічне життя на землі, за найскромнішими рахунками, існує і п'ятсот, і п'ятдесят мільйонів років. Треба визнати, що перш ніж виникла людина збігло чимало часу.

— Я вражений тим, що ви розповідаєте, професоре.

Я не брехав. Я справді був вражений і захоплений вже з першої хвилини, і що далі, то більше. Я з таким напруженим інтересом прислухався до слів цієї людини, що майже забув про їжу. Переді мною ставили металеві таці під ковпачками, я щось накладав собі на тарілку, навіть підносив шматок до рота, але, прислухаючись до слів Кукука, забував покласти його в рот, щелепи мої не рухалися, ніж і виделка у мене в руках залишалися зайвими, а я все дивився на його обличчя, в його зірчасті очі. Не знаю навіть, як визначити жадібність, з якою моя душа вбирала все, що він говорив, від першого до останнього слова. Якби я не слухав його з такою незламною витримкою і увагою, хіба міг би я ще сьогодні, після стількох років, відтворити ці застільні розмови в основних її пунктах майже дослівно? Та що там, цілком дослівно! Він говорив про цікавість і потяг до нового як істотний інгредієнт пристрасти до подорожей, і вже в цих його словах, наскільки я пригадую, для мене прозвучало щось дивно хвилююче, що розбурхало все моє ество. І ось це хвилювання почуттів, це заторкування всіх фібрів мого ества, в міру того як він говорив і розповідав, переростало в хмільну, безкраю завороженість, хоча сам оповідач увесь час залишався спокійним, сухуватим, стриманим, а іноді на його губах навіть мелькала усмішка...

— Чи має життя ще такий самий довгий термін, як воно вже залишило позаду себе, цього сказати ніхто не може. Щоправда, його чіпкість неймовірна, особливо на нижчих щаблях розвитку. Адже спори деяких бактерій протягом півроку витримують досить таки незатишну температуру світового простору — мінус двісті градусів — і залишаються живі.

— Це вражає!

— Проте виникнення й продовження життя пов'язане з певними і досить суворо обмеженими умовами, які не завжди були й не завжди будуть присутні. Час заселеності зірки обмежений. Вона не завжди породжувала життя і не завжди його породжуватиме. Життя — це епізод, і в масштабі еонів епізод надто короткочасний.

— Це мене тим більше прив'язує до такого, — сказав я. Слово "такий" я вжив просто від хвилювання й тому, що мені хотілося в цьому випадку висловитися книжно, суто інтелігентно. — Існує така пісенька, — додав я для пояснення, — "Життю радійте, згаса лампади світло!" Я її чув ще в дитинстві й завжди любив, але після ваших слів про "короткочасний епізод", вона, звичайно, набуває значно ширшого значення.

— А як органічне заквапилося, — вів далі Кукук, — розвивати свої види й форми, немов знаючи, що лампада горітиме не вічно. І перш за все це стосується ранньої пори. В Кембрії рослинний світ ще дуже мізерний: морські водорості — щось інше там годі зустріти. Життя, щоб ви знали, бере свій початок із солоної води, з теплого океану. Але тваринний світ з самого початку представлений там не тільки одноклітинними тваринами, але й устрицями, черв'яками, голкошкірими, — іншими словами, всіма видами, за винятком хребетних. Схоже, що з п'ятисот мільйонів років знадобилося всього близько п'ятдесяти мільйонів, для того щоб хребетні вийшли з води на суходіл, який місцями тоді вже виник. Тут уже еволюція і розгалуження видів пішли в такому

темпі, що через двісті п'ятдесят мільйонів років Ноїв ковчег був цілковито набитий всілякою живністю, включаючи й плазунів; у ту пору не існувало лише птахів та ссавців. І все це завдяки єдиній ідеї, яку в первісні часи увібрала в себе природа і якій вона невідступно слідувала аж до людини...

— Прошу вас, поясніть же мені цю ідею.

— О, це всього лише ідея співіснування клітин. Інтуїтивно — не залишати на самоті прозоро-слизову грудочку праістоти, елементарного організму, а спочатку з небагатьох, а пізніше з мільйонів і мільйонів таких створювати вищі форми життя — багатоклітинних тварин, великі особини, що складаються з плоті й крові. Те, що ми зовемо плоттю, а релігія принизливо іменує слабкістю, гріховністю, "відкритим до гріха", — не що інше, як таке собі скупчення органічно злагоджених малих індивідів, інакше кажучи — це багатоклітинна тканина. Із справжнім завзяттям здійснювала природа свою єдину, свою основну ідею, а іноді навіть і перестаралася. Тож вона декілька разів впадала в надмірність, хоча потім каялась. Так уже створивши ссавців, вона допустила те перебільшення життєвої форми, як синього кита завбільшки з два десятки слонів, — чудовисько, яке на землі не могло ні протриматись, ані прогодуватись, — тож природа відіслала його назад у море, де воно тепер, гігант з недорозвиненими задніми кінцівками, плавниками й маслянистими оченятами, навряд чи собі на радість править за здобич для китобійної промисловости, в незручному положенні живить молоком своїх дитинчат і заковтує дрібних рачків. Але ще набагато раніше, на початку середніх віків землі, в триасовий період, задовго до того, як перший птах розтинав крилами повітря або дерево розпускало своє листя, існували жахливі плазуни, динозаври — істоти вже зовсім неналежних розмірів. Такий індивід, заввишки з височенну залу й завдовжки з цілий потяг, важив сорок тисяч фунтів. Шия в нього була ніби пальма, а голова в порівнянні з таким тулубом — сміховинно маленька. Це тіло, що надмірно розрослося, треба гадати, відрізнялося безприкладною глупотою, але й добродушністю, притаманною безпорадності.

— Отже, він був не так вже грішний, незважаючи на надлишок плоті.

— Так, через свою глупоту... Що мені ще сказати вам про цього динозавра? Мабуть, ось що: у нього була схильність пересуватись у вертикальному положенні.

І Кукук звернув на мене свої зірчасті очі, під поглядом яких я відчув щось схоже на збентеженість.

— Так, — сказав я з удаваною недбалістю, — ці панове, що пересуваються у вертикальному положенні, на Гермеса не надто схожі.

— Чому ви раптом згадали про Гермеса?

— Прошу пробачення, але в моєму дитинстві міфології приділялася виняткова увага. Вчитель, який мешкав у нас у замку Монрефюж, відчував до неї таку пристрасть...

— О, Гермес! Елегантне божество. Я не п'ю кави, — кинув він кельнерові, — принесіть мені ще пляшку віші.

Елегантне божество, — повторив він. — І пропорційної статури, не надто великий,

не надто малий, цілком людських розмірів. Якийсь старожитній зодчий говорив, що той, хто хоче споруджувати будівлі, насамперед має пізнати досконалість людського тіла, бо в ньому найглибша таємниця пропорцій. Поборники містичної відносності воліють стверджувати, що людина, — а отже, й бог в людській подобі, — за зростом тримається середини між світом титанів і пігмеїв. За їхньою теорією, найбільше матеріальне тіло всесвіту — червона зірка-гігант — настільки ж більше людини, наскільки найдрібніша частка атома — оте щось, яке має збільшитись в діаметрі в сотні більйонів раз, аби стати видимим, — менше за неї. — От і виходить, що даремно пересуватися у вертикальному положенні, якщо в тобі не дотримано пропорцій.

— Якщо вірити переказам, — вів далі мій співтрапезник, — то ваш Гермес з його еллінською пропорційністю мав бути добрим спритником: через це клітинна тканина його мозку, якщо дозволено припустити його наявність у бога, мабуть, мала особливо вигадливі форми. Але якщо уявити собі того ж Гермеса не з мармуру, гіпсу або амброзії, але як живу людську плоть, то й у нього ми виявимо безліч реліктів прадавньої природи. Вельми показово, наскільки первісними залишилися руки й ноги людини в порівнянні з її мозком. У них збережені всі ті кістки, які були вже у найпростіших наземних тварин.

— Вражаюче, просто вражаюче, пане професоре. Це вже не перше захоплююче твердження, яке від вас чую, але, мабуть, одне з найбільш вражаючих. Отже в нас ті самі кістки, що й у доісторичних тварин! Не те щоб мені це було образливо, але мене це вражає. Вже не кажу про горезвісні Гермесові ноги. Але візьміть для прикладу чарівні граціозні руки жінки, які, коли нам пощастить, обвивають нас, і раптом, коли подумаєш...

— Мені здається, мій милий маркізе, ви схильні до певного культу крайнощів, — перебив мене Кукук. — Природна огида високорозвиненої істоти до безногого черв'яка, але щодо граціозної жіночої руки, то цю кінцівку нам слід вважати не чим іншим, як кігтистим крилом доісторичного птаха або плавцем риби.

— Добре, добре, тепер я завжди буду про це думати, запевняю вас, без найменшої гіркоти чи цинізму, а скорше навіть з теплим почуттям. Адже кажуть, що людина походить від мавпи?

— Милий мій маркізе, давайте краще скажемо: людина — породження природи і своїм корінням сягає в природу. Тож не треба, щоб нас так уже засліплювала подібність її внутрішніх органів з органами людиноподібної мавпи, через це і так здійсняли надто багато галасу. У синіх очках свині, в її повіках і шкірі більше людського, ніж в якому-небудь шимпанзе, і голе людське тіло теж нерідко нагадує свиню. А ось мозок наш за складністю своєї будови найближче до мозку щура. Та й фізіономічно звірині взагалі на кожному кроці проглядає в людях. Там ми бачимо рибу і лисицю, тут — собаку, тюленя, яструба або барана. З іншого боку, звичайно, якщо погляд наш здатний це помітити, то й тварини часто видаються нам людьми, яких воля злого чарівника прирекла жити під личиною звіра. О, звичайно, людина і звір — споріднені істоти! Але якщо говорити про походження, то людина походить від звіра тією ж мірою,

що й органічне походить від неорганічного. Тут долучилося щось іще.

— Долучилося? Але що ж, дозвольте мені запитати?

— Приблизно те саме, що долучилося, коли з небуття виникло буття. Доводилося вам колись чути про празачаття?

— Принаймні, я прагну про нього почути.

Він швидко озирнувся навколо й довірчим тоном, явно тому, що він звертався не до кого-небудь, а до маркіза де Вености, повідомив мені таке:

— Створення світу відбулося не один раз, а тричі: виникнення буття з небуття, пробудження з буття життя й народження людини.

Цю свою заяву Кукук запив ковтком віші, причому склянку йому довелося тримати обома руками, оскільки вагон добряче трусонуло. Публіка до цього часу вже розійшлася. Більшість кельнерів стояло без діла. Хоча після обіду, що залишився майже неторканим, я замовляв одну чашку кави за одною, але своє збудження, яке щораз наростало, пояснюю не цим. Нахилившись уперед, я сидів і слухав свого незвичайного супутника, який розповідав мені про буття, про життя, про людину й про небуття, з якого все з'явилося і в яке все знову повернеться.

— Не підлягає сумніву, — говорив він, — що не тільки життя на землі є скороминущим епізодом, але й саме буття — це такий же епізод між двома небуттями. Не завжди існувало буття й не завжди існуватиме. Раз настав початок буття, настане і його кінець, а разом з ним кінець часу і простору, бо їхній зв'язок скріплений лише буттям. Простір, — говорив він, — це не що інше, як взаємопорядок або взаємовідносини матеріальних речей. Без матеріальних речей, які його займають, немає простору, як немає й часу, бо час — це послідовність подій, яка неможлива без наявності тіл, продукт руху причин і наслідків; змінюваність тіл задає часові напрям, без якого той не існує. Відсутність часу й простору є утвердженням небуття. Останнє в усіх сенсах позбавлене протяжності, — це застигла вічність, швидкоплинно перервана просторово-тимчасовим буттям. Буттю дано термін більший, ніж життю, більший на еони, але колись, безперечно, скінчиться й воно, і так само є безперечним, що кінець відповідатиме початкові. Коли почався час звершення? Коли ж перше здригання буття прорвалося з небуття завдяки якомусь "так буде" вже неминуче увібрало в себе "так минеться"? Можливо, "коли" цього "буде" відбулося не так давно і "коли" цього "пройде" вже недалеко, і не виключено, що їх розділяють усього кілька білльйонів років... Тим часом буття править свій буйний бенкет у незмірних просторах, які є його творінням і в яких воно створює відстані, що цепеніють від крижаної порожнечі.

І він узявся розповідати мені про велетенську сцену, на якій розгортається цей бенкет, про всесвіт — смертну дитину вічного небуття — насичений незліченними матеріальними тілами, метеорами, місяцями, кометами, туманностями, мільярдами зірок, взаємодіючих, взаємновпорядкованих дією своїх полів тяжіння, зігнаних у зіркові скупчення, чумацькі шляхи й гігантські системи чумацьких шляхів, де кожен окремо шлях складається з незліченної кількості палаючих сонць, планет, що обертаються навколо своєї осі, мас розрідженого газу й холодних нагромаджень заліза, каменю,

космічного пилу...

З хвилюванням слухав я його, чудово усвідомлюючи, наскільки почесний привілей збагачуватися такими відомостями, й цим привілеєм я був зобов'язаний своєму шляхетному походженню, тим, що я був маркізом де Веноста і що у мене в Римі була тітонька графиня Чентуріоне.

— Наш Чумацький Шлях, — долинуло до мене, — один з більйонів чумацьких шляхів — який майже на самому краю включає в себе, на відстані тридцяти тисяч років проходження світла від його середини, нашу локальну сонячну систему з її велетенською, хоча відносно й зовсім не такою великою, розпеченою кулею, яку ми зовемо в однині "сонце", — хоча воно лише одне з багатьох сонць, — і з планетами, що перебувають у сфері його тяжіння. Серед них і наша земля, для якої головна, хоча й клопітка втіха — це, обертаючись навколо своєї осі зі швидкістю тисячу миль на годину, водночас обертатися навколо сонця, про ходячи двадцять миль на секунду, й таким чином встановлювати для себе дні й ночі, — зауважте, саме для себе, — бо існують ще зовсім інші дні й ночі. Планета Меркурій, наприклад, найближча до сонця, завершує свій колообіг за вісімдесят вісім наших днів і при цьому лише один раз обертається навколо своєї осі, так що для неї день і рік — одне й те саме. З цього видно, що з часом справа йде так само, як і з вагою: те й те позбавлене загальної дійсності. Ось візьмемо, наприклад, білого супутника Сіріуса — тіло, всього в три рази перевищує розмір нашої землі; на ньому матерія досягає такої щільності, що її кубічний дюйм у нас важив би тонну. У порівнянні з нею земна матерія, наші скелі, наше людське тіло — тільки найлегша піна.

— Кружляючи навколо сонця, — мав я нагоду почути далі, — земля і її місяць кружляють ще й навколо один одного, і при цьому вся наша місцева сонячна система рухається у рамках значно ширшого, але все ще "місцевого", скупчення зірок, рухається, не відстаючи, і в свою чергу, з шаленою швидкістю вона рухається всередині Чумацького Шляху, який відносно своїх віддалених братів — інших чумацьких шляхів — женеться з неймовірною швидкістю вперед, тоді як найдальші матеріальні зоряні скупчення розлітаються в усіх напрямках небуття, причому вони наділені такою спритністю, що політ осколка гранати порівнянно з їхньою швидкістю перебуває в стані спокою, і в цьому урагані прискорення вони несуть в собі простір і час.

— Це обертання одного в іншому й навколо іншого, ці тумани, які ущільнюються в тіла, цей вогонь, полум'я, холоднеча, вибухи, розпорошення, падіння й гонитва, що виникли з небуття й пробуджують небуття, для якого, можливо, було б краще, миліше не прокидатись і яке чекає нового сну, — все це буття, яке також зветься природою, — воно єдине і скрізь, і в усьому. Я переконаний, що все буття, вся природа — це замкнена єдність, від найпростішої неживої матерії до щонайживішого життя, до жінки з граціозними руками, до самого Гермеса. Наш людський мозок, наше тіло й наші члени — мозаїка з тих самих найпростіших частинок, що утворюють зірки, зірковий пил і темні хмари туманностей, що мчать у міжзірковому просторі. Життя, викликане з буття, як і буття колись було виклика не з небуття, життя, — оте цвітіння буття, —

складається з тих самих основних речовин, що й нежива природа, нема в неї жодної речовини, яка була б лише її власністю. Навіть не можна сказати, що вона чітко й недвозначно відділяється від буття неживого. Межа між життям і безжиттєвістю рухлива. Рослинна клітина наділена природною здатністю за допомогою сонячних променів так перебудовувати матерію царства мінералів, що вони в ній оживають. Первинна здатність хлорофілу постає перед нами як приклад виникнення органічного з неорганічного. Але протилежних прикладів теж не бракує. Ми могли б послатися на утворення каміння з органічних речовин, що належать до тваринного світу. Кажуть, сухопутні гори вирости в морях на великій глибині зі скелетів крихітних живих істот. В позірному напівжитті рідких кристалів одне природне царство наочно переходить в інше. Й коли природа, жартує з неорганічним й імітує з нього органічне, творячи квіти на замерзлому склі, вона таким чином повчально демонструє свою незмінну єдність.

— Органічне навіть саме не може провести ясну межу між окремими його царствами. Тварина переходить в рослинне, сидячи на стеблі й переймаючи форму квітки, а рослинне — в тварину там, де воно ловить і пожирає комах, замість вбирати життєві соки мінералів. Людина постала з тваринного, шляхом прямого походження, як прийнято вважати, та насправді тому, що тут долучилося щось таке, так само невизначене, як сутність життя й походження буття. Але той момент, коли людина вже була людиною, а не твариною, або, точніше, вже не тільки твариною, встановити досить складно. Людина зберігає в собі тваринне начало, як життя зберігає в собі неорганічне, бо в останній основі її будови, в атомах, людина переходить у вже або ще неорганічне. А в самій глибочині, в невидимому атомі, матерія випаровується в імматеріальне, безтілесне, адже те, що рухається там і надбудовою чого є атом — це майже поза буття, оскільки воно не має свого місця в просторі або співвіднесеності з простором, як то личить пристойному тілу. З "майже ще небуття" утворилося буття, і воно витікає в "майже вже небуття". Вся природа, від найбільш ранніх, майже ще імматеріальних і найпростіших її форм до найрозвиненіших, завжди тяжіла до концентрування і співіснування: зірковий туман, камінь, хробак і людина. Те, що багато видів тварин вимерли, що більше не існує літаючих ящерів або мамонтів, не заважає існуванню поруч з людиною одноклітинних пратварин в їхній вже усталеній формі: інфузорії, мікроби — з одним отвором для введення, іншими для виведення; адже на ділі, щоб бути твариною, більшого й не потрібно та й для того, щоб бути людиною, як правило, — теж достатньо.

Це був жарт, і досить їдкий. Кукук, мабуть, вважав за потрібне відпустити ядучий жарт на адресу такого світського молодика, як я, й, звичайно, я засміявся, тремтячою рукою підносячи до рота шосту, ба ні, мабуть вже восьму філіжанку кави. Я вже говорив і повторюю знову: від розмов мого співтрапезника про буття, життя і людину мене охопило надзвичайне хвилювання, викликане майже виснажливою напругою почуттів. І як не дивно це звучить, але така могутня напруга почуттів була близькою до того, або, точніше, була тим самим, що я ще дитиною або напів-дитиною позначав піднесеними словами "велика радість" — таємною формулою моєї невинності для дуже

специфічного поняття, що не мало іншого імені, але ще тоді розширювалося для мене до якоїсь п'янкої неосязності.

— Звичайно, поступ існує, позаду залишився великий шлях, — сказав Кукук, повертаючись до свого жарту, — від *pithecanthropus erectus* до Ньютона і Шекспіра — великий, широкий шлях і, безперечно, шлях, який іде в гору. Але в людському світі все йде так само, як і в решті природи. Тут теж все існує сукупно: всі стани культури та звичаїв, усе — від найранішого до найпізнішого, від гранично дурного до розумного, від первинного, найглухішого, найдикішого до найвищого й найвитонченішого, — все це співіснує; ба більше, трапляється, що найвитонченіше, втомившись від самого себе, закохується в первинне й, буцімто в хмелю, знову опускається до дикунства. Але годі вже про це.

Проте, аби віддати належне людині, він, Кукук, хоче мені, маркізові де Веноста, нагадати те, що відрізняє *homo sapiens* від решти природи, як органічної, так і простого буття (а це, ймовірно, якраз і є тим, що "долучилося", коли людина вийшла з тваринного стану). Він має на увазі знання про початок і кінець, і я, мовляв, висловив найбільш людяне, зауваживши, що в житті мене приваблює те, що воно — лише епізод. Скороминущість жодним чином не принижує буття, навпаки, якраз вона надає йому цінності, гідності й чарівності. Тільки епізодичне, тільки те, що має початок і кінець, збуджує наш інтерес і наші симпатії, бо воно сповнене скороминущістю. Нею сповнене все космічне буття, тоді як небуття навіки цього позбавлене й негідне наших симпатій, хоча з нього постало буття на свою радість і свою печаль.

Буття — не благополуччя, воно є втіхою й тягарем; усе просторово-тимчасове, вся матерія, навіть та, що глибоко спить, поділяє з ним цю втіху й цей тягар, те відчуття, яке вселяє людині, здатній до найтоншого сприйняття, почуття вселенської симпатії.[171]

— Так, вселенської симпатії, — повторив Кукук і сперся обома руками на стіл, щоб підвестися. При цьому він поглянув на мене своїми зірчастими очима й кивнув мені.

— На добраніч, маркізе де Веноста, — сказав він. — Ми з вами всіх пересиділи у вагоні-ресторані. Пора йти спати! Сподіваюсь зустрітись з вами в Лісабоні! Якщо хочете, із задоволенням візьму на себе роль вашого провідника в моєму музеї. Бажаю вам міцно заснути! Й бачити уві сні буття й життя! І ще метушню чумацьких шляхів, які, раз вони вже існують, несуть і тягар, і втіху свого існування. Нехай вам насниться також граціозна рука з давнім кістяком і польова квітка, якій дано в сонячному ефірі розщеплювати неживе й залучати його до свого живого тіла! Не забудьте також побачити вві сні камінь, порослий мохом камінь, що вже тисячі й тисячі років лежить на дні струмка, — чистого, студеного, що омивається піною і водою. З симпатією придивіться до нього, з симпатією жвавого буття до буття глибоко сплячого, й широко вітайте його творення! Якщо буття і благополуччя хоч якось поєднуються, то цьому буттю має бути добре. На добраніч!

Розділ шостий

Гадаю, що читач мені повірить: незважаючи на мій вроджений нахил до сну і

легкість, з якою я зазвичай повертався у вільну та оздоровлюючу країну несвідомости, у цю ніч я так і не заснув до ранку, качаючись на своєму м'якому й комфортабельному ліжку в купе першого класу. І що мене смикнуло випити стільки кави проти ночі, яку мав провести у потязі, що квапився вперед, гойдався й трусився, зупинявся й раптом їхав у зворотному напрямку? Адже це означало добровільно позбавити себе сну, який з мене, звичайно, не вибила б сама лише вагонна хитавиця. Про те, що ці шість чи вісім чашок кави самі по собі теж не ввергли б мене в безсоння, якби вони не були мимовільним супроводом захоплюючої бесіди з професором Кукуком, що вразила мене до глибини душі, — говорити, звичайно, не варто, хоча тоді я знав це не менш твердо, ніж знаю тепер; але читач, який вміє тонко відчувати (а тільки для такого я й пишу свою сповідь) зрозуміє це, без жодних пояснень.

Одне слово, у своїй шовковій піжамі (піжама краще нічної сорочки оберігає тіло від дотику до простирадел, які, можливо, були недостатньо добре випраними) я всю ніч зітхав і перекидався з боку на бік, шукаючи положення, яке допомогло б мені опинитися в обіймах Морфея, і коли дрімота все-таки мене здолала, мені стала мариться якась плутана нісенітниця, яку приносить із собою лише неглибокий сон, що не дає відпочинку. Верхи на кістякові тапіра я мчав Чумацьким Шляхом, упізнав його тому, що він і справді був засипаний сіллю, яка шурхотіла під копитами кістяної тварини. Мені було жорстко й незручно сидіти на його хребті, і я чіплявся руками за ребра, але мене невпинно й відчайдушно трясло від норовистого бігу цієї тварюки, що, мабуть, було відображенням різких поштовхів швидкісного потяга. Але уві сні я це пояснював собі тим, що не вчився їздити верхи, й міркував про те, що маю якомога швидше надолжити згаяне, якщо хочу вважатися молодою людиною з родини. Назустріч мені і з боків, шурхотячи сіллю Чумацького Шляху, нишпорили строкато вдягнені чоловічки — жінки й чоловіки, мініатюрні, з жовтуватим кольором обличчя й веселими карими очима; вони кричали мені щось незнайомою мовою — певно, по-португальському. Але одна з жінок раптом вигукнула по-французькому: "*Voila le voyageur curieux*", [172] — І саме тому, що вона знала по-французькому, я здогадався, що це Зузу, хоча її оголені до плечей витончені руки говорили про те, що вона скорше — або водночас — Заза. Я щосили потягнув на себе ребра тапіра, щоб той зупинився й дав мені злізти, оскільки мені страшенно хотілося поговорити із Зузу або із Зазою про давній кістяк її чарівних рук. Але, оскаженілий через таке нечемне поводження, тапір став хвицатися й скинув мене у сіль Чумацького Шляху, від чого чорняві чоловічки, включаючи Зузу або Зазу, вибухнули гучним сміхом, і в цьому сміхові розчинився мій сон, щоб поступитись місцем таким самим безглуздим видінням мозку, який хоч і спав, але зовсім не відпочивав. Так, наприклад, уві сні я дерся прямовисним глинистим берегом моря, тягнучи за собою довге, схоже на ліану стебло, з боязким подивом у серці — хто я, людина чи рослина? Проте в цьому подиві було для мене і щось утішне, оскільки це пов'язувалося з назвою "морська лілея". Й так далі.

Нарешті, вже перед ранком мій сон став таким глибоким, що сновидіння зникли; я прокинувся лише близько полудня, майже перед самим Лісабоном, так що про

сніданок годі було й думати — я заледве встиг умитися й скористатись приладдям мого чудового несесера з крокодилячої шкіри. Професора Кукука я не зустрів ні серед людей, що метушилися у натовпі на пероні, ні на площі перед вокзалом у мавританському стилі, на яку я вийшов слідом за носильником, прямуючи до відкритого однокінного екіпажу. День був світлий і сонячний, але не надто жаркий. Молодий візник, витяг до себе на козли мою скриню (носильник отримав її за багажною квитанцією), і, справді, він міг бути одним з тих чоловічків на Чумацькому Шляху, які потішалися над моїм падінням з тапіра: невисокого зросту, з обличчям жовтуватого кольору — саме такого вигляду, як описував професор Кукук, — з сигаретою в красиво вигнутих устах під закрученими догори вусиками, в круглій суконній шапочці на скуйовджених і низько звисаючих довгих пасмах волосся. Він не дарма так жваво поглядав своїми карими очима: ще раніше, ніж я встиг назвати йому готель, в якому замовив по телеграфу номер, він, одразу склав собі уявлення про мою особу і назвав: "Савой палас". Ось який притулок він уважав гідним мене!

Саме там, на його думку, я мав зупинитися, що я й підтвердив коротким: — *C'est exact*. [173] — *C'est exact, c'est exact*, — повторив він ламаною мовою, засміявся, засовався на козлах і хльоснув коня. — *C'est exact*, — співучим голосом повторив він ще декілька разів за коротку дорогу до готелю. Ми швидко виїхали з тісної вулички, й перед нами відкрилась широка перспектива бульвару — Авеніда да Лібердаде, одна з найгарніших вулиць, яку мені будь-коли доводилося бачити. Вона складалася з елегантної проїжджої частини, верхової доріжки посередині й двох бездоганно вимощених розкішних алей з квітниками, фонтанами й статуями обабіч. На цій прекрасній еспланаді і був розташований готель "Савой палас", який справді виглядав як палац. І наскільки ж по-іншому наблизився я до нього, ніж свого часу до готелю на вулиці Сент-Оноре!

Три або чотири групи й готельні носильники в зелених фартухах одразу підскочили до мого екіпажу, вивантажили скриню, схопили мою ручну валізу, пальто, портплед з такою швидкістю, немов мені була дорога кожна хвилина, й потягли все це у вестибюль. Я пройшов за ними до приймальні з самим лише ціпочком з іспанської тростини, прикрашеним набалдашником зі слонової кістки в срібному обрамленні, ніби щойно повернувся з прогулянки. У приймальні ніхто не почервонів при моїй появі, ніхто не крикнув мені: "Відійдіть у бік! Та відійдіть же, кажуть вам!" Навпаки, коли я назвав себе, мені у відповідь з'явилися привітні усмішки, улесливі поклони, щонайчемніше прохання, якщо це не важко, заповнити листок для прибулих, певна річ, лише основні дані... Пан у сурдугі, пристрасно зацікавлений питанням — наскільки приємно й благополучно пройшла моя подорож, піднявся разом зі мною ліфтом на перший поверх, аби показати мені мої апартаменти, що склалися з вітальні, спальні й ванної кімнати, викладеної білими кахлями. Вигляд цих покоїв, що виходили вікнами на Авеніду, привів мене в захоплення, проте я вважав за необхідне приховати його. Задоволення чи пак захоплення, яке викликала в мені їхня панська краса, я звів до жесту поблажливого схвалення, з яким і відпустив мого провідника. Але залишившись

сам і очікуючи, поки принесуть багаж, я став роззиратися навколо з суто дитячою радістю, яку мені, власне, не слід було б виявляти навіть наодинці з собою.

Найбільше мене захоплювало оздоблення стін у вітальні: високі ліпні позолочені поля, які завжди подобалися мені незрівнянно більше міщанських шпалер, а особливо в поєднанні з дуже високими білими дверима в нішах із золоченим обрамленням, що надавали кімнаті справді княжого вигляду, так ніби я був у замку. Вітальня була дуже простора й розділена аркою на більше й менше приміщення; в останньому при бажанні можна було затишно накрити стіл на невелику кількість гостей. Там, так само як і в більшій її половині, висіла блискуча кришталева люстра, досить низько спущена зі стелі, — на такі люстри я любив дивитися ще з дитинства. М'які килими з широкою облямівкою — один з яких просто велетенський — встеляли підлоги; між кили мами проглядав до блиску начищений паркет. Над розкішними дверима стіни прикрашали приємні для очей картини, а біля витонченого комода, на якому стояли китайські вази і маятниковий годинник, стіна була затягнута чудової роботи ґобеленом, на якому було зображене викрадення якоїсь легендарної панни. Прекрасні, елегантні французькі фотелі оточували овальний столик з мереживною серветкою під склом, на якому стояв невеликий кошик з вишуканими фруктами, а поряд відповідні прибори на той випадок, якщо мешканець цих апартаментів побажає чогось свіженького, окрім того — тарілочка з бісквітами і гранчаста полоскальниця. Фрукти — то був, очевидно, знак уваги з боку директора готелю, оскільки між двома помаранчами стирчала його візитівка. Невелика шафка-вітрина, за склом якої стояли чарівні порцелянові фігурки — кавалери в ґалантних позах і дами в кринолінах, в однієї з них ззаду порвалася сукня, оголивши привабливу округлість, і пані, обернувшись, страшенно спантеличено споглядала свою наготу; торшери з шовковими абажурами; бронзові канделябри у вигляді витончених фігурок на високих постаментах; вишукана отоманка з безліччю подушок і оксамитовим покривалом довершували умеблювання, що радувало мій жадібний погляд не менше, ніж розкішна спальня, витримана в сіро-синіх тонах, де стояло ліжко під балдахіном, а поряд з ним, ніби запрошуючи до короткого перепочинку, — широкий фотель з бильцями із м'якою оббивкою, там був також килим на всю підлогу, що приглушував кроки, смугасті шпалери матово-синього кольору, що заспокоїливо діє на нерви, високе трюмо, люстра з молочного скла під стелею та біла шафа з широкими дверцятами, ручки якої блищали в напівтемряві...

Занесли мій багаж. Тоді ще я не мав камердинера, як то було згодом, коли я періодично їх наймав. Я поклав у шафу дещо з необхідних речей, повісив два або три костюми, прийняв ванну і, як завжди, з особливою ретельністю зайнявся своїм туалетом. Я проробляв це не менш доскіпливо, ніж гримуються актори, проте через мій моложавий вигляд, що зберігався досить довго, до косметики я не вдавався навіть у зрілому віці. Переодягшись в чисту білизну і костюм з легкої світлої фланелі, що пасував до тутешнього клімату, я спустився в ресторан і, відчуваючи добрячий голод після недоїденої вечері, коли я заслухався Кукука, та проґавленого сніданку, який проспав, я з насолодою віддав належне ніжному раґу, що його подали в мисочці-мушлі,

біфштексові та чудовому шоколадному суфле. Незважаючи на старанність, з яким я все це поїдав, думки мої все ще поверталися до вчорашньої розмови, яка своєю масштабністю зачарувала мене й глибоко запала в душу. Спогад про цю розмову був для мене високою радістю, яка поєднувалась із зачаруванням моїм новим, вишуканим життям. Ще більше, ніж смачний сніданок, мене цікавило питання — чи слід сьогодні ж таки розшукати Кукука, можливо, навіть з'явитися до нього з візитом, і не тільки для того, аби домовитися про відвідання музею, але насамперед, щоб заізнатися із Зузу.

Все-таки я вирішив, що це було б аж надто відвертим вторгненням, тож я пересилив себе й відклав відвідування родини Кукук на завтра. До того ж я ще почувався не зовсім виспаним і подумав, що насьогодні мені краще обмежитись оглядом міста, тож після кави я вирушив на прогулянку. На площі перед готелем я взяв візника і звелів йому відвезти мене на Праса ду кумерсіу, де знаходився мій банк, що також звався "Банко ду кумерсіу"; там я мав намір узяти за своїм циркулярно-кредитним листом певну суму грошей, щоб оплатити рахунки готелю та на інші поточні витрати. Праса ду кумерсіу — величава і скорше тиха площа, яка однією своєю стороною виходить на гавань — глибоку бухту в гирлі річки Тежу, а з інших трьох сторін забудована аркадами й склепінчастими переходами, де розташовуються установи, митниці, головний поштамт, різні міністерства, а також операційні зали банку, в якому я був акредитований. У цьому банку мені довелося мати справу з чорнобородим респектабельним і дуже ввічливим паном. Він шанобливо прийняв мої документи, негайно зайнявся ними, швидко занотував щось у свої книги і з чемним поклоном вручив мені перо для підпису на бланку одержувача. І, правду кажучи, мені не було потреби коситися на підпис Лулу, що стояв під одним з документів, аби точнісінько відтворити його, з любов'ю і задоволенням накресливши своє гарне нове ім'я літерами, нахиленими на лівий бік і окресленими красивим овалом розчерку.

— Оригінальний підпис, — не втримавшись, зауважив чиновник.

Я посміхнувся і знизав плечима.

— У певному сенсі дістався мені в спадок, — у моєму тоні прозвучало ніби вибачення. — Так підписується вже не одне покоління де Веноста.

Він шанобливо схилив голову, а я вийшов з банку, з гаманцем, щільно напханим грошима.

Звідти я подався на поштамт і відправив додому, в замок Монрефюж, депешу такого змісту: "Шлю тисячу привітів і повідомляю про своє благополучне прибуття сюди, в "Савой палас". Повен вражень, про які сподіваюся дуже скоро розповісти в листі. Можу вже повідомити про певну зміну в моїх думках, які не завжди йшли в правильному напрямку. Ваш вдячний Лулу". Віддавши данину синівській шанобливості, я пройшов під аркою чи пак тріумфальними воротами, спорудженим на Ринковій площі, навпроти виходу до гавані, й опинився на одній з ошатних вулиць міста — руа Аугушта, де мені належало виконати один великосвітський обов'язок. "Певна річ, — думав я, — буде цілком доречно й у дусі моїх батьків, якщо я завітаю до люксембурзького посольства, розташованого на цій самій вулиці, в бельєтажі дуже

солідного прибуткового дому". Так я і вчинив. Не питаючи, чи приймає зараз дипломатичний представник моєї вітчизни, такий собі пан де Гюон, або його дружина, я просто вручив лакею, що відкрив мені двері, дві картки, написавши на одній з них свою адресу. У цього лакея, людини вже літньої, було кучеряве сиве волосся, сережки у вухах, товсті губи й меланхолійний тваринний погляд, який не тільки навів мене на роздуми про змішану кров, що тече в його жилах, але й привернув мою симпатію. На прощання я привітніше, ніж належить, кивнув нащадкові епохи колоніального процвітання й всесвітньої монополії на прянощі.

Коли я знову вийшов на руа Аугушта, то рушив цією жвавою й метушливою вулицею угору, до площі, яку порт'є в готелі відрекомендував мені як одну з найпрекрасніших, — Праса де Дон Педро Куарту або, по-народному, — О Русіу. Для більшої наочності мушу зауважити, що Лісабон обрамлений пагорбами, часом досить високими, на яких справа й зліва видніються прямолінійні вулиці нового міста й білі особняки аристократичних передмість. Я знав, що десь там, у вищих сферах, знаходиться й будинок професора Кукука, і раз по раз позирав угору ще й навіть запитав одного поліцейського (я завжди любив поговорити з поліцейськими), скорше жестами, ніж словами ми, де знаходиться руа Жоао де Кастільйо, яка значилася на картці Кукука. Він і справді показав мені рукою на ці білі вілли й своєю мовою, для мене настільки ж незрозумілою, як і та, яку я чув уві сні, пробелькотів щось про трамвай, канатну дорогу й мулів, мабуть, прикидаючи, як мені краще туди дістатися. Я подякував йому французькою за ці відомості, наразі для мене ще не настільки невідкладні, тоді як він віддав мені честь, приклавши руку до свого тропічного шолома на знак закінчення цієї короткої, але дружньої і багатой жестами розмови. До чого ж приємно приймати такі виявлення шанобливості від одягненого в нехитрий, але барвистий мундир стража громадського порядку!

Мені хотілося б надати широкого значення цьому моему вигукові, зауваживши, що справді щасливою є та людина, яку добра фея з колиски нагородила неабиякою сприйнятливістю до приємного, навіть в найскромніших його проявах. Щоправда, з іншого боку, цей дар свідчить про підвищену чутливість, яка є протилежністю до глухоти, а, отже, приносить багато прикростей тому, хто нею наділений. І все ж я переконаний, що користь від радості життя, яку вона з собою приносить, переважає і жодним чином не робить таку чутливість вадою, якщо тут можна говорити про якісь вади; цей дар чутливості до найменшої, навіть найбуденнішої приємності й примушував мене завжди вважати ім'я Фелікс, до якого з такою гіркою іронією ставився хрещений Шіммельпрістер, моїм першим і справжнім ім'ям, ніби зумисно вигаданим для мене.

Наскільки правий був Кукук, коли вважав нервову допитливість до ще небачених людських спільнот головним інгредієнтом пристрасти до подорожей! Проходячи цією метушливою вулицею, я зі щирою симпатією дивився на чорнявих людей із жваво бігаючими очима, як у всіх жителів півдня, руками, які ілюстрували їхню мову, й всією душею прагнув вступити з ними в особистий контакт. Чудово знаючи назву площі, до

якої прямував, я все таки вважав за можливе час від часу зупиняти кого-небудь з перехожих — байдуже, дитину, жінку, поважного пана чи простого матроса, — питаючи, як вона називається, і, поки вони мені відповідали незмінно ввічливо й прискіпливо, спостерігав за їхньою мімікою, вслухався в чужу мову, в дещо екзотичні гортанні голоси; потім ми з найкращими почуттями розходилися в різні боки. Далі я вкинув неймовірно велику милостиню в чашку сліпого — про цю сумну обставину сповіщала дощечка, що висіла у нього на грудях — той сидів на тротуарі, притулившись до стіни одного з будинків, окрім того я великодушно нагородив старого з медаллю на лацкані, але в рваних черевиках і без манишки, який звернувся до мене. У відповідь він виявив страшенне хвилювання, навіть пустив сльозу й уклонився мені з видом, який красномовніше за будь-які слова промовляв: я теж належав до вищих суспільних кіл, і ось до чого мене довели людські слабкості.

Коли я опинився на площі О Русіу з її двома бронзовими фонтанами,obelіском і бруком, викладеним хвилеподібною мозаїкою, у мене з'явилося ще більше приводів звертатися із запитаннями до обивателів, які походжали або безтурботно грілися на сонечку, про будівлі, які мальовничо здіймалися в синіючій далі позад будинків, що обрамляли площу, про руїни якоїсь готичної церкви й нову будівлю, що виявилася муніципалітетом, тобто ратушею. Південну сторону площі замикав фасад театру, дві інші становили суцільний ряд крамниць, кафе і ресторанів. Задовольнивши нарешті під приводом допитливості свою спрагу спілкування з цими дітьми чужої країни, я зайшов в одне з кафе, сів за столик і замовив чаю.

За сусіднім столиком полуднувала компанія з трьох чоловік, яка одразу ж привернула до себе мою, зрозуміло, старанно приховану, увагу. Дві пані — одна вже зрілого віку, друга зовсім молоденька, мабуть мати й дочка, — і пан середніх років з окулярами на орлиному носі, чуприна якого з-під панамі мальовничо вибивалася на комір. Він їв морозиво й тримав на колінах, мабуть із лицарських спонукань, два або три акуратно перев'язаних згортки; кілька таких же згортків, явно тільки що з крамниці, лежали на столі перед дамами.

Вдаючи, ніби я занурений у споглядання то найближчого фонтану, струмені якого вигравали на сонці, то церковних руїн там, нагорі, я раз по раз позирав на своїх сусідів. Мою цікавість однаково привернули і мати, і дочка, я відчував, що між ними саме такий родинний зв'язок. І це відчуття поєднувалося із зовсім різною принадністю обох жінок, яка чудовим чином зливалася воедино. Вище я розповідав про потрясіння, яке зазнав юний волоцюга, побачивши зі свого місця під вуличним ліхтарем чарівну й багату парочку — брата й сестру, — що на мить з'явилася на балконі готелю "Франкфуртське подвір'я". При цьому я підкреслив, що окремо ні він, ні вона не викликали б у мене того захвату, який я зазнав від усвідомлення, що це брат і сестра, від їхньої чарівної двоєдності. Психологу буде цікаво, що ця схильність до подвійного замилювання, ця здатність піддаватися чарівності двоїстого цього разу обернулася вже не на брата й сестру, а на матір і дочку. У кожному разі, мені це завжди здавалося цікавим. І тут якраз треба додати, що мою раптову закоханість ще більше розпалило припущення,

яке вже через кілька хвилин промайнуло в мене в голові, що тут випадок викинув зі мною прекумедний жарт.

Молода особа, на вигляд років вісімнадцяти, не більше, в простій та вільній сукні з білою в блакитну смужку матерії, перехопленій таким самим поясом, на перший погляд здалася мені на диво схожою на Зазу. Але тут моє перо зобов'язане вставити слово "щоправда". Точнісінько Заза, щоправда її краса — але, мабуть, щодо неї це слово звучало занадто гордо й могло стосуватися скорше її матері (зараз я поясню, що мені хочеться цим сказати) — була, якщо можна так висловитися, переконливіша, відвертіша та наївніша, ніж краса подруги Лулу, в якій все було трошки *feu d'artifice*, [174] дещо вигадливе й штучнувате, і не підлягало надто пильному розгляду. Тоді як тут була позитивність (якщо в любовно-чуттєвий світ можна перенести слово, взяте зі світу морально-етичного), дитяча відвертість в очах, яка згодом не раз мене збивала з пантелику... "Інша Заза", але настільки інша, що я й досі запитую себе, чи не була ця схожість тільки обманом зору і насправді її не існувало? Можливо, мені тільки здавалося, що я її бачу, бо я хотів її бачити, а хотів тому, що — знаю, як це не дивно звучить — увесь час шукав двійника Зази. Мені здавалося, що в цьому пункті я сам у собі не впевнений. Звичайно, в Парижі мої почуття не вступали в конкуренцію з почуттями милого Лулу: я зовсім не був закоханий у його Зазу, хоча їй і подобалося лукаво позирати на мене. Але, можливо, закоханість у неї перейшла до мене з моєї нової особистості, і я, так би мовити, заднім числом в неї закохавшись, мріяв зустріти другу Зазу на чужині? Згадуючи, як я здригнувся, почувши від професора Кукука про його дочку і її ім'я, схоже на ім'я Заза, я не вважаю можливим визнати цю теорію зовсім неспроможною.

Подібність? Вісімнадцять років і чорні очі — це вже сама по собі подібність, особливо коли хочеш її побачити, тільки тут очі не мружилися так кокетливо й не виблискували з-під вій, але коли, звужені трохи товстуватими нижніми повіками, вони не світили сяйвом стриманого сміху, то в них було щось суворе, запитливе й хлоп'яче, таке ж, як у голосі; до мене кілька разів долинули окремі слова й вигуки, а голос її звучав зовсім не сріблясто, а теж скорше суворо, й дещо грубувато, без тіні манірності, чесно й прямо, як голос хлопчика. А з носиком і зовсім все було не так: у Зази ніс був кирпатий, у цієї ж дівчини — дуже тонко окреслений, але з надто щільними крилами. Рот, так, рот був схожий! Це я ще й зараз беруся стверджувати з повною впевненістю: губи однакові в обох, але в тої "другої" — яскраво-червоні, безперечно, від природи. Вони завжди були ледь розтулені так, що під трохи підійнятою верхньою губкою виднілися зубки; вигин нижче рота й чарівна лінія підборіддя, що збігала до ніжної шиї, яка теж чимось нагадувала Зазу. Загалом все було різне; характерно паризьке тут обернулося іберійсько-екзотичним насамперед завдяки високому черепаховому гребеню, який скріплював зачесане догори з потилиці темне волосся. Від чола, залишаючи його відкритим, волосся йшло зустрічною хвилею, але два пасма спадали на вуха, в чому теж було щось південне, іспанське. В вухах у неї були сережки, — не такі довгі, гойдливі підвіски з чорного бурштину, як у матері, а прилеглі, хоча і досить

масивні опалові диски, оправлені дрібними перлами, що в поєднанні з усім іншим теж виглядало доволі екзотично. Колір обличчя в Зузу — я одразу ж назвав її цим ім'ям — мав злегка жовтуватий відтінок, як і колір обличчя матері, все обличчя якої, втім, мало зовсім інший характер — імпозантний, аби не сказати величний.

Вища на зріст, ніж її чарівна дочка, але вже без юної стрункості, проте в жодному разі не повна, вдягнена у вишукано просту сукню з кремового полотна з дірочками на вирізі й на рукавах на кшталт мережив, а до сукні — довгі чорні рукавички, ця жінка ще не досягла віку матрони, але в темному її волоссі, що виднілося з-під загнутого за тодішньою модою великого солом'яного капелюха з квітами, вже проглядала сивина. Чорна, гаптована сріблом оксамитова стрічка на шиї дуже їй пасувала, відтіняючи гордовиту поставу голови; весь її вигляд був пройнятий під кресленим достоїнством, гідністю, що межують з похмурістю й жорстокістю. Все це відбивалося на її досить великому обличчі із зарозуміло стуленими губами, тремтячими крилами носа й двома суворими складками поміж брів. Жорсткість узагалі характерна для південців, хоча багато хто її зовсім не помічає, заворожені уявленням, що південь вкрай м'який і надто солодкий, а жорсткість властива півночі, що є цілком хибною думкою. "Мабуть, стародавня іберійська кров, — подумав я, — отже, з домішкою кельтської. А можливо, що тут є ще частка фінікійської, карфагенської, римської і арабської. Так, з такою пані діла не буде". І ще я подумав, що під крильцем цієї матері донька захищена, мабуть, надійніше, ніж під лицарським заступництвом будь якого чоловіка.

Тим більше мене порадувало, що, очевидно, з міркувань благопристойності, при відвідуванні громадського місця вони все ж таки знаходилися під чоловічим заступництвом. Довговолосий пан в окулярах сидів до мене найближче, так би мовити, пліч-о-пліч зі мною, оскільки свій стілець поставив боком до столу, тож я весь час бачив його різко окреслений профіль. Мені завжди гидко дивитися на довге волосся у чоловіків, оскільки рано чи пізно воно неминуче засмальцьовує комір, але тут я подолав свою відразу й, кинувши винуватий погляд на обох дам, звернувся до їхнього супутника з такими словами: — Пробачте, добродію, за сміливість іноземця, який, на жаль, не володіє мовою вашої країни й тому позбавлений можливості порозумітися з кельнером. Ще раз прошу про бачити мене, — при цьому мій погляд знов боязко, ніби я й дивитися на них не наважувався, ковзнув поглядом по паніях, — за зухвале вторгнення! Але мені дуже потрібно отримати деякі відомості. Річ у тому, що приємний борг, не кажучи вже про власне моє бажання, наказує мені з'явитися з візитом в один з будинків у верхній частині міста на руа Жоао де Кастільйо. Згаданий будинок — я дозволяю собі заявити про це, так би мовити, в якості посвідчення моєї благонадійності — належить видатному Лісабонському вченому, професорові Кукуку. Будьте так ласкаві хоча б коротенько поінформувати мене про те, як добираються у верхню частину міста?

Яке щастя вміти вишукано і люб'язно висловлюватися, володіти даром красивого мовлення; цей дар добра фея вклала мені до колиски своєю ніжною рукою, і як же він мені знадобився для того, щоб здійснити задумане і оприлюднити свою сповідь! Мені

самому сподобалося моє звернення до пана в окулярах, хоча на останніх словах я затнувся через те, що молода дівчина, почувши назву вулиці, а потім і ім'я професора Кукука, весело хихикнула, точніше — розсміялася, хоча й неголосно. Якщо відверто зізнатися, то я навіть зніяковів: адже я затіяв усю цю розмову лише для того, щоб підтвердити свої ще туманні припущення. Сеньйора докірливо похитала головою й величаво-повчально поглянула на занадто жваву дочку, але потім і сама не змогла втриматись, — усмішка промайнула на її суворих устах під ледь помітною тінню вусиків. Довговолосий, звичайно, сторопів, оскільки — я беруся це стверджувати — на противагу до паній поки що взагалі не помічав моєї присутності, проте чемно відповів: — Прошу вас, добродію. Для того, щоб дістатися туди, існують різні способи, але я не всі з них наважуюся вам рекомендувати. Можна, наприклад, взяти фіакр, хоча деякі з вулиць по дорозі нагору дуже круті й місцями пасажирам доводиться йти пішки за екіпажем. Краще вже скористатися вагончиком, запряженим мулами, які завиграшки беруть ці підйоми. Але ми, місцеві жителі, зазвичай надаємо перевагу канатній дорозі; її станція знаходиться майже поруч, на, імовірно, вже знайомій вам руа Аугушта. Канатна дорога швидко й зручно доставить вас майже до самої руа Жоао де Кастільйо.

— Чудово, — відповідав я. — Це все, що мені потрібно. Не знаю, як вам і дякувати, добродію. Я безперечно скористаюся вашою порадою. Ще раз уклінно дякую.

І я щільніше сів на своєму стільці з видом, який явно свідчив про те, що більше я йому докучати не збираюсь. Але крихітка — подумки я вже називав її Зузу, — анітрохи не злякавшись грізних і застережливих поглядів матері, продовжувала відверто глузувати, так що сеньйора врешті решт була змушена звернутися до мене з роз'ясненням.

— Шановний добродію, пробачте дівчинці оці щирі веселощі, — сказала вона звучним альтом, жорстко вимовляю чи по-французькому. — Річ у тім, що я мадам Кукук з руа Жоао де Кастільйо, це моя дочка Сюзанна, а це пан Мігель Уртадо, науковий співробітник чоловіка, і я, напевно, не помилюся, припустивши, що розмовляю з супутником дона Антоніо Хосе — маркізом де Веноста. Мій чоловік по приїзді розповів нам про зустріч з вами...

— Я щасливий, мадам, — вигукнув я з неприхованою радістю, відвішуючи уклін їй, молодій дівчині й панові Уртадо. — Яка чарівна гра випадку! Звичайно ж, я — Веноста, дорогою з Парижа сюди насолоджувався товариством вашого чоловіка. Мушу зізнатися: я ще ніколи не подорожував з такою для себе користю. Бесіда з паном професором воістину підносить душу...

— Прошу не дивуватися, пане маркізе, — раптом заговорила юна Сюзанна, — що ваше запитання мене розсмішило. Ви занадто багато питаєте. Я ще на площі запримітила, що ви зупиняєте кожного третього перехожого й про щось запитуєте. А тепер ви надумали розпитувати дона Мігеля щодо нашого місця проживання...

— Ти поводишся нескромно, Зузу, — перебила її мати, і я мав дуже дивне відчуття, коли вперше почув це зменшу вальне ім'я, яким подумки вже давно її називав.

— Вибач мене, мамо, — мовила у відповідь юна Зузу, — але в молодості як не кажи,

а все нескромно; маркіз, молода людина, напевно, не старший за мене, теж був трошки нескромний, коли затіяв розмову від столика до столика. А крім того, я навіть йому не сказала того, що якраз збиралась сказати. Мені хотілося запевнити маркіза, що тато по приїзді зовсім не кинувся негайно розповідати про зустріч з ним, як це можна було вивести з твоїх слів. Він устиг розповісти нам купу різних цікавих речей, перш ніж мимохідь згадав про такого собі пана де Веноста з яким разом повечеряв...

— Дитино моя, — несхвально похитавши головою, зауважила уроджена да Крус, — правда теж не має бути нескромною.

— Що ви, мадемуазель, — сказав я, — це правда, в якій я ніколи не сумнівався. Я й не уявляв, що...

— Дуже добре, що ви нічого не уявляли...

Мати: — Зузу!

Доня: — Молодий хлопець, chere tatan, який носить таке ім'я й чисто випадково ще й непоганий з себе, на кожному кроці наражається на небезпеку казна-що про себе уявити.

Тут уже залишалось лише засміятися. Пан Уртадо теж розділив загальну веселість. Я сказав:

— Мадемуазель Сюзанна, мабуть, недооцінює значно більшу небезпеку казна-що про себе уявляти, яка на кожному кроці загрожує дівчині з її зовнішністю. Тим більше що випадок мадемуазель Сюзанни ускладнений ще й цілком природною гордістю мати такого рара й таку татан (уклін в бік сеньйори).

Зузу почервоніла, мабуть, за матір, яка й не подумала червоніти, а можливо, з ревності до неї, але тут же з вражаючим самовладанням зігнорувала цю миттєву незручність. Вона мотнула голівкою в мій бік і байдуже зауважила:

— Які в нього красиві зуби.

Такої прямолінійності ще в житті не зустрічав! Зузу, мабуть, заслуговувала б на осуд за дещо зайву задерикуватість, якби на обурене: "Zouyou, vous ktes tout a fait impossible"[175] сеньйори не відповіла:

— Та він же їх увесь час показує! Отже, йому приємно це чути. І взагалі такі речі зовсім ні до чого замовчувати. Мовчати шкідливо. А констатація факту не шкодить ні йому, ні будь-кому іншому.

Своєрідне створіння! Своєрідне і таке, що трохи не вписується в рамки загальноприйнятого, а також її світського та національного середовища. Це я усвідомив значно пізніше. Мені ще тільки належало дізнатися, з якою майже фанатичною наполегливістю ця дівчина керувалася у своєму житті відомою сентенцією: "Мовчати шкідливо".

Розмова якось соромливо перервалася. Мадам Кукукда Крус легенько тарабанила по столу кінчиками пальців. Пан Уртадо смикав свої окуляри. Я перший порушив мовчанку: — Нам залишається тільки визнати педагогічні таланти мадемуазель Сюзанни. Вона мала цілковиту рацію вже в першому випадку, помітивши, що смішно припускати, ніби шановний пан Кукук почав свій звіт про поїздку зі згадки про мою

особу. Я готовий побитися об заклад, що в першу чергу професор розповів про придбання, заради якого, власне, і їздив до Парижа, тобто про окремі частини скелета якогось дуже цікавого, але, на жаль, давно вимерлого виду тапіра, що жив у достойну поваги епоху еоцену.

— Ви вгадали, маркізе, — підтвердила сеньйора. — Насамперед саме про це нам і розповів дон Антоніо, так само як, мабуть, і вам. І месьє Уртадо наш люб'язний супутник, більше ніж будь хто інший, зрадів цьому придбанню, тому що воно обіцяє йому цікаву роботу. Я відрекомендувала вам мсьє Уртадо як наукового співробітника мого чоловіка, але у нього є ще й інший фах. Мсьє Уртадо не тільки робить для нашого музею найкращі опудала різноманітних сучасних тварин, але й за скам'янілими останками надзвичайно переконливо відновлює вигляд давно вимер лих істот. "То ось звідки воно, це волосся до плечей! — подумав я.

— Але чи так уже це потрібно?" А вголос сказав: — Це ж треба, пане Уртадо! Їй богу, все не могло скластися щасливішим чином! Про вашу захоплюючу діяльність мені багато розповідав професор, і раптом такий щасливий випадок, з перших кроків у цьому місті я вже маю честь познайомитися з вами...

І що ж на все це зволила сказати фройляйн Зузу, дивлячись кудись убік? А ось що:

— Яка радість! Раджу вам кинутися йому на шию! Нас, напевне, не можна порівняти з паном Уртадо, якщо знайомство саме з ним викликало у вас таке бурхливе захоплення. Проте, маркізе, за вашим виглядом ніяк не скажеш, що ви цікавитесь наукою. Коло ваших інтересів, безперечно, обмежується балетом і кіньми...

Звичайно, на її слова не слід було звертати уваги, але я все-таки відповів: — Коні? По-перше, моя пані, наш кінь дуже й дуже пов'язаний з тапірами еоцену. По-друге, і балет може навести людину на наукові роздуми, варто лише згадати про первісний кістяк гарненьких ніжок, які там виробляють всілякі антраша. Даруйте мені цю вільність, але ви перша заговорили про балет. В іншому ви, звісно, маєте право бачити в мені вертопраха, людину найприземленіших інтересів, цілковито байдужу до всього високого, до космосу й трьох первотворень, до вселенської симпатії. Цього вам ніхто заборонити не може, але раптом ви таки помиляєтесь?

— Тепер, Зузу — втрутилася татап — пора пояснити, що ти зовсім не те хотіла сказати.

Але Зузу як води в рот набрала.

Зате потішений пан Уртадо поквапився згладити її виступ.

— Мадемуазель, — сказав він, — любить дратувати, пане маркізе. Ми, чоловіки, повинні з цим миритися й, звичайно, охоче миримося. Мене вона теж вічно дразнить, кличе набивальником опудал — втім, я колись і справді ним був. Я заробляв собі на життя тим, що набивав опудала покійних домашніх фаворитів — канарок, папуг і кішок, нагороджував їх гарненькими скляними очима. Згодом я перейшов на дермопластику — від ремесла до мистецтва — і вже не маю потреби в мертвих звірятах, щоб порадувати відвідувачів музею виглядом уявно живих створінь. В такій справі, крім майстерних рук, потрібне вміння спостерігати й уважно вивчати природу, цього я не

заперечую. Й усі ці якості — в тій мірі, в якій вони у мене є, — я поставив на службу нашому природничо-історичному музеєві. Вже багато років, зрозуміло не сам, а ще з двома художниками цього жанру, я працюю для створеної Кукуком інституції. Щоб відтворювати тварин інших часів, я хочу сказати — земну давнину, необхідно, певна річ, мати в наявності точні анатомічні дані, на основі яких логічно вибудовується загальний вигляд. Тому я так і радію, що професору вдалося роздобути в Парижі необхідні нам частини кістяка. За ним я доповню всі інші. Це тварина була не більше за лисицю й, безперечно, мала чотири сильно розвинені пальці на передніх лапах і три на задніх...

Уртадо аж спітнів від такої довгої промови. Я від душі побажав йому успіхів у цій надзвичайно цікавій справі й висловив жаль, що не побачу його результатів, оскільки мій пароплав відходить до Буенос-Айреса вже через тиждень. Зате я хочу побачити якомога більше того, що він вже створив. Професор Кукук був настільки великодушний, що запропонував сам бути моїм екскурсоводом по музею. От я й клопочуся щоб точніше домовитися про день і годину цієї екскурсії.

— Домовитися ми можемо, не сходячи з місця, — заявив Уртадо. І додав, що коли завтра вранці, годині об одинадцятій, я візьму на себе клопіт підійти до музею на руа да Прата, за два кроки звідси, то професор разом зі своїм скромним співробітником будуть уже на місці, й він, Уртадо, матиме за честь приєднатися до нашої "екскурсії".

Чого ж краще! Я простягнув йому руку на знак того, що вважаю справу вирішеною, панії поставилися до нашої домовленості більш менш доброзичливо: сеньйора посміхнулася поблажливо, а Зузу — глузливо. Проте в короткій розмові, що зав'язалася потому, вона знову не обійшлася без того, що пан Уртадо назвав підначуванням. З цієї розмови я дізнався, що дон Мігель зустрів професора на вокзалі, відвіз його додому і, пообідавши разом з родиною Кукук, зголосився супроводжувати дам по крамницях і, нарешті, завів їх відпочити до цього кафе, куди вони, за місцевим звичаєм, не могли б з'явитися без супроводу чоловіка. Поговорили ми й про навколосвітню подорож, яка чекала на мене — своєрідний подарунок батьків своєму єдиному синові, до якого вони, звичайно, мають слабкість.

— C'est le mot,[176] — вставила Зузу. — Справді, це можна назвати слабкістю.

— Я бачу, що ви продовжуєте турбуватися за мою скромність, мадемуазель.

— Це була б безнадійна турбота, — відпариувала вона.

Мати повчально зауважила: — Молодий дівчині, моя дитино, слід розрізняти благопристойну стриманість від уїдливості.

І все ж саме ця уїдливість давала мені надію в один прекрасний день — хоч як мало їх було в моєму розпорядженні — поцілувати її чарівно підібгані губки.

Сама мадам Кукук зміцнила мене в цій надії, коли за повною формою запросила мене пообідати у них наступного дня. Уртадо тим часом уголос міркував, на які ж пам'ятки йому слід вказати мені, враховуючи мій настільки обмежений час. У результаті він порекомендував мені насолодитися дивовижним видом на місто та річку з громадського парку Пасеіо да Естрелья, подивитися бій биків, що має відбутися в

найближчі дні; сказав кілька слів про монастир Белен — диво архітектурного мистецтва — та про палац Сінтра. Я, в свою чергу, зізнався, що найбільше мене тягне до ботанічного саду, де, як я чув, є рослинність, що відноситься радше до кам'яно-вугільної епохи, ніж до сучасної флори нашої планети, а саме деревоподібна папороть. Я так зацікавлений цією рослиною, що, якщо не говорити про природничо-історичний музей, насамперед хотів би вирушити саме в ботанічний сад.

— Це просто приємна прогулянка, — зауважила сеньйора, — і навіть не далека. — Найпростіше, на її думку, буде, якщо я після огляду музею прийду на руа Жоао де Кастільйо пообідати *en famille*, [177] а потім, незалежно від того, чи захоче дон Антоніо Хосе піти з нами, чи не захоче, ми всі разом поїдемо на цей ботанічний променад.

Не варто й згадувати про те, що її величаво-люб'язна пропозиція була прийнята з чемною подякою. Ніколи ще я так не радів завтрашньому дневі, запевняв я. Після того як домовленість відбулася, всі підвелися з місць. Пан Уртадо запитав рахунок і розплатився за себе й за дам. Не тільки він, але і мадам Кукук і Зузу на прощання потиснули мені руку.

— *A demain*, [178] — почув я ще раз. Навіть Зузу сказала:

— *A demain. Grace a l'hospitalite de ma miere*, [179] — уїдливо додала вона. І потім, похнюпившись: — Я не люблю діяти за вказівкою й тому зразу не сказала вам, що зовсім не хотіла бути до вас несправедливою.

Я так сторопів від цього раптового пом'якшення її в'їдливої зауваги, що навіть назвав її Заза.

— *Mais, mademoiselle Zaza...* [180]

— Заза! — вона пирснула й повернулася до мене спиною.

Мені довелося кричати їй вже услід:

— Зузу! Зузу! *Excusez ma bevue, Je vous en prie!* [181] Повертаючись до себе в готель повз мавританський вокзал вузьенькою руа ду Прінсіпе, що сполучає Русіу з Авеніда да Лібердаде, я весь час лаяв себе за цю злочасну обмовку. Заза! Вона існувала сама по собі, біля свого закоханого Лулу, а не під крильцем гордовитої матері іберійки, що було таки величезною різницею!

Розділ сьомий

До Лісабонського музею "*Sciencias Naturaes*", що на руа да Прата, від руа да Аугушта справді палицею кинути. Фасад музею непоказний — ні колон, ані широких урочистих сходів. Входиш і, ще не пройшовши турнікет, біля якого за столиком зі стосами фотографій та листівок сидить касир, опиняєшся в залі, яка вражає своїми розмірами й де тебе обступають хвилюючі картини природи. Там, наприклад, посередині влаштований поміст, що нагадує сцену, весь зарослий травою, позаду якого темніє лісова гущавина, частково намальована, частково відтворена зі справжніх стовбурів та листя. Перед нею стояв на струнких, близько поставлених ногах білий олень у шляхетному уборі своїх широко розгалужених рогів, немов тільки що вийшов звідти. Сповнений гідності й в той же час лякливої чуйності, він дивився на відвідувачів блискучими, спокійними, але уважними очима, повернувши вперед

насторожені вуха. Верхнє світло в залі падало прямісінько на лужок і на трепетну постать цієї обережної й гордої істоти. Здавалося, варто зробити ще крок — і він одним стрибком зникне в лісовій гушавині. Боязкість цього самотнього створіння там, нагорі, змусила й мене здригнутися. Я стояв, не наважуючись рушити з місця, і навіть не відразу помітив сеньйора Уртадо, який, закривши руки за спину, чекав мене біля помосту. Він рушив мені назустріч, зробив знак касирові, що я проходжу безоплатно, й зі словами дружнього вітання повернув переді мною турнікет.

— Вас, пане маркізе, як я бачу, вразила зустріч з нашим білим оленем. Цілком зрозуміло. Чудовий екземпляр. Ні, ні! Не я поставив його на ноги. Це зроблено іншим, ще до мого знайомства з музеєм. Пан професор чекає на вас. Дозвольте мені...

Але йому довелося, посміхаючись, почекати ще якусь хвилину, бо я кинувся до дивної постаті оленя, щоб гарненько роздивитися її зблизька, на щастя він не міг справді кинутись тікати.

— Це не лань, — пояснив Уртадо, — а особина, що належить до класу благородних рудих оленів, серед яких іноді трапляються й білі. Втім, я, ймовірно, розповідаю знавцеві те, що йому давно відомо. Адже, ви, маркізе, мабуть, мисливець?

— Тільки іноді та й то з обов'язку. Але тут мені, їй богу, й на думку не спаде полювання. Я, здається, не міг би вистрілити в такого звіра. Він якийсь... легендарний. А разом з тим, сеньйоре Уртадо, олень просто жуйна тварина, еге ж?

— Певна річ, пане маркізе. Так само, як і його родичі — північний олень і лось.

— І корова. Адже це навіть помітно. Легендарна істота, а проте це помітно. Він білий, як виняток, і гіллясті роги роблять його схожим на царя лісів, його біг — втілення грації. Але тулуб видає його сімейну приналежність, проти якої, зрештою, не доводиться заперечувати. Якщо пильніше придивитися до його тулуба й крупа, мимоволі думаєш про коня; але кінь — він нервовіший, хоча, як відомо, й походить від тапіра. Взагалі ж олень видається мені коронованою коровою.

— Ви критичний спостерігач, пане маркізе.

— Критичний? Ні, ні, анітрохи. У мене тільки є певне відчуття форм і характерів життя, природи — ото й усе. Я їх відчуваю, цікавлюся ними. У жуйних тварин, наскільки я знаю, найдивовижніший шлунок. У ньому кілька відділень, і з одного такого відділення вони викидають вже з'їдену їжу назад в пащу. І ось лежать собі і з насолодою знову й знов пережовують ці запашні грудки. Ви, можливо, скажете, що негоже носити корону лісового царя тому, в кому закоренилася настільки кепська сімейна звичка. Але я шаную природу в усіх її проявах, і мені нічого не варто подумки перевтілитися в жуйну тварину. Зрештою, існує ж загальна симпатія.

— Безперечно, — погодився сторопілий Уртадо. Він був трохи збентежений моєю пишномовною манерою висловлюватися; так ніби можна в іншій манері говорити про те, що мається на увазі під загальною симпатією. Але оскільки від збентеження він виглядав сумним і заціпенілим, то я поспішив нагадати йому про господаря дому.

— Ви маєте рацію, маркізе. А я не смію вас тут довше затримувати. Прощу ліворуч...

Зліва по коридору знаходився кабінет Кукука. При нашій появі він підвівся з-за письмового столу, зняв окуляри для роботи зі своїх зірчастих очей, і мені здалося, ніби я бачу ці очі уві сні. Він сердечно привітався зі мною й висловив задоволення з приводу того, що випадок вже звів мене з його дружиною і дочкою, а також з приводу домовленості про завтрашню зустріч.

Декілька хвилин ми просиділи за його столом, поки він мене розпитував, де я зупинився і які мої перші враження від Лісабона. Потім він запропонував:

— Чи не розпочати нам огляд, маркізе?

Так ми і зробили. У великій залі перед оленем тепер стояли школярі, десятирічні хлопці, а вчитель розповідав їм про цю тварину. Вони з однаковою повагою дивилися то на оленя, то на свого наставника. Потім їх повели навколо зали, де вздовж стін стояли скляні скрині з колекціями метеликів і комах. Біля цих колекцій ми не зупинилися й пройшли направо, в анфіладу різновеликих кімнат, де мали отримати повне, навіть надмірне задоволення від "пошанування природи у всіх її проявах", яким я хвалився, — адже ці приміщення були вщерть набиті творіннями природи, що вийшли з її лона й тепер постали перед поглядом, сповненим "симпатією" до всього: від найжалюгідніших і боязких спроб до гармонійно розвиненого і по-своєму досконалого. За склом було відтворено фрагмент морського дна, де кишіло первісне органічне життя, ще рослинне, яке, розростаючись, часом набувало непристойних форм. А поруч зберігалися поперечні розтини мушель із найнижчих шарів землі зі слідами згнилих мільйони років тому безголових молюсків, для яких вони служили захистом. Дивлячись на витончену обробку цих мушель зсередини, залишалось лише дивуватися, якою вправною була природа вже в ті доісторичні часи.

Нам траплялися окремі відвідувачі; вони придбали за загальнодоступною ціною вхідні квитки й тепер блукали без жодного супроводу, задовольняючись пояснювальними написами португальською мовою, якими були забезпечені експонати: скромне становище в суспільстві не давало їм права на особливу увагу. Вони з цікавістю озиралися на нашу маленьку групу, мабуть приймаючи мене за іноземного принца, якого шанобливо зустрічає дирекція музею. Не стану заперечувати, що мені це було приємно, до того ж я гостро відчував нез'ясовну принадність контрасту між моєю вишуканою елегантністю й жахливою первісністю скам'янілих експериментів природи, з якими я вже встиг познайомитись, — усіх цих прадавніх раків, головоногих, плечоногих, давнешніх губок і ще безкишкових морських зірок.

Найбільше хвилювала мою уяву думка, що ці перші спроби, в усіх своїх, навіть найабсурдніших проявах не позбавлені власної гідності й самоцілі, були, так би мовити, попередніми експериментами для створення мене, тобто людини, й це визначало ту стримано-підтягнуту поставу, з якою я знайомився з голошкірим, гостромордим морським ящером; модель однієї такої тварюки завдовжки з п'ять метрів плавала в скляному басейні. Цей красень, який в природі часто значно перевершував довжину моделі, був рептилією, але з риб'ячим тілом і трохи нагадував дельфіна, хоча останній і належить до класу ссавців. І ось ця істота, що коливалася між двох класів,

витріщалася на мене, і хоча професор Кукук продовжував говорити про нього, та мої очі вже спрямовувалися до двох наступних приміщень, де, перетинаючи їх, за оксамитовими поручнями височіла велетенська постать — динозавр у натуральну величину. Музеї й виставки, зазвичай, пропонують нашій увазі надто багато, тоді як тихе, поглиблене споглядання якого-небудь одного з цієї безлічі виставлених предметів значно більше промовляло б до розуму й серця. Ось і виходить, що заледве підійдеш до одного експонату, як твій зір вже знаходить наступний та відволікає твою увагу; і так протягом усього огляду. Проте все це я кажу на підставі одноразового досвіду, бо згодом мені вже не доводилося відвідувати настільки повчальних закладів.

А щодо неймовірної істоти, досадливо відкинутої природою і настільки ж ретельно відновленою тут на основі розкопаних останків, то в цій будівлі, власне, не було жодної зали, яка відповідала їй за розмірами, бо динозавр — прости його господи, — був сорок метрів завдовжки. І хоча для динозавра відвели два розділених аркою приміщення, але він уміщався в них лише завдяки тому, що всі його члени були вміло розподілені по обох залах. В одній ми пройшли повз загнутий велетенський голошкірий хвіст, задні лапи й невелику частину пузатого тулуба; а в наступній — біля передньої частини цієї тварини було вмонтовано деревний стовбур — або, можливо, кам'яний стовп? — на який бідолаха, злегка підвівшись не без жахливої грації, спирався однією ногою, а його нескінченна шия з малесенькою голівкою в сумних роздумах — якщо можна роздумувати гороб'ячими мізками — схилялася до його лапи.

Я був приголомшений виглядом динозавра й подумки казав йому: "Не журись! Звичайно, ти був знехтуваний природою, так би мовити, скинутий з рахунку, але, от бачиш, ми тебе відновили, ми ще думаємо про тебе". Але навіть на цьому найславетнішому експонаті музею моя увага не могла цілком зосередитись, оскільки її відволікали інші надзвичайно цікаві предмети. У повітряному просторі ширяв літаючий ящер, розпластавши свої шкіряні крила, а поруч летів доісторичний птах з хвостом і пазуристими крилами, який, здавалося, щойно вийшов з плазунів. Були тут і не живонароджуючі, але яйцекладні ссавці й тупорилі гіганти мурахоїди, яких природа завбачливо оснастила панцирем з товстих кістяних щитків на спині та з боків. Але не обділила вона і жадібного їхнього пожирача — шаблезубого тигра, коли дала йому такі могутні щелепи й ікла, завдяки яким він, з хрускотом розкусуючи кістяний панцир, міг виривати у мурахоїда величезні шматки його, напевне, пресмачного м'яса. Що більше і захищеніше робився норавливий господар, то потужніше розвивалися щелепи й зуби гостя, який в передчутті трапези вихоплювався йому на спину. Але коли нарешті, розповідав Кукук, клімат і рослинність зіграли злий жарт із гігантським мурахоїдом і він вже більше не знаходив скромного свого пожитку, то в не менш важкому становищі опинився й шаблезубий тигр; після такого тривалого запеклого змагання він заодно зі своїми щелепами і нищівними іклами захирів і закінчив земне існування. Він робив усе, щоб не відстати від швидкого зростання мурахоїда і не втратити здатності хутко розгризати його панцир. Тоді як той, зі свого боку, ніколи не став би таким величезним і не закувався б у настільки товсту броню, якби не було охочих поласувати його м'ясом.

Але якщо природа хотіла захистити його щораз більш непробивним панцирем, то навіщо вона весь час зміцнювала щелепи й ікла його ворога? Значить, вона стояла і за того й за того, або, точніше, ні за того, ні за іншого, а тільки жартувала над обома й, коли довела своїх дітищ до межі їхніх можливостей, взяла та й покинула їх у біді. Що, власне, думає природа? Та просто нічого, і людині також нема чого про неї роздумувати, людині залишається хіба дивуватися з її діяльної байдужості і при цьому направо і наліво висловлювати своє захоплення, коли в ранзі почесного гостя вона блукає серед нескінченно різноманітних творінь природи, моделі яких, вироблені руками пана Уртадо, наповнюють музей професора Кукука.

Мені показали волохатого вимерлого мамонта із загнутими бивнями й носорога, закутаного в товсту складчасту шкіру, який ще не вимер, хоча це і видається неймовірним. З гілок схилялися і дивилися на мене неправдоподібно великими блискучими очима напівпримат і нічна мавпочка, яка навіки залишилася в моєму серці, такі, не кажучи вже про очі, у неї були чарівні рученята, зрозуміло що вона успадкувала свій кістяк від найдавніших сухопутних тварин; і лемур з очицями, як каганці, з тонкими довгими пальчиками, які стискає на грудях, та на задніх кінцівках з плескатими пальцями, що неймовірно розрослися в ширину. Природа, здавалося, хотіла розсмішити нас цими пальцями, але я утримався навіть від усмішки, дивлячись на них, бо надто вже очевидно все це нагадувало мене самого, хоча і в замаскованому, жалісно карикатурному вигляді.

Та хіба я був у змозі віддати хвалу всім звірям, показаним у музеї: птахам, білим чаплям, що в'ють гніздо, похмурим совам, тонконогим фламінго, грифам і папугам або крокодилові, тюленим, саламандрі й бородавчатим жабам — одне слово, всьому, що повзає і літає! Я ніколи не забуду одну лисичку з лукавим писочком, і всіх їх — лисицю, рись, лінивця й росомаху, навіть ягуара на дереві, що позирав на мене зеленими лукавими очима, ягуара, чия паща свідчила про те, що йому призначена жорстока й кривава роль, — усіх мені хотілося ласкаво погладити по голові, що я й робив час від часу, хоча чіпати експонати руками заборонялося. Але ж я міг дозволити собі таку свободу. Мої супутники не без задоволення дивилися, як я подав руку ведмедеві, який стояв дибки, й підбадьорливо поплескав по плечу шимпанзе.

— Ну, а людина, — сказав я. — Пане професоре, ви ж обіцяли мені людину. Де вона?

— У підвалі, — відповідав Кукук. — Якщо ви все вже достатньо розглянули тут, то давайте спустимося до нього.

— Ви, напевно, хотіли сказати "підіймемося", — пожартував я.

Підвал освітлювався штучним світлом. Там, де ми про ходили, в стінах за склом були влаштовані маленькі вертепи, пластичні сцени в натуральну величину з ранньої пори людства, й перед кожною з них ми зупинялися, вислуховуючи коментарі господаря дому, іноді ж, за моїм наполяганням, поверталися до вже пройдені, навіть якщо раніше довго простояли перед нею. Прихильний читач, імовірно, пам'ятає, як я в юності переймався портретами предків, прагнучи розшукати витоки своєї винятково

привабливої зовнішності, виявити перші натяки на мене самого. Первісне, зміцнившись, завжди повертається до життя, і я цілком занурився у споглядання, як раптом з калатаючим серцем відчув, що мій допитливий погляд натрапив на щось таке, що цілилося в мене з нескінченної туманної далечини. Боже мій, хто ж це там такі — маленькі, волохаті, злякано збилися в гурт і, очевидно, обговорюють клацаючою й туркотливою прамовою, як їм вчинити, як перебитися на цій землі, заповненій сильнішими, краще озброєними істота ми? То як? У ту пору вже відбулося відокремлення людини від тварини чи ще ні? Сталося, відбулося, без жодного сумніву! Про це свідчила боязка відчуженість і безпорадність волохатих чоловічків у чужому світі, для якого вони не були забезпечені ні рогами, ні щелепами, що розривають м'ясо, ні іклами, ні, нарешті, кістяними панцирами або залізними гачкуватими дзьобами. І все ж, за моїм твердим переконанням, вони вже знали й, присівши навпочіпки, потихеньку говорили один до одного, що створені з шляхетнішого матеріалу, ніж всі інші.

Перед нами відкрилась велика печера. У ній викресували вогонь неандертальці — кремезні люди з важкими потилицями, але вже безперечно люди. Хотів би я подивитися, як найпрекрасніший з царів лісу зумів би викресати вогонь! Царської постави для цього замало, тут мало бути щось ще. Особливо важкою, зрізаною потилицею вирізнявся вождь клану з обличчям, зарослим волоссям, і згорбленою спиною, одне коліно у нього було обдерте до крові, руки над мірної довжини відповідно до його зросту; одною рукою він тримав за роги оленя, якого забив і щойно затяг до печери. Всі вони були короткошиї, довгорукі й надто вже нестрункі, ці люди біля вогню: хлопчик, який шанобливо поглядав на годувальника та добувача, жінка, що вийшла з глибини печери з немовлям, яке смоктало груди. Але ось що цікаво: немовля виглядало точнісінько, як виглядають немовлята в наші дні, цілком сучасна дитина, яка значно перевищувала за рівнем дорослих, але, підростаючи, мабуть, мала опуститись до них.

Я все дивився й дивився на неандертальців, а потім ніяк не міг відірватись від дивака, який багато сотень тисячоліть тому, скорчившись в порожній печері, з незбагненим запалом покривав її стіни зображеннями буйволів, газелей та іншої звірини, а також людей, що на неї полюють. Його побратими, мабуть, справді полювали, а він сидів тут, розмальовував стіну кольоровими соками, і його забруднена ліва рука, якою він під час роботи спирався об скелю, залишила на ній безліч відбитків, які збереглися серед зображень. Я довго дивився на нього, і коли ми вже рушили далі, мене потягло назад до наполегливого дивака.

— Та в нас є ще один такий, — сказав Кукук, — той в міру своїх сил ревно вирізає на камені все, що йому ввижається.

І правда, схилившись над каменем і наполегливо вирізаючи на ньому, він теж був дуже зворушливим. Але бойовим, відважним був той, хто за склом маленького театру з собаками і списом наступав на дикого кабана, який у свою чергу був готовий до лютого бою, але боязко відчував свою меншовартість. Два пси дивної, тепер вже не існуючої породи (професор Кукук назвав їх болотними шпіцами), яких приручила людина доби пальових будівель, розпанахані іклами, вже валялися в траві, але кабанові доводилося

мати справу з багатьма, тоді як господар собак, націляючись, вже заніс списа, й оскільки результат сутички не викликав сумніву, то ми пішли далі, полишивши кабана з його злосчасною долею.

Тепер нам відкрився прекрасний приморський краєвид, серед якого рибалки займалися своїм безкровним, але хитромудрим ремеслом: лляними сітями витягали з моря багатий улов. А вже трохи віддалік все виглядало зовсім по-іншому, ніж бачене дотепер: щось більш значуще, знаменніше, ніж то було в неандертальців, мисливця за дикими кабанами, чи в рибалок, які вибирають сіті, й навіть в порівнянні із заповзятливими диваками. Безліч кам'яних стовпів вишикувалося на березі моря; вони здіймалися вгору, немов колони величезної зали, нічим не накритої, з небом замість даху. За ними простяглася рівнина, а в долині сходило сонце, багряне, палаюче, воно вириналило з-за краю світу. У цій відкритій залі стояв чоловік могутньої статури, і, випроставши руки, простягав до сонця оберемок квітів. Де таке видано? Ця людина була не старою, не хлопчиком, а чоловіком у розквіті сил. І те, що він був такий зрілий і дужий, надавало його жестові особливої, проникливої ніжності. Він разом з тими, що жили поряд з ним і з якихось їм одним відомих причин обрали саме його чинити це таїнство; хай вони ще не знали як будувати й накривати споруди дахом, адже вони вміли лише громадити камінь до каменя, складати стовпи на ділянці землі, де вершив таїнство могутній чоловік. Ці нехитрі стовпи не могли дати при воду до зарозумілості. Нори тварин або гнізда птахів свідчать про більшу хитромудрість і майстерність. Але вони служать лише для певної мети — бути притулком і місцем для виведення потомства. Простір, заставлений стовпами, не служив ні притулком, ні місцем для виведення потомства. За задумом він був для вищого, піднявшись від життєвого споживання до шляхетної потреби, адже кому ще в природі спало на думку з любов'ю піднести оберемок квітів до сонця, що сходить.

Від напруженого вдивляння у все, що стояло навколо, голова моя горіла, немов від жару, тоді як в моїй душі, залюбленій до всього навкруг, я не хотів спинятись. Я почув, як професор сказав, що ми все вже оглянули й час підійматися з підвалу, а потім ще й на гору на руа Жоао де Кастільйо, де дами Кукук вже чекали нас до сніданку.

— Справді, за цим оглядом можна було забути про все на світі, — сказав я, хоча ні на мить ні про що не забував а, навпаки, вважав, що ходіння по музею — лише підготовка до повторного побачення з матір'ю та донькою, так само як розмова з професором Кукуком у вагоні-ресторані була підготовкою до огляду музею.

— Пане професоре, — сказав я, намагаючись вимовити щось на кшталт заключної промови. — За своє порівняно коротке життя я бачив не так вже й багато музеїв, але те, що ваш музей один із найцікавіших і найзахоплюючіших — у мене не викликає сумніву. Країна і місто мають дякувати вам за те, що ви створили цей музей, а я — за ваш особистий супровід під час огляду. Дякую і вам від усього серця, пане Уртадо. Ну хто б ще міг так чудово відновити цього бідолаху динозавра або смаковитого гіганта мурахоїда? Та хоч як прикро мені звідси йти, а все таки ми не маємо права примушувати сеньйору Кукук і мадмуазель Зузу на нас чекати. Мати й дочка — це

предмет, гідний роздумів. Брат і сестра, звичайно, теж чарівне поєднання. Але мати й дочка, я говорю це відкрито, хоча ризикую видатись аж надто захопленим, мати і дочка — найчарівніша двоєдність на нашій планеті.

Розділ восьмий

Отже, переді мною відкрилися двері дому, де жила людина, що до глибини душі потрясла мене своїми розмовами, дому на горі, до якого я, зупинившись у нижньому місті, вже не раз звертав свій погляд і який став для мене ще привабливішим завдяки неочікуваному знайомству з його мешканками — матір'ю та донькою. Канатна дорога, розхвалена паном Уртадо, й справді швидко та зручно довправила нас нагору, майже до самої руа Жоао де Кастільйо, тож за кілька кроків ми вже стояли перед віллою Кукуків — білим будиночком, як майже всі будинки тут на горі. Перед ним зеленів невеликий газон з клумбою посередині, а всередині цей дім виявився скромним житлом ученого, що за своїми розмірами і оздобленням різко контрастував з розкішшю мого житла в цьому місті, так що я не без почуття поблажливості розсипався в похвалах чудовому краєвидові з вікон будиночка й затишку його кімнат.

Щоправда, невдовзі це почуття, заглушене іншим, ще яскравішим контрастом, поступилося місцем навіть певному страху, а саме при появі господині будинку сеньйори Кукук да Крус, яка вітала нас, точніше мене, на порозі своєї маленької скромної вітальні з такою гідністю, ніби її оточувала пишність княжих палат. Враження, яке напередодні справила на мене ця жінка, при новій зустрічі ще посилювалося. Вона подбала про те, аби постати переді мною в іншому туалеті. Сьогодні на ній була сукня з чарівного білого муару з витончено скроєною й дуже пишною спідницею, вузькими, закладеними в складки рукавами й чорним оксамитовим шарфом на високій талії. Старовинний золотий медальйон прикрашав її шию кольору слонової кістки, яка своїм ледь жовтуватим відтінком, так само як і велике суворе обличчя між гойдливих сережок з підвісками, м'яко контрастувала зі сніжною білизною сукні. У пишому чорному волоссі, завитому над чолом у кілька пасм, сьогодні, коли вона була без капелюха, виразно поблискували срібні нитки. Зате як бездоганно збереглася стрункість її постави з високо піднятою головою й очима, майже втомленими від гордості, які дивилися на світ з-під напіврозплющених повік. Не приховую, ця жінка змушувала мене боятись, але завдяки тим же особливостям, які вселяли мені страх, і нескінченно мене приваблювала. Велич, яка доходила майже до похмурості, не була достатньо обґрунтована її становищем дружини вченого, хай і дуже заслуженого. Тут проступала назовні якась кровна, расова зарозумілість, що мала дещо тваринний характер і саме тому так хвилювала.

Я, звичайно, шукав очима Зузу, ближчу мені за віком і колом інтересів, ніж сеньйора Марія-Пія. Це ім'я я почув з вуст професора, який наливав нам портвейну з оточеної келихами карафки, що стояла у вітальні на столі, вкритому плюшевою скатертиною. Проте довго чекати мені не довелося. Не встигли ми пригубити свій аперитив, як увійшла Зузу й привіталася спершу з матір'ю, потім, цілком по-приятельськи, з паном Уртадо й насамкінець зі мною — явно з педагогічних міркувань,

щоб я надто не зазнавався. Вона з'явилася прямо з тенісного майданчика в супроводі молодих знайомців, імена яких звучали на кшталт Куна, Коста і Лопес. Одного вона похвалила за гру, про інших відгукнулася досить зверхньо, з чого я зробив висновок, що себе вона вважає чудовою тенісисткою. Потім через плече поцікавилась, чи граю я в теніс, але оскільки свого часу у Франкфурті я тільки тулився до паркана, дивлячись, щоправда дуже зосереджено, на гру елегантних молодих людей, та іноді, щоб трохи підзаробити, бігав за м'ячами, що далеко відлітали, й кидав їх гравцям або навіть клав їм на ракетку, до чого і зводився весь мій тенісний досвід, — я поспішив відповісти, що свого часу на майданчику замку Монрефюж, вважався непоганим партнером, але відтоді зовсім закинув теніс.

Вона знизала плечима. О, як я радів, що знову бачу її волосся, яке спадало на вуха, її кирпату верхню губку, блискучі зуби, чарівну лінію підборіддя й шиї і відчуваю на собі суворий, допитливий погляд її чорних очей під рівненькими бровами! На ній була проста полотняна сукенка з шкіряним поясом і короткими рукавами, що майже не закривали її милях рук, — рук, які здавалися мені ще чарівнішими, коли вона їх підіймала, аби поправити у волоссі прикрасу у вигляді золотої змійки. Звичайно, шляхетна величність сеньйори Марії-Пії справляла на мене потрясаюче враження, але моє серце билось для її чарівної дочки, й ідея, що Зузу — це Заза або майбутня Заза Лулу Вености, який вирушив у подорож, дедалі сильніше загіздилася в моєму мозкові, хоча я чудово усвідомлював ті неймовірні труднощі, що виникали на шляху такого повороту подій. Ну хіба вистачить шести або семи днів, які були в моєму розпорядженні, аби зламати таку байдужість та відбити поцілунок на цих губках, на цій чудовій руці (з первісним кістяком)? І тоді мені якраз і спало на думку незважаючи ні на що продовжити надто короткий термін, змінити програму своєї подорожі, пропустивши кілька пароплавів і таким чином, уможливити розвиток у відносинах із Зузу.

Які тільки безглузді ідеї не промайнули тоді в моїй голові! Матримоніальні наміри мого "я", яке залишилося вдома, зароїлися у мене в мозку. Нараз мені стало здаватися, що для мене буде найкраще — обдурити своїх люксембурзьких батьків, щодо зміни маршруту приписаної мені подорожі, одружитися з чарівною донькою професора Кукука і як її чоловік залишитися в Лісабоні; при цьому мені було цілком очевидно, що цілковита непевність мого подвійного існування не дозволяє мені викидати такі жарти з реальністю. Усвідомлення цього завдавало мені болю. Але, з іншого боку, як я радів постати перед новими друзями в ранзі, який відповідав моїй витонченій субстанції!

Тим часом ми перейшли до їдальні, що видавалася маленькою через надмірно величезний і важкий, оздоблений недоладним різьбленням горіховий буфет. Професор зайняв місце голови, мене посадили поруч з господинею дому, Зузу з паном Уртадо сіли навпроти нас.

Охоплений своїми матримоніальними й, на жаль, забороненими мріями, я не без тривоги спостерігав за таким сусідством. Думка, що цей довговолосий і чарівне дитя — Зузу призначені одне для одного, не давала мені спокою. Але поступово я переконався

в тому, що їхні відносини мають цілком невимушений, дружній характер, і моє хвилювання вляглося.

Немолода покоївка з густим кучерявим волоссям подавала до столу чудово приготовані страви. Сніданок складався з різноманітних закусок, серед них — надзвичайно смачні місцеві сардини та бараняча печеня, на десерт подали безе зі збитими вершками, а потім ще фрукти і сирне печиво. До всіх цих страв наливали підігріте червоне вино, яке панії розводили водою, а професор взагалі не торкався. Він чомусь вважав за потрібне зауважити, що їхній скромний домашній стіл, звичайно, не може змагатися з кухнею готелю "Савой палас", а Зузу, яка не давала мені навіть рота розтулити, вигукнула, що я вільний був вибирати, де мені сьогодні снідати, й, звичайно, не міг сподіватися, що спеціально для мене тут стануть особливо клопотатися. Звичайно, заради мене таки поклопоталися, але цей пункт я обійшов мовчанкою й почав з того, що жодних підстав шкодувати за кухнею мого готелю у мене немає, що я щасливий сидіти за столом у такому вибраному родинному колі й ніколи не забуду, кому я зобов'язаний цією радістю й честю. Тут я поцілував руку сеньйори, але дивився я при цьому на Зузу.

Вона відповіла мені твердим поглядом з-під трохи насуплених брів, губи у неї були розтулені, ніздрі задрижали. Я з задоволенням відзначив, що душевний спокій, характерний для її поведінки з доном Міґелем, аж ніяк не переноситься на поведінку зі мною. Вона не зводила з мене очей, не ховаючись, спостерігала за кожним моїм рухом і відверто прислухалася до кожного мого слова, задалегідь готова спалахнути й сказати якесь в'їдливе слівце; при цьому вона жодного разу навіть не посміхнулася, а тільки зрідка уривчасто й презирливо видихала повітря через ніс. Одне слово, моя присутність спонукала її до якоїсь своєрідної ущипливості, навіть до войовничої дражливості. І хто робитиме мені закид, що ця, хай і ворожа зацікавленість моєю особою видавалась мені приємнішою й обнадійливішою, ніж байдужість!

Розмова, що провадилася по-французькому, хоча ми з професором зрідка обмінювалися двома-трьома німецькими словами, оберталася навколо музею, вражень, які все лили мені почуття вселенської симпатії, а також майбутнього відвідування ботанічного саду, потім ми заторкнули тему архітектурних пам'яток в околицях Лісабона, якими мені радили в жодному разі не знехтувати. Я запевняв у моїй зацікавленості, нагадав, що я ні на мить не забуваю пораду мого вельмишановного супутника не обмежуватися поверховим оглядом Лісабона, а викроїти більше часу для ґрунтового ознайомлення з ним. Проте часу мені таки й бракує — у моєму маршруті не передбачена тривала затримка в Лісабоні, — але тепер я вже починаю розмірковувати про те, як би мені продовжити своє тутешнє перебування.

Зузу, якій подобалось висловлюватися про мене в третій особі, наче мене тут і не було, в'їжливо зауважила, що примушувати пана маркіза до ґрунтовності просто жорстоко.

На її думку, це означало б діяти наперекір усім моїм звичкам, безперечно схожих на звички метелика, що пурхає від квітки до квітки, аби скрізь висмоктувати краплинки

солодощів.

— Як це приємно, — відповів я, підробляючись під тон її промов, — що мадемуазель так намагається, хоча й не завжди успішно, вникнути в мій характер, і тим більше приємно, що вона говорить про мене в таких поетичних образах.

Тут вона ще їдкіше зауважила, що коли чиясь особа випромінює стільки блиску, то про неї мимоволі доводиться говорити в поетичних образах. З цих слів випливало, що вона сердиться й наполегливо тримається за вже одного разу висловлене твердження про те, що речі треба називати своїми іменами й "мовчати шкідливо". Професор і пан Уртадо розсміялися, а мати спробувала стримати непокірну дочку, докірливо похитавши головою. Що стосується мене, то я урочисто підняв свій келих і протягнув його до Зузу, вона ж, збентежившись від злості, схопилася було за свій, але, зашарівшись, відсмикнула руку й знову гордовито видихнула повітря своїм чарівним носиком.

Розмова знову перейшла до моїх мандрівних планів, що загрожували так безжально скоротити термін мого перебування в Лісабоні, але насамперед навколо сімейства аргентинських тваринників, з яким мої батьки заізналися в Трувілі й які тепер з гостинним нетерпінням чекали мене на своєму ранчо. Я виклав про них всі відомості, які мені встиг повідомити той Веноста, що залишився вдома. Ці люди, власне, мали звичайнісіньке прізвище Маєр, але звалися ще й Новара, бо це було прізвище дітей фрау Маєр від першого шлюбу — сина й дочки. Родом з Венесуели, розповідав я, вона зовсім ще дівчинкою вийшла заміж за відомого аргентинського чиновника, якого було вбито під час революції 1890 року. Після річної жалоби вона віддала свою руку багатієві консулу Маєрові й разом з маленькими Новара пішла за ним у його міський будинок в Буенос-Айресі, а потім і в ранчо "Притулок", розташоване високо в горах і яке стало майже постійним місцеперебуванням всієї родини. Вельми значна вдовина пенсія пані Маєр після її другого заміжжя перейшла до дітей, так що ці молоді люди, якщо не помиляюся, сімнадцяти й вісімнадцяти років, були тепер не тільки єдиними спадкоємцями багатого Маєра, але вже зараз заможні молоді люди.

— Сеньйора Маєр, напевне, красуня? — поцікавилася Зузу.

— Мені це невідомо, мадемуазель. Але раз їй вдалося так швидко замати нового нареченого, то треба гадати, що вона непогана з себе.

— Те ж саме, на вашу думку, треба думати й про її дітей, цих самих Новара? Як, до речі, їх звати?

— Я не пригадаю, щоб батьки називали мені їхні імена.

— Б'юся об заклад, що вам дуже кортить дізнатися їх.

— Навіщо?

— Не знаю, щойно ви з неприхованим інтересом говорили про цю парочку.

— Цього я за собою не помітив, — відповів я, ображений до глибини душі. — Я ж не маю ні найменшого уявлення про цих молодих людей, але не буду заперечувати, що двоєдиний образ брата й сестри завжди уявлявся мені чарівним.

— Шкодую, що мені довелося постати перед вами самотою і в однині.

— По-перше, — з поклоном відповідав я, — у єдиності теж чимало чарівного.

— А по-друге?

— По-друге? Я ненароком сказав "по-перше". І ніякого "по-друге" не знаю. Хіба що, звичайно, існують ще й інші чарівні комбінації, окрім сестри й брата.

— Па-та-ті-па-та-та!

— Не треба так говорити, Зузу, — втрутилася мати в наш диспут. — Що подумає маркіз про твоє виховання?

Я негайно запевнив, що мої думки про мадемуазель Зузу не так-то легко вибити з шанобливої колії. Зі сніданком якраз було покінчено, й ми перейшли пити каву до вітальні. Професор оголосив, що не може взяти участь у нашій ботанічній прогулянці, оскільки має повернутися до себе в музей. Ми всі разом спустилися в місто, та на Авеніда да Лібердада він з нами розпрощався, з щирою теплотою потиснувши мені руку — треба гадати, на знак подяки за щирий інтерес до його музею. Він сказав, що я дуже приємний, вельми бажаний гість у його домі й залишуся таким на весь час мого перебування в Лісабоні. Якщо у мене знайдеться часинка і я захочу згадати минуле й зіграти партію в теніс, то його дочка із задоволенням візьме мене в місцевий клуб тенісистів.

Зузу захоплено підтвердила його слова.

Ще раз потискуючи мені руку, він з добродушно поблажливим виглядом кивнув у її бік, як би й мене просячи про поблажливість.

З того місця, де ми розпрощалися з професором, справді було як палицею кинути до хвилястих пагорбів, серед яких на берегах ставків і озер, в гротах і на залитих сонцем спадистих схилах простяглися знамениті насадження — мета нашого походу. Рухалися ми в різному порядку; іноді дон Мігель і я йшли обабіч сеньйори Кукук, а Зузу швидко крокувала попереду. Потім я раптом виявлявся один біля гордовитої пані; Зузу й Уртадо миготіли на віддалі. Траплялось нам залишатися й удвох із Зузу, так що за нами або перед нами ішла сеньйора зі скульптором опудал, який, все-таки частіше йшов біля мене, оскільки хотів розтлумачити мені особливості тутешнього ландшафту, чудеса цього рослинного світу, й, зізнаюся, так мені було найприємніше, звичайно, не через "майстра опудал" та його пояснення, а тому, що горезвісне "по-друге", яке я так завзято заперечував, поставало для мене в чарівному поєднанні матері й дочки.

Тут буде доречно зазначити, що природа, хай би якою вона була привабливою, не може відвернути нашу увагу, якщо вона цілком скерована на "людське". Незважаючи на всі свої претензії, природа — це лише лаштунки, декорації. Але треба віддати їй належне: тут вона справді заслуговувала на визнання. Гігантські коніфери,[182] що досягали добрих п'ятдесяти метрів у висоту, мене таки вразили. Подекуди цей чарівний куточок землі, де буяли віялові та пір'ясті пальми з усіх частин світу, своєю буйною, строкатою рослинністю нагадував незайманий ліс. Екзотичні очерети, бамбук і папірус облямовували штучні озерця, на водах яких плавали качки-мандаринки. То тут, то там у темній зелені миготіли густі оцвітини пальмових лілей, з яких здіймалися величезні білі дзвіночки бутонів. Деревовидні папороті — ця найдавніша рослинність землі —

місцями утворювали плутані і неправдоподібні гаї з корінням, що несамовито розрослося, й стрункими стовбурами, над якими здіймалося листя, густо всипане брунатними спорами.

— На землі знайдеться дуже мало куточків, — зауважив Уртадо, — де ще ростуть деревоподібні папороті. Взагалі ж папороті, що не знає цвітіння, та, власне, й не має насіння, народні перекази з найдавніших часів приписують таємничі й чудодійні властивості, й насамперед це здатність до любовної ворожби.

— Фе! — пирхнула Зузу.

— Що ви хочете цим сказати, мадемуазель? — поцікавився я. — Я просто дивуюся, чому діловито наукова згадка про "любовну ворожбу", анітрохи не уточнену, у вас викликало стільки емоцій. Яке з цих двох слів обурило вас? Любов чи ворожба?

Вона не відповідала, тільки зміряла мене гнівним поглядом і навіть зробила якийсь загрозливий порух головою.

Однак вийшло так, що я опинився поруч з нею, і ми пішли слідом за відтворювачем тварин та расово гордою татап.

— Любов — це, власне, і є чарівництво, — сказав я. — Чого ж дивуватися, що первісні люди, так би мовити, люди Папоротевої доби, які, звичайно, існують і зараз, бо на землі все існує одночасно й упереміш, намагалися ворожити ти за допомогою папоротевого листя?

— Це непристойна тема, — обірвала вона мене.

— Любов? Як жорстоко ви це сказали! Краса викликає любов. Почуття і думки тягнуться до неї, як віночок квітки до сонця. Не думаєте ж ви вичерпати красу вашим одно складовим вигуком?

— Як на мене, то це брак смаку — хизуватися своєю зовнішністю й заводити мову про красу.

На цю відвертість я був змушений відповісти так: — Ви дуже злі, пані. Невже ж людину з благопристойною зовнішністю слід карати, позбавляючи її права на захоплення? По-моєму, більшої кари заслуговує нехлюйство. Я особисто, з вродженої поваги до світу, на який мені судилося з'явитись, у своєму становленні я подбав про те, щоб не ображати світ своїм виглядом. Ото й всього. Я вважаю це ознакою самодисципліни. І, взагалі, тому, хто сидить у скляному будиночку, не личить кидатися камінням. Ви самі такі красиві, Зузу, таке чарівне ваше волосся, що спадає на маленькі вушка. Я не можу досхочу намілюватися на них, Зузу, й навіть встиг вже їх замалювати.

Я не збрехав. Після сніданку в ніші мого елегантного салону, курячи сигарету, я примальовував до зображень оголеної Заза, зроблених рукою Лулу, спадаючі на вуха пасма Зузу.

— Що! Ви дозволили собі мене замалювати? — крізь зуби прошипіла вона.

— Ну так, з вашого дозволу, точніше, без нього. Краса — це не приватна власність, а загальне надбання, надбання серця. Вона не може перешкодити виникненню почуттів, нею збуджуються, і не можна заборонити спроб відтворити її.

— Я хочу бачити цей малюнок.

— Не знаю, чи можна це зробити, точніше, чи вистачить у мене на те сміливости.

— Мене це не стосується. Я вимагаю, щоб ви передали мені ваш малюнок.

— Це не один, а безліч малюнків. Я подумаю, коли й де мені можна буде їх вам показати.

— "Коли" й "де" як-небудь обійдеться. Про "можна" і мови немає. Зроблене вами за моєю спиною — все одно моя власність, а те, що ви зараз сказали про "загальне надбання", — це вже просто відверта безсоромність.

— Менш за все я хотів образити вас, і я у відчаї, якщо ви вважаєте мій вчинок невихованим. Я сказав "надбання серця", то хіба ж це не так? Краса беззахисна перед нашими почуттями. Нехай вони її не зачіпають, не хвилюють, жодною мірою її не стосуються, а все-таки вона перед ними беззахисна.

— Ви що, не можете підшукати іншу тему для розмови?

— Іншу тему? Вельми охоче! Або, точніше, не охоче, але з легкістю. Наприклад, — я заговорив голосно і зумисне "світським" голосом, — дозвольте дізнатися, чи знайомі вам і вашим шановним батькам пан і пані де Гюйон, тобто люксембурзький посол та його дружина?

— Ні, яке нам діло до Люксембурґа.

— Ви знову праві. Але я мав з'явитися до них з візитом. Я знав, що це буде приємно моїм батькам. Тепер мені залишається чекати запрошення в посольство на сніданок або на обід.

— Бажаю вам приємно провести час.

— Усе це я роблю зумисне. Мені хотілося б за посередництва пана де Гюйона бути відрекомендованим його королівській величності.

— Цього ще тільки бракувало! Так ви надодачу й царедворець!

— Якщо вам завгодно так це назвати. Я довго жив у буржуазній республіці, і як тільки з'ясувалося, що мій шлях пролягає через королівство, я про себе вирішив домогтися аудієнції в монарха. Можете називати це хлоп'яцтвом, але я буквально відчуваю потребу схилитися так, як схилиються тільки перед королем, і в розмові раз по раз вдаватися до звертання "ваша величносте". "Сер! Прошу вашу величність прийняти найпідданішу подяку за ласку, надану мені вашою величністю..." — і так далі. Ще більше б мені хотілося отримати аудієнцію у папи, і з часом я її обов'язково матиму. Адже там навіть схилиють коліна — для мене це буде справжньою насолодою — ще й говорять: "Ваша святість".

— Ви, маркізе, здається, зібралися розповідати мені про свою потребу в покірності.

— Не в покірності. У красивій формі.

— Па-та-ті-па-та-та! Насправді ви просто хочете справи ти на мене враження своїми зв'язками, запрошенням до посольства, тим, що перед вами відкриті всі двері й що ви перебуваєте у вищих сферах.

— Ваша мама заборонила вам говорити мені "па-та-ті-па-та-та". Взагалі ж...

— Мамап, — крикнула вона так, що сеньйора Марія-Пія швидко обернулася. —

Повинна тобі повідомити, що я знову сказала маркізу "па-та-ті-па-та-та".

— Якщо ти сваришся з нашим юним гостем, — відповідала іберійка своїм милозвучним, хоча й трохи глухуватим альтом, — то я не дозволю тобі більше йти з ним. Піди вперед з доном Міґелем. А я вже спробую розважити маркіза.

— Дозвольте вас запевнити, *madame*, — сказав я, після того як відбувся цей обмін кавалерами, — що жодної сварки й близько не було. По-моєму, немає людини, яка б не прийшла в захоплення від чарівної відвертості мадемуазель Зузу.

— Ми залишили вас в товаристві цієї дитини на занадто довгий термін, милий маркізе, — відповідала царственна іберійка з гойдливими підвісками у вухах. — Юність, звичайно, занадто молода для юности. Спілкування зі зрілістю для неї якщо не приємніше, то, в усякому разі, доцільніше.

— Таке спілкування, безперечно, велика честь, — обережно відповів я, намагаючись внести деяку частку теплоти в це суто формальне твердження.

— Отже, ми закінчимо прогулянку удвох з вами. Скажіть, маркізе, чи було вам тут цікаво?

— Надзвичайно. Я отримав невимовне задоволення. І одне мені зрозуміло: ніколи б я не бачив так інтенсивно, ніколи б не був так сприйнятливий до вражень, які чекали на мене в Лісабоні, вражень від речей і людей, точніше — від людей і речей, без тієї підготовки, яку дарувала мені прихильна доля в особі вашого шановного сеньйора чоловіка. Розмова, що відбулася в нас у дорозі, якщо, звичайно, можна назвати розмовою, коли один з двох співрозмовників є лише захопленим слухачем, була тією палеонтологічною оранкою, яка розпушила ґрунт для захопленого сприйняття цих вражень, і в першу чергу расових. Адже це від вашого чоловіка я дізнався про прарасу, про те, як у різні епохи вливалася в неї кров інших цікавих рас і як в результаті перед нашими очима з'явилися особи, має статичні за самою своєю кров'ю...

Я перевів подих. Моя супутниця голосно відкашлялась, не втративши при цьому величі постави.

— І відтоді, — продовжував я, — префікс "пра", *le primordial*, [183] не виходить у мене з голови. Це наслідок палеонтологічної оранки, про яку я вже згадував. Якби не було її, то що б тоді означали для мене ці деревоподібні папороті, навіть після того, як я почув, що, за давніми уявленнями вони служать для любовної ворожби. Після тієї розмови все стало для мене значним: речі й люди... Я хочу сказати: люди й речі...

— Справжнім поясненням такої сприйнятливості, милий маркізе, власне, є ваша юність...

— Як дивно звучить у ваших устах слово "юність", сеньйора! Ви вимовляєте його з добротою зрілості. А мадемуазель Зузу тільки нарікає на юність, таким чином підтверджуючи ваше зауваження, що юність звичайно занадто молода для юности. Певною мірою це стосується й мене. Юність сама по собі не викликала б у мені того захоплення, яке в ці дні переповнює мою душу. Мені випало щастя споглядати красу в подвійному аспекті — в напівдитячому її цвітінні та в царственій величі зрілості...

Одне слово, я говорив напрочуд красиво, і моя тирада аж ніяк не викликала осуду.

Адже, коли я став прощатися біля станції канатної дороги, яка мала знову доправити моїх супутників на віллу Кукуків, сеньйора прохопилася, що сподівається ще мати нагоду побачити мене до від'їзду, й нагадала мені пропозицію дона Антонію згадати минуле й зіграти в теніс із Зузу та її друзями зі спортивного клубу. Ця думка здалась мені досить доречною.

Та й справді. Це була слухна, хоча й зухвала думка. Я запитливо глянув на Зузу, та оскільки її обличчя і потиск плечей сповістили мені суворий нейтралітет, який робив мою згоду не зовсім неможливою, то ми тут-таки на місці домовилися зустрітися післязавтра на тенісному майданчику, після чого мені було запропоновано "на прощання" знову розділити обідню трапезу з родиною Кукук. Нахилившись до руки Марії-Пії, а потім і її дочки та обмінявшись дружнім потиском рук з доном Міґелем, я пішов своєю дорогою, розмірковуючи, як складеться моє найближче майбутнє.

Розділ дев'ятий

Лісабон, 25 серпня 1895 року

Дорогі батьки! Мила мамо! Шановний, а також любий тату!

Досить великий проміжок часу відокремлює цей лист від телеграми, в якій я повідомляв про своє прибуття сюди, так що боюся, ви вже гніваєтесь на мене. І розсердитесь ще більше — в цьому, на жаль, я впевнений, — прочитавши дату на початку листа, яка розходиться з вашими сподіваннями, нашими спільними рішеннями та навіть моїми власними намірами. Ви, напевне, гадаєте, що я вже десять днів перебуваю у відкритому морі, а я пишу вам все ще з першого міста на моєму шляху, тобто з португальської столиці. Зараз, дорогі мамо й тату, я поясню вам як моє довге мовчання, так і несподівані обставини, які призвели до цієї затримки, та сподіваюсь, що таким чином цілковито згладжу ваше невдоволення.

Усе почалося з того, що в потязі я познайомився з видатним науковцем — професором на ім'я Кукук, чиї промови, безперечно, захопили б і потрясли вас не менше, ніж вашого сина.

Німець за народженням, про що красномовно свідчить його ім'я, з роду Кобургґота — як і ти, мила мамо, — з доброї родини, хоча, звичайно, не "з родини", він обрав своїм фахом палеонтологію, одружився з тутешньою уродженкою й, оселившись у Лісабоні, став засновником і директором природничо-історичного музею, який я оглядав під особистим його керівництвом. Експонати цього музею вразили мене до глибини душі як в палеозоологічному, так і в палеоантропологічному сенсі (ці терміни вам, звичайно, знайомі). Кукук перший порадив мені не ставитися легко важно до початку моєї навколосвітньої подорожі тільки тому, що це початок, і не обмежуватися пробіжним оглядом Лісабона. Він аж засмутився, коли довідався, що в моєму розпорядженні є настільки короткий термін для знайомства з тамтешніми пам'ятками (назву хоча б деревоподібну папороть в Лісабонському ботанічному саду, яка росла ще в кам'яновугільну добу).

Коли ви, дорогі мої батьки, зі своєї доброти й мудрости напучували мене вирушити в цю подорож, то, звичайно, мали на меті не тільки відволікти мене від безглуздих

задумів, що я їх плекав через свою молодість (ви бачите, я вже визнаю їх безглуздими), але розширити мій світогляд і таким чином завершити виховання молодої людини з родини. Так ось, цей останній ваш намір, безперечно, увінчається успіхом завдяки тому, що мене дружньо прийняла родина Кукук, бо всі три, точніше, навіть чотири її члени (до родини слід зарахувати й наукового співробітника професора — пана Уртадо, скульптора по тваринах, якщо вам що-небудь каже цей фах), звичайно, дуже різною мірою сприяють розширенню моїх горизонтів.

Якщо відверто, то господиня цього дому мені не надто до душі. Теплі стосунки у мене з нею за увесь цей час не склалися і, по-моєму, вже не складуться. Сеньйора, уроджена да Крус, — щира іберійка, особа сувора, поважна й надто зарозуміла, хоча причини цієї зарозумілості мені, напевно, не зовсім ясні; донька, моя ровесниця або трохи молодша за мене — ніяк не можу запам'ятати її імені, — панночка, яку мимоволі хочеться зарахувати до родини голкошкірих, така колюча вона у поведженні. Згаданий мною дон Мігель (Уртадо), якщо через недосвідченість я не помиляюся, то в майбутньому, очевидно, стане її чоловіком, і, відверто кажучи, я не впевнений, що йому можна позаздрити.

Ні, я шукаю товариства тільки господаря дому — професора Кукука й частково його асистента, глибоко обізнаного у світі тварин, адже його реконструктивному талантові музей дуже зобов'язаний. Ці дві людини, і передовсім, звичайно, К., так широко сприяють моїй освіті, так багато відкривають мені, що ці відкриття й повчання виходять далеко за межі знайомства з Лісабоном і його архітектурними пам'ятками й стосуються буквально всього буття, з якого в результаті прачачаття виникло органічне життя, іншими словами, охоплюють все творення загалом, від каменю до людини. Ці обидва вчені, які бачать в мені (і за правом) щось на кшталт морської лілеї, що відокремилася від свого стебла, тобто неофіта-мандрівника, який потребує порад і повчань, спонукали мене, всупереч нашій програмі, затриматися в Лісабоні, схвалення чого я й прошу у вас, дорогі батьки, з синівською шанобливістю, хоча, якщо вже говорити відверто, справжньою причиною моєї затримки є все-таки не вони.

Зовнішнім приводом для неї стало ось що. Я вважав обов'язком ввічливості й гадав, що чинитиму за вашими бажаннями, якщо, перш ніж покинути Лісабон, залишу свою візитівку в нашого дипломатичного представника пана де Гюйона та його дружини. Більш того, я вважав за бажане виконати цю формальність уже в перший день мого приїзду, але, враховуючи, яка зараз пора року, не чекав від свого візиту жодних наслідків. І все-таки через два або три дні мені в готель надійшло запрошення від посла повечеряти у нього в чоловічому товаристві; мабуть, цю вечерю було заплановано ще до мого приїзду, адже вона мала відбутися майже напередодні відбуття мого пароплава. Проте мені не знадобилося б міняти термін свого перебування тут, навіть якби я хотів скористатися цим запрошенням.

Я скористався ним, дорогі мамо й тату, і провів у нашому посольстві на руа Аугушта вельми приємний вечір. Бажаючи зробити вам приємність, не приховую, що на цьому вечорі я мав цілковитий успіх, яким повністю завдячую отриманому мною

вихованню. Прийом був влаштований на честь молодого румунського принца Йоанна Фердинанда,[184] ледь старшого за мене, він зараз перебуває в Лісабоні разом зі своїм вихователем полковником Цамфіреску. Запрошені були одні чоловіки, оскільки пані де Гюйон перебуває на португальській Рив'єрі, а її чоловік через низку невідкладних справ був змушений перервати свою відпустку й повернутися до столиці. Кількість гостей була обмежена — чоловік з десять, не більше, і все-таки прийом мав доволі врочистий характер: лакеї — у коротких штанах і в обшитих галунами лівреях, гості, на честь принца, — у фраках і при реґаліях. Маю визнати, що я із задоволенням дивився на хрести та зірки цих сановних людей, які майже всі переважали мене роками, із задоволенням та навіть не без певної заздрости до настільки поважних прикрас на фраках. Проте не лестячи ні вам, ні собі, мушу зауважити, що я у своєму фраківі без якихось там прикрас, заледве переступивши поріг вітальні, відразу завоював симпатії господаря дому й гостей не тільки своїм ім'ям, але й невимушеною люб'язністю й світськістю, гідною цього імені.

За вечерею у їдальні, розцяцькованій кахлями, в колі всіх цих іноземних і вітчизняних дипломатів, військових і неґоціантів, серед яких був австроугорський радник посольства в Мадриді такий собі граф Фестетікс, який мальовничо вирізнявся своїм національним угорським одягом, оздобленим хутром, чобітьми з вилогами й кривою шаблею, я опинився за столом між бородатим капітаном бельгійського фреґата й великим португальським виноторговцем з утомленим обличчям, чиї величаво недбалі манери свідчили про чимале багатство; товариство для мене дещо нуднувате, бо розмова доволі довго точилася навколо політичних і економічних предметів, так що я брав у ній хоча й жваву, але суто пантомімічну участь. Але потім принц зі спухлим нудьгуючим обличчям, що сидів навскіс від мене, затинаючись і шепочучи,[185] втягнув мене в розмову про Париж, яка незабаром стала загальною (бо кому не хочеться поговорити про Париж), і тут я, підбадьорений не надто виразним бурмотінням його високости, дозволив собі деякий час грати першу скрипку. Після вечері, коли ми затишно розташувалися в курильній кімнаті за кавою і лікерами, мені якось само собою дісталось місце біля високого гостя, по інший бік якого сів господар дому. Бездоганна, але й безбарвна зовнішність пана де Гюйона, його лисіючий череп, водянисто-блакитні очі й тонкі, витягнуті щипцями вуса вам, безперечно, знайомі. Йоанн-Фердинанд майже зовсім до нього не звертався, надавши перевагу спілкуванню зі мною, що, мабуть, припало до смаку нашому господареві. Треба гадати, що й моє несподіване запрошення пояснювалося бажанням пана де Гюйона розважити принца в товаристві однолітка, який за своїм народженням був гідний скласти йому компанію.

Треба сказати, що я й справді чудово розважав його, до того ж найпростішим, для нього щонайбільш відповідним способом. Я розповідав принцові про своє дитинство й отроцтво в нас у замку, про незґрабність нашого славного Радикюля й при цьому імітував його ходу, а принц захлинався від захвату, впізнаючи в ньому недолугу послужливість свого старого камердинера в Бухаресті, який перейшов до нього від батька. Розповідав я, мила мамо, й про неймовірну манірність твоєї Аделаїди, під

захоплене хихикання принца показував, як вона намагається не ходити, а ширяти в повітрі, немов казкова фея; про собаку — Фріпона, про те, як він скрегоче зубами, коли у Мінім наступають відомі періоди, й про неї саму з її фатальною схильністю, особливо небезпечною у собак, що просяться на коліна, що вже не раз згубно позначилося на твоїх, мамо, сукнях. У чоловічій компанії я міг собі дозволити розповісти про це так само, як і про "зубний скрегіт" Фріпона — о, звичайно, в найвишуканіших виразах. Виправданням мені послужили сльози, які нащадок королівського дому, задихаючись від сміху, раз по раз витирав зі своїх щік, слухаючи про делікатні слабкості бідолашної Мінім. Є щось зворушливе в тому, коли таку недорікувату й тому ніби "загальмовану" істоту охоплює бурхлива веселість.

Можливо, мила мамо, ти відчуваєшся сприкреною, що я виставив на потіху товариству слабке здоров'я твоєї улюблениці, але ефект, якого я цим досяг, безумовно примири́в би тебе з цією нескромністю.

Усіх охопили нестримні веселощі, а принца просто скорчило навпіл, так що хрест, який висів у нього на комірці мундира, зателіпався у повітрі. Мене навперебій стали просити повторити розповідь про Радикюля, Аделаїду й Мінім. Угорець в одязі з хутряною облямівкою так бив себе долонею по стегнах, що йому, мабуть, було дуже боляче, в огрядного виноторговця, усипаного орденськими зірками за своє багатство, від реготу відскочив гудзик на камізельці, а на обличчі нашого посла читалося щире задоволення.

Внаслідок усього цього після закінчення *soiree*, [186] коли ми залишились наодинці, у нього виникла пропозиція представити мене його величності королеві Карлосу I, [187] який теж наразі перебував у столиці, про що свідчив прапор Браганца, [188] що майорів над палацом. Певною мірою він вважає своїм обов'язком, пояснив пан де Гюйон, відрекомендувати монархові сина відомих люксембуржців, що перебуває тут проїздом, до того ж — так він висловився — який є дуже "приємно обдарованим" юнаком. Він просив мене мати на увазі, що шляхетна душа короля — душа художника, бо його величність час від часу малює олією, та водночас душа вченого — його величність любитель океанографії, тобто науки про море й живих істот, що його населяють; отже, ця душа перебуває в дещо пригніченому стані під впливом політичних турбот, які навалилися на його величність відразу після вступу на престол шість років тому внаслідок розбіжності португальських і англійських інтересів щодо володінь у Центральній Африці. У той час поступливість короля збурила проти нього громадську думку, так що він навіть був зрадів англійському ультиматумові, який дозволив португальському урядові після офіційно заявленого протесту поступитися вимогам Великобританії. Проте у деяких великих португальських містах виникли прикрі заворушення, а в Лісабоні довелося навіть придушувати республіканське повстання. Й надодачу до цього ще й фатальний дефіцит португальських залізниць, який три роки тому привів до тяжкої фінансової кризи та до проголошення акту державного банкрутства, тобто до декретованого скорочення державних зобов'язань на дві третини! Такий збіг обставин значно підвищив шанси республіканської партії й сприяв

радикальним елементам країни в їхній руйнівній роботі. Його величності не раз доводилося дізнаватися про те, що поліція своєчасно напала на слід змовників, що готували замах на його особу. Моя поява при дворі, порушуючи щоденну рутину офіційних аудієнцій, могла б позитивно подіяти на августійшого достойника. Пан де Гюйон додав, що мені, зі свого боку, треба принагідно спробувати перевести розмову на історію про Мінім, розповідь, яка сьогодні ввечері принесла таке велике задоволення бідному принцові Йоанну-Ферди нанду.

Ви зрозумієте, милі мамо й тату, що для мене, при моїх роялістських переконаннях й ентузіастичному прагненні (про яке ви, можливо, й не підозрювали) схилитися перед легітимним монархом, пропозиція нашого посла мала чималу притягальну силу. Цьому проєктові перешкоджала тільки та прикра обставина, що для одержання аудієнції потрібно було час від чотирьох до п'яти днів, тобто більше, ніж залишалося до відплиття "Кап Аркони". Що я мав робити? Бажання постати перед королем у поєднанні з напучуваннями мого вченого ментора Кукука не обмежуватися пробіжним оглядом такого міста як Лісабон в останню хвилину змусило мене зважитися пропустити цей пароплав, аби від'їхати на наступному. Я вирушив до пароплавного агентства й там довідався, що на наступний пароплав цієї ж лінії — "Амфітрит", який мав відпливти з Лісабона тижнів через два, майже всі каюти вже розібрано й що, окрім того, комфортабельністю він сильно поступається перед пароплавом "Кап Аркона", так що пливати на ньому мені ніби й не личить. Тамтешній клерк порадив дочекатися повернення "Кап Аркони", що відбудеться тижнів за шість чи сім, коли рахувати від п'ятнадцятого цього місяця й зарезервувати каюту на наступний рейс, тобто зупинитися в Лісабоні до кінця вересня або навіть до перших чисел жовтня.

Ви мене знаєте, дорогі батьки. Я не схильний довго вагатись, тож, погодившись із пропозицією клерка, я віддав необхідні розпорядження й, певна річ, негайно відіслав люб'язну телеграму вашим друзям Меєр-Новаро з повідомленням про затримку й проханням не чекати мене раніше жовтня. Таким чином, у моєму розпорядженні залишився строк навіть триваліший, ніж той, якого я бажав для перебування в Лісабоні. Але нехай вже буде так! У готелі я, правду кажучи, влаштований цілком стерпно, а повчальних розваг мені тут не бракуватиме до самого від'їзду. Отже, маю надію, що ви схвалите мій вчинок.

У іншому випадку я втратив би душевний спокій. Але гадаю, що ви навздогін охоче дасте мені свою згоду, тим більше коли почуєте, як вдало для мене пройшла аудієнція у його величності, що тепер вже відбулася. Пан де Гюйон завчасно сповістив мене про аудієнцію, милостиво надану мені його величністю, й у власному екіпажі заїхав за мною, щоб відвезти мене до палацу, де зовнішня і внутрішня варта завдяки його акредитації при дворі й парадному дипломатичному мундирові не тільки не зупинила нас, а врочисто віддала честь. Широкими сходами з двома каріатидами, що в напружено-красивих позах стоять біля їх підніжжя, ми підіймаємося до анфілади приймальних зал, що ведуть до королівської зали аудієнцій; приймальні оздоблені переважно червоним шовком, умебльовані в історичному стилі та заставлені бюстами

колишніх королів, картинами та сяючими кришталевими люстрами. От так повільно проходимо ми цими покоюми з одного в інший, і вже у другому нас зупиняє черговий функціонер гофмаршальської частини й запрошує зачекати. Коли б не розкіш, що панувала навколо, то все це скидалося б на прийом у знаменитого лікаря, що ніяк не може точно дотриматись домовленого часу, оскільки пацієнти, затримуючись у нього в кабінеті, затримують тих, що йдуть слідом за ними. У цих покоях було повно сановників, вітчизняних та іноземних, у мундирах і в фраках; вони стояли невеликими групами й тихо перемовлялися між собою або ж нудьгували, розташувавшись на диванах уздовж стін. Яких я тільки тут не надивився плюмажів, орденів, золотого шиття. У кожній наступній залі посол, обмінявшись чемним привітанням з тим чи тим із знайомих йому дипломатів, поспішав мене відрекомендувати, й оскільки я щоразу наново переконувався у своєму вмінні підтримати світську розмову (що мені було приємно), то час очікування, щонайменше хвилин сорок, промайнув дуже швидко.

Нарешті флігель-ад'ютант, з шарфом через плече й зі списком у руці, попросив нас стати біля дверей, що ведуть до кабінету його величності й охороняються лакеями в напудрених перуках. Звідти назустріч нам вийшов літній пан в мундирі генерала королівської гвардії, мабуть з'явився, аби подякувати королеві за якусь милість. Ад'ютант увійшов до кабінету, щоб доповісти про нас, і лакеї майже одразу розчинили золочені стулки дверей.

Король, якому навряд чи за тридцять, уже лисуватий і на вигляд дещо огрядний. В мундирі оливкового кольору, з червоними вилогами й одним тільки орденем на грудях, зіркою — у центрі якої орел тримає в пазурах державу й скіпетр, він стояв біля свого письмового столу. Його обличчя розпало від невпинних розмов. Брови у нього чорні, як смола, але кущуваті вуса, що на кінцях гостро закручені догори, вже злегка починають сивіти. На наш низький уклін він відповів завчено милостивим жестом і потім кинув на пана де Гюйона погляд, в який йому вдалося вкласти чимало хвалебної довірливості.

— Мій милий *ambassadeur*, [189] радий, радий, як завжди... То ви теж у місті?

Знаю, знаю... *Ce nouveau traite de commerce... Mais ça s'arrangera sans aucune difficulté, grâce à votre habileté bien connue...* [190] Отже, наша мила мадам де Гюйон... почувається пречудово. Як це приємно чути! Дуже, дуже приємно!.. Що за юного Адоніса ви привели до мене?

Звичайно, дорогі мої батьки, ви розумієте, що це був не більш як жартівливий вияв куртуазности, яка ні до чого не зобов'язує. Щоправда, фрак дуже пасує до моєї статури, принагідно мушу сказати, успадкованої від тата. Проте ви не гірш за мене знаєте, що в моїх скулах і примружених очах, які я завжди з досадою споглядав у дзеркалі, при всьому бажанні нічого міфологічного не знайдеш. На королівський жарт я відповів жестом веселої резигнації, а король, ніби намагаючись загладити її, одразу милостиво додав, не випускаючи моєї руки зі своїх рук:

— Мій милий маркізе, вітаю вас у Лісабоні! Ваше ім'я мені добре знайоме, і я дуже радий бачити у себе юного представника аристократії країни, з якою Португалія,

значною мірою завдяки старанням вашого супутника, перебуває в найкращих відносинах. Скажіть мені, — на мить він задумався, що саме я повинен йому сказати, — що привело вас до нас?

Любі мої батьки, не хочу хвалитися захоплюючою, цілком гідною досвідченого царедворця, водночас шанобливою і невимушеною бесідою, яку я провадив з монархом. Для вашого заспокоєння скажу лише, що я не був ні незграбний, ні надто розкутий. Я розповів його величності про подарунок, отриманий мною від великодушних батьків, тобто про навколосвітню подорож, в яку я вирушив з Парижа, мого постійного місця перебування, і також сказав, що Лісабон, його незрівнянна столиця, є першою зупинкою на моєму шляху.

— О, значить, вам подобається Лісабон?

— Sire, énormément! Je suis tout a fait transporte par la beaute de votre capitale qui est vraiment digne d'etre la residence d'un grand souverain comme Votre Majeste.[191] Я мав намір пробути тут всього декілька днів, але швидко зрозумів усю неспроможність такого наміру й вирішив змінити свої плани, щоб мати можливість хоч кілька тижнів перебути в місті, з якого взагалі не хочеться їхати з власної волі. Яке це місто! Які авеню, парки, які променади й краєвиди! Завдяки моїм приватним зв'язкам я насамперед ознайомився з природничо-історичним музеєм професора Кукука — дивовижною інституцією, ваша величносте, для мене особисто найбільше привабливою своїм океанографічним розділом, де різноманітні експонати наочно повчають нас про те, що все живе постало з морської води. А потім дива ботанічного саду, ваша величносте, Авеніда парк, Кампо ґран де, парк Пасеіо та Естрелья з його чарівним краєвидом на місто та річку... Чого ж дивуватися, коли від цього ідеального поєднання природи, благословенної небом та зразково обробленої людиною, зволожується погляд того, хто хоча б трохи — так-так, хоч на дещицю — має право вважати себе художником. Маю зізнатися, що — о, звичайно, мені далеко до вашої величності, чия майстерність в цьому мистецтві загальновідома, — що в Парижі я займався витонченими мистецтвами — рисував і малював маслом як старанний, хоча й не надто успішний учень професора Естомпара з Академії витончених мистецтв. Але про це, їй-богу, не варто розводитися. Говорити слід про те, що в особі вашої величності ми шануємо володаря однієї з найпрекрасніших країн світу, якщо таки не найпрекраснішої. Навряд чи на світі знайдеться панорама краща за ту, що відкривається перед враженням глядачем з висот королівського замку Сінтра на багату хлібом, виноградниками й фруктовими садами Естремадуру...

Принагідно зауважу, мої дорогі батьки: я ще не спромігся побувати ні в замку, ні в монастирі Белен, про витончену архітектуру якого я теж сказав декілька слів королю. А не спромігся тому, що добру половину свого часу проводжу в клубі, куди мене запросила родина Кукуків, граючи в теніс з дуже чемними молодими людьми. Але все це не суттєво! Перед королем я звеличував враження, яких ще не випробував, і його величність зволив зауважити, що моя сприйнятливість гідна найвищих похвал.

Це мене підбадьорило, і я провадив далі з усім красномовством, на яке був здатний,

або, точніше, яке мені надала незвичайна ситуація, звеличувати перед монархом Португалію й португальців. Адже в країну приїжджаєш, говорив я, не тільки заради неї самої, але — і це, мабуть, передовсім — заради людей, через якусь цікавість — якщо можна так висловитися — до ще неznаної людности. Через бажання зазирнути в чужі очі, в чужі обличчя... Я знаю, що висловлююсь плутано, але маю на увазі бажання радо пізнати нові постави, нові звичаї. Португалія — *a la bonne heure*,[192] але португальці, піддані його королівської величності — ось на кому зосередилася вся моя увага. Тубільне кельтсько-іберійське населення, до якого додалися різноманітні історичні домішки фінікійської, карфагенської, римської й арабської крові, — що за чарівну породу людей, здатних полонити розум і серце, створило це змішання: мило гордовиту, а іноді й ошляхетнену расовою зарозумілістю, що мимоволі викликає певний страх. Бути володарем такого чарівного народу, їй-богу, з цим можна тільки привітати вашу величність!

— Дуже, дуже мило, — відповідав на це дон Карлос. — Дякую вам за те, що ви так подружньому поставилися до Португалії та португальців. — Я вже гадав, що цими слова ми він збирається завершити аудієнцію, й був приємно подивований, коли король раптом промовив: — Але чому ми, власне, стоїмо? *Cher ambassadeur*,[193] давайте-но все-таки сядемо!

На початку він, безперечно, мав намір провести аудієнцію стоячи, адже йшлося лише про те, що мене буде відрекомендовано його величності й все закінчиться за кілька хвилин. Тож якщо він її продовжив і висловив бажання розташуватися зручніше — це ви сміливо можете віднести — я не хвалюсь, а хочу вас порадувати — на рахунок мого красномовства, що, мабуть, його потішило, та й взагалі через приємність всього мого *tenue*. [194]

Король, посланець і я сіли в шкіряні фотелі біля мармурового каміна з традиційними годинниками, канделябрами й східними вазами над ним. Кабінет короля — чудово вмебльована кімната, де є навіть дві книжкові шафи зі скляними дверцятами, а підлога покрита перським килимом велетенських розмірів. Обабіч каміна в масивних позолочених рамах висять дві картини. На одній з них зображено гірський краєвид, на іншій — квітуча долина. Пан де Гюйон, вказавши мені очима на ці пейзажі, тут же перевів погляд на короля, що якраз перейшов до різьбленого столика для курців, щоб узяти з нього срібну скриньку для сигар. Я зрозумів.

— *Sire*, — сказав я, — прошу вибачення за те, що ці шедеври на хвилину відвернули мою увагу від найяснішої особи вашої величності, мимоволі прикувавши до себе мій погляд. Дозвольте мені розглянути їх ближче. Так, ось це живопис! Ось це геній! Я не можу розібрати підпису, але обидві картини, поза сумнівом, зроблені рукою першого художника вашої країни!

— Першого? — усміхаючись, повторив король. — Дивлячись в якому сенсі. Картини написані мною. Ось ця, ліворуч, — вид на Серра да Естрелья, там у мене є мисливський будиночок, а в цій, праворуч, я прагнув передати настрій наших болотистих низин, де я частенько полюю на бекасів. Як бачите, мені хотілося відтворити красу польових

гвоздик, які рясніють на наших долинах.

— Мені здається, я чую їхній аромат, — відповідав я. — Боже мій, перед такою майстерністю дилетантові залишається тільки червоніти.

— Але ці картини якраз і вважають дилетантськими, — відповідав дон Карлос, знизуючи плечима, тим часом, як я, сідаючи на місце, удав, що насилу відриваю очі від його творінь. — Король завжди буде вважатися дилетантом. Кожному зараз спадає на думку Нерон з його псевдоартистичними претензіями.

— Жалюгідні люди, — зауважив я, — якщо вони не здатні звільнитися від такого забобону. Їм слід було б радіти возз'єднанню вищого з вищим: блага високого народження з благоволінням муз.

Його величність вислухав це з очевидним задоволенням.

Найясніший господар сидів у зручній позі, тоді як посланець і я, згідно з етикетом, уникали найменшого дотику до опуклих спинок наших фотелів.

Король промовив:

— Мені подобається, милий маркізе, радісна безпосередність, з якою ви сприймаєте світ, людей і твори мистецтва, їй-богу, вашій безпосередності й чудовій наївності можна лише позаздрити. Вона мислима, мабуть, тільки на одному суспільному шаблі, тобто саме на тому, на якому ви стоїте. Потворність і гіркота життя відкривається лише в низах суспільства та на самій його верхівці. Вони добре знайомі простолюдинові та главі держави, що постійно мусить вдихати міазми політики.

— Заувага вашої величності, — відповів я, — дуже дотепна. Проте я наважусь звернутися з покірним проханням: не думайте, ваша величносте, що я у блаженному захваті бачу тільки поверхню речей, не намагаючись проникнути в їхні не надто радісні глибини. Я взяв на себе сміливість висловити свої вітання вашій величності, якому випав завидний жереб — правити такою славною країною як Португалія. Але я не настільки сліпий, щоб не бачити тіней, які хочуть затьмарити цю радість, і знаю про ті краплини жовчі й гіркоти, які зло підливає в золотий напій вашого життя. Мені відомо, що й тут, навіть тут — я б вважав за краще сказати: невже тут? — не бракує елементів, які називають себе радикальними, напевно тому, що вони, як польові миші, підточують корені суспільства: огидні елементи, якщо цим порівняно м'яким виразом можна передати почуття, що вони викликають у мене, елементи, які тішаються з будь-якої невдачі, з будь-якого ускладнення — політичного чи фінансового, — з кожного випробування, що виникає перед державою, й на цьому намагаються нажити капітал для своїх мерзенних цілей. Вони називають себе людьми народу, хоча все їхнє ставлення до народу полягає в тому, що вони розкладають його здорові інстинкти, на його біду відбирають у нього природну віру в необхідність багатоступінчастого суспільного устрою. Чим вони цього досягають? Тим, що намагаються прищепити йому абсолютно протиприродну, а тому антинародну ідею рівності й за допомогою примітивної балаканини спокушають його, запевняючи, що необхідно або принаймні бажано (про можливість цього вони замовчують) усунути відмінності народження, крові, відмінності між бідними й багатими, між знаттю й черню, тобто ті розбіжності, в

ім'я вічного існування яких природа об'єднується з красою. Вдягнений у лахміття жебрак вносить своїм існуванням ту ж лепту в строкату картину світу, що й вельможа, який кладе милостиню в його смиренно простягнуту руку, намагаючись з почуття гидливості уникнути зіткнення з нею. І повірте мені, ваша величносте, що жебрак це розуміє: він усвідомлює своєрідну гідність, виділену для нього існуючим світопорядком, і в глибині душі не хоче бути нічим іншим. Без підступного підбурювання він ніколи не засумнівався б у своїй мальовничій ролі, і в його мозкові не зародилися б обурливі забаганки рівності. Рівності не існує, і люди знають це від народження. Аристократизм — вроджене почуття. Незважаючи на всю свою молодість я встиг у цьому переконатися. І хай би ким людина була — кліриком, членом церковної або якоїсь іншої ієрархії, військової, наприклад, — скажімо, прямодушним унтер-офіцером у казармі, — кожному притаманне інстинктивне відчуття субстанції, грубої або вишуканої, відчуття матеріалу, з якого людину зроблено. Справді добрі народолюбці! Відбирають у простолюдина здатність радіти тому, що стоїть над ним: багатству, шляхетним звичаям, життєвому устрою вищого суспільства, — і цю радість для нього перетворюють на заздрість, на жадібність, на непослух! Вони відбирають у народу релігію, яка тримає його в щасливих рамках побожності, й запевняють, що зі зміною форми державного управління, з падінням монархії та встановленням республіки зміниться природа людини й на землі ніби за помахом чарівної палички постануть щастя й рівність... Але наразі мушу просити вашу величність не гніватися на мене за щирість, яку я собі дозволив.

Король, високо здійнявши брови, кивнув послові, чому той дуже зрадів.

— Милий маркізе, — почав дон Карлос, — ви висловили дуже похвальні переконання, переконання, не тільки гідні нащадка старовинного шляхетського роду, але, дозвольте мені це додати, найкращим чином рекомендують вас особисто. Так, так, я кажу те, що думаю. А r'goros, ви згадали про запальну риторику демагогів, про їхнє небезпечне вміння задурювати народ. На жаль, таке володіння словом здебільшого властиве саме цьому штибові людей — адвокатам, честолюбним політикам, апостолам лібералізму й ворогам існуючого ладу. Тоді як існуючий режим майже не має красномовних захисників. Почути розумну, переконливу промову на честь добра — рідкісний і воістину благодійний випадок.

— Не вмію висловити, — відповів я, — як мені приємно і радісно чути це слово "благодійний" з уст вашої величності. Може здатися дещо сміховинним, що звичайний молодий аристократ міг творити благо самому королеві, проте зізнаюся: саме таким був мій намір. Постає питання, яким же чином він виник? Від співпереживання, ваша величносте. Співпереживання стало частиною моєї святобливості. Може, це занадто сміливо, але я все-таки наважуся сказати: ніщо так не хвилює душу, як це поєднання святобливості й співпереживання. Те, що мені в моєму невіданні все ж стало відомо про печалі вашої величності, про ворожі випадки, яких зазнає не тільки принцип, що уособлюється вами, а й сама найясніша особа вашої величності, глибоко мене зачіпає, і я від усього серця бажаю вам частіше

відволікатися від цих прикрих вражень. Таке відволікання ваша величність, безперечно, шукає й знаходить у живописі. А тепер я ще радо почув, що ви охоче присвячуєте себе мисливській пристрасті...

— Ви маєте рацію, — сказав король. — Я не приховую, що найкраще почуваюся далеко від столиці й політичних підступів, серед вільної природи — серед полів та гір, де поряд зі мною знаходяться лише кілька близьких мені й добродішних людей, коли ми підкрадаємось або женемо звіра. А ви теж мисливець, маркізе?

— Я цього не сказав би, ваша величносте. Безперечно, полювання — найбільш лицарська з усіх розваг, але вогнепальна зброя — то не моя пристрасть, і я тільки іноді приймаю запрошення на полювання. Найбільше задоволення при цьому я маю від собак. Гончаки, які, напруживши всі свої м'язи, тремтять від пристрасті, риють носом землю, махають хвостами, а єгері заледве втримують їх на повідку, — ото мені до вподоби. А гордовито-урочистий біг собаки, коли він, скинувши голову, мчить до вас, тримаючи в зубах птицю або зайця? О, це чудове видовище! Одне слово, я великий любитель собак і з самого раннього дитинства звик до цих споконвічних друзів людини. Проникливий погляд собаки, його сміх з відкритою пащею, коли ти жартуєш з ним, — то єдина тварина, що вміє сміятися, — її незграбні ласки, пружна краса її рухів, коли то породистий пес, — усе це зігріває мені серце! Походження собаки від вовка або шакала стерлося у величезній кількості порід. У всякому разі, тепер ми про це так само мало думаємо, як про походження коней від тапіра або носорога. Так болотний шпіц в епоху пальових будівель нічим не нагадував своїх предків, а хто згадає про вовка при вигляді спанієля, такси, пуделя, шотландського тер'єра, що ніби ходить на животі, або миролюбного сенбернара? Яке розмаїття видів! У інших тварин цього не існує. Свиня — завжди свиня, корова є корова. Але як повірити, що данський дог завбільшки з велике теля й крихітний пінчер — та ж сама тварина! Цікаво, — продовжував я розбазікувати, прийнявши трохи невимушенішу позу й навіть відкинувшись на спинку крісла, що за моїм прикладом зробив і посол, — що ці істоти, величезні або крихітні, не усвідомлюють своїх розмірів і у взаємному спілкуванні не зважають на них. Адже любов — вибачте, ваша величносте, що я дозволив собі заторгнути цю тему, — стирає уявлення про те, що пасує і що не пасує. У нас в замку є російський хорт на ім'я Фріпон — пес зі звичками вельможі та з гордовито-сонною фізіономією, що зумовлено мізерною величиною його мозку. З іншого боку, є там ще й Мінім, мальтійська болонка моєї мами, такий собі клубочок білого шовку, навряд чи більше за мій кулак. Здавалося б, Фріпон повинен розуміти, що ця вічно тремтлива маленька принцеса у певному сенсі йому не пара. Так ні ж бо, його хоч і тримають далеко від неї, але варто лише її жіночності активізуватися, і він починає скреготіти зубами від несвідомої закоханости, так що чути в сусідній кімнаті.

Король розвеселився при згадці про скрегіт зубів.

— Ах, — покvapився я з продовженням, — я маю ще розповісти вашій величності про цю саму Мінім, чудове створіннячко, чия конституція перебуває в достатньо небезпечній суперечності з її любов'ю вічно лежати на колінах у моєї матінки. — І тут,

мила мамо, я відтворив, тільки набагато краще і з ще комічнішою точністю, недавню розповідь про трагедію, що часто повторюється на твоїх колінах, перелякані вигуки, дзвінки, описав появу Аделаїди, неймовірна манірність якої тільки посилюється перед обличчям катастрофи, що вибухнула, і її вигляд, коли вона забирає твою бідолашну улюбленицю, а також старання нашого старого Радикюля, що поспішає до тебе на підмогу з лопаткою і відром для попелу.

Успіх я мав неймовірний. Король хапався за боки від сміху. І яка ж то була радість бачити, як обтяжена турботами коронована особа, у чийй країні існує бунтівна партія, настільки самовіддано віддається веселощам. Не знаю, що подумали ті, котрі чекали на аудієнції, чуючи цей сміх, але одне є безперечним — його величність щиро насолоджувався безневинною розвагою, яку я йому влаштував. Аж нарешті він таки пригадав, що ім'я посла, який просто світився від гордості, адже відрекомендований ним юнак зумів догодити повелителеві, й моє власне ім'я зовсім не останнє у флігель-ад'ютантському спискові, й підвівся з крісла, таким чином даючи знак, що аудієнцію закінчено. Поки ми відкланювались, я почув, хоча це і не призначалося для моїх вух, двічі повторене: "Charmant! Charmant!"[195] — з яким монарх звернувся до пана де Гюйона. І ось, дорогі мої батьки, те, що я зараз скажу, треба гадати, змусить вас м'якше поставитися як до моїх маленьких грішків проти синівського пієтету, так і до самовільної затримки в Лісабоні: рівно через два дні мені було вручено пакет з гоф-маршальської частини, розкривши який я виявив зірку португальського ордена Червоного Лева другого ступеня на кармазиновій стрічці; так що відтепер на офіційних прийомах я вже не буду з'являтися, як ще недавно у посла, в нічим не прикрашеному фракові.

Я, звичайно, розумію, що справжня цінність людини визначається не емаллю на її манишці, а тим, що у неї в серці. Але ж люди — ви знаєте їх довше й краще за мене — люблять видимі, наочні, символічні відзнаки пошанування, такі відзнаки, які можна мати з собою напоказ, і я не лаю їх за це, адже серцем розумію таку пристрасть, і повір те, що тільки симпатія і любов до ближніх змушують мене тішитися з думки, що відтепер мій Червоний Лев другого ступеня буде вдовольняти їхнє дитинно-наївне сприйняття.

Отже, на сьогодні вистачить, дорогі мамо й тату.

Шибеник видає за більше те, що має, і я сподіваюся незабаром розповісти вам про нові враження, про подальше пізнання світу, яке стало для мене можливим винятково завдяки вашій великодушності. І якщо у відповідь лист з повідомленням про ваше добре самопочуття ще встигне прийти за вказаною вище адресою, то це остаточно зробить щасливим

Вашого ніжного, вірного й слухняного сина

Лулу.

Це послання, написане ретельним почерком, що злегка схиляється наліво, частково німецькою, частково французькою, — цілий стос маленьких бланків готелю Савой палас, — і закінчується обрамленням овалом підписом, було відправлене до моїх

батьків у люксембурзький замок Монрефюж. Я доклав чимало зусиль, коли писав його, адже був дуже зацікавлений у листуванні з цими настільки близькими мені людьми, і з великим нетерпінням став чекати на відповідь, яка, як то мені чомусь гадалося, буде написана рукою маркізи. Над цим твориком я просидів багато днів, і треба сказати, що він, за винятком декількох злегка затуманених місць на початку, правдиво відтворює події, навіть в тому пункті, де я кажу, що пропозиція пана де Гюйона відрекомендувати мене королеві збіглася з моїми заповітними бажаннями. Старанність, з якою писався цей лісабонський звіт, я тим більше ставив собі в заслугу, що час для нього мені доводилося відривати від постійного спілкування з сімейством Кукук, спілкування, яке вже насилу утримувалося в межах благопристойності і яке, — хто б міг тепер подумати — насамперед зводилося до певного виду спорту, досі для мене відомого не краще, ніж всі інші його види, а саме до гри в теніс із Зузу та її приятелями по клубу.

Для того щоб погодитися на пропозицію зіграти партію в теніс і справді прийти на корт, потрібно мати неабияку зухвалість. Але на третій день, як то й було домовлено, в точно призначену мені годину, в бездоганному спортивному костюмі — білих фланелевих штанах з таким самим білим поясом, у сорочці з відгорнутим комірцем, поверх якої я надяг для вулиці синю куртку, в безшумних парусинових туфлях на тонкій гумовій підшві, що додає танцю вальної легкості ході, — я з'явився на подвійному майданчику, що був по сусідству з будинком Зузу і який в ці години залишався за нею та її друзями. На душі у мене було майже так само, як свого часу, коли я, хвилюючись, але сповнений радісної рішучості, постав перед військовою медичною комісією. Рішучість — то все. Натхнений своїм спортивним костюмом і окрилений новими туфлями, я твердо вирішив не схибувати й виявити себе в грі, яку мені хоч і доводилося бачити, але в якій я ніколи не брав участі.

Я прийшов завчасно й опинився сам на корті. Там був будиночок, що служив для роздягання та зберігання тенісного причандалля. Я увійшов до нього, зняв куртку, взяв ракетку, кілька штук гарненьких, білих як сніг м'ячиків і, повернувшись на майданчик, почав вправлятися в маніпулюванні цими предметами. Легенько підкидав м'яч на пружній сітці ракетки, а коли він високо підстрибував — ловив його в повітрі або всім відомим рухом, що нагадує легкий рух лопатою, піднімав із землі на ракетку. Щоб розім'яти плечі й випробувати силу, необхідну для подачі, я посилав його звичайним прийомом або *back hand*[196] через сітку — досить умовно, звичайно, бо здебільшого мої м'ячі вдарялися об неї, летіли за протилежну межу поля або, якщо я ставав надто завзятим, то й через дротяну огорожу майданчика.

Так, із задоволенням стискаючи руків'я чудесного знаряддя гри, гасав я в *single*[197] з невидимим супротивником, і за цим заняттям мене й застала Зузу Кукук, що з'явилася разом з двома партнерами, юнаком та дівчиною, теж з ніг до голови в білому, що, як з'ясувалося, були не братом і сестрою, а кузенком і кузиною. Його звали, здається, Коста, а може — Куна, її — якщо не Лопес, то Камоенс, точно я вже не пригадаю.

— Погляньте-но, маркіз тренується соло. Це виглядає досить цікаво, — глузливо

оголосила Зузу й взялася знайомити мене з обома своїми супутниками, які хоч і були дуже витонченими, але безмірно поступалися їй у принадності, незабаром я вже знайомився з членами клубу, що якраз підійшли, паніями й чоловіками: Салдаха, Віченге, де Менезес, Феррейра і як там їх ще всіх звали.

Гравців зібралося разом зі мною вже чоловік з дванадцять, проте четверо, розбазікуючи й сміючись, сіли на лавку, добровільно взявши на себе роль глядачів. Решта розійшлася по майданчиках. Зузу і я опинилися один проти одного на одному з них. Якийсь довготелесий молодик видерся на місце судді, щоб відзначати й оголошувати, кому зараховується удар, а також всі аути, гейми й сети.

Зузу стала біля сітки, а я залишив це місце своїй парт нерці, зеленоокій панночці з жовтуватим кольором обличчя, відійшов до задньої межі й, надавши своєму тілові максимально зібраного положення, приготувався до гри. Першим подавав партнер Зузу, вже згаданий тут юний кузен, і треба сказати, що подача в нього була сильна. Проте перший м'яч мені вдалося відбити таким точним і низьким ударом, що Зузу навіть поблажливо промовила: "Ну що ж!" Але потім я накоїв купу дурниць і, приховуючи за метушливою біганиною та стрибками своє цілковите невміння, сильно збільшив рахунок противника. Далі, з удаваною холоднокрівністю й недбалістю, я запускав відчайдушні "свічки" і взагалі проробляв з м'ячем якісь неймовірні виверти, які разом з моїми безбожними аутами або ударами в сітку збуджували веселощі у глядачів, проте завдяки самій лише інтуїції мені часто вдавалися удари, які дивним чином не в'язалися з моїм цілковитим неумінням у цьому виді спорту, від чого могло скластися враження, що я зумисне граю абияк і не поспішаю продемонструвати свої здібності. Я спантеличував партнерів і глядачів то неймовірною стрімкістю подачі, то тим, як "гасив" м'яч точно в поле, то тим, як з різних точок майданчика відбивав просто неможливі м'ячі — і всім цим я був зобов'язаний тим горінням і підйомом, які відчував у присутності Зузу. Як зараз бачу себе, як я приймаю важкі драйви справа — одна нога у мене витягнута вперед, інша, зігну та в коліні, майже торкається землі, — напевне, це була гарна картина, бо глядачі нагородили мене оплесками; то — підстрибую високо в повітря, щоб знову під оплески й крики "браво" з силою віддати м'яч, що пролетів високо над головою моєї партнерки, посланий юним кузеном, а також в інших неймовірних, натхненних положеннях, які приносили мені несподівані удачі.

Треба сказати, що Зузу, яка грала вміло, зі спокійною коректністю, аж ніяк не сміялася над моїми хибами — коли, наприклад, під час подачі я, замість того щоб ударити ракеткою по мною ж підкинутому м'ячу, бив нею по повітрю, ні над іншими безглуздими витівками, але й ніяк не реагувала на несподівані удачі та успіх, який вони мені приносили. Надто вже випадкові, ці лаври не могли завадити тому, що, незважаючи на енергійну роботу моєї партнерки, через двадцять хвилин сторона Зузу вже налічувала чотири виграні гейми, а в наступні десять — і сет. Ми припинили гру, поступившись майданчиком тим, хто чекав своєї черги, й, розгарячившись, сіли на одну з лавок.

— Гра маркіза не позбавлена цікавості, — зауважила моя жовто-зелена партнерка, якій я попсував чимало крові.

— *Un peu phantastique pourtant*, [198] — відгукнулася Зузу, зацікавлена в моїй репутації, оскільки вона рекомендувала мене в клуб.

Але я відчував, що ця "фантастичність" не зашкодила мені в її очах. Я знову послався на те, що давно не тримав у руках ракетки, та висловив сподівання, що, коли знову здобуду колишню вправність, то стану гідним своїх партнерів і супротивників. У той час як ми вже перестали базікати й дивились на гру тих, хто нас змінив, та раділи гарним ударам, до нас підійшов якийсь пан, такий собі Фіделіо, й, звернувшись по-португальському до кузена і жовто-зеленої дівчині, відкликав їх убік. Не встигли ми залишитися наодинці з Зузу, як та запитала:

— Ну, а малюнки, маркізе? Де вони? Ви ж знаєте, що я хочу поглянути на них і залишити собі.

— Та що ви, Зузу, — відповідав я. — Не міг же я при нести їх сюди. Куди б я їх поклав і як би вам показав, адже тут нас кожную хвилину могли б заскочити зненацька...

— Це ще що за вираз — "заскочити зненацька"?

— Мила Зузу, адже ці результати моїх мрійливих спогадів про зустріч з вами не призначені для очей третього, не кажучи вже про те, що вони навряд чи призначені й для ваших очей. Їй-богу, я б дуже хотів, щоб обставини тут, й у вас вдома, і взагалі скрізь давали нам більше можливості мати свої таємниці.

— Свої таємниці? Будьте ласкаві добирати вирази!

— Але ви ж самі спонукаєте мене до утаємничення, тоді виходить так, що це надто складно влаштувати.

— Я просто кажу, що вам потрібно знайти спосіб передати мені малюнки. Для цього ви досить кмітливі. Ви виявили спритність у тенісі, я з делікатности назвала вашу гру фантастичною, насправді ви так часто промазували, що складалося враження, ніби ви взагалі ніколи не вчилися грати в теніс. Але спритним ви таки були.

— Який я щасливий, Зузу, чути це з ваших уст...

— За яким, власне, правом ви називаєте мене Зузу?

— Так вас же ніхто не кличе інакше, а крім того, це ваше ім'я мені так подобається. Я аж здригнувся, коли вперше його почув, і відразу прийняв його у своє серце...

— Як можна прийняти ім'я у серце?

— Ім'я нерозривно пов'язане з людиною, що його носить. Тому, Зузу, мені й було так радісно почути з ваших уст — як приємно мені говорити про ваші уста! — поблажливий і почасти навіть схвальний відгук про мою недолугу гру. Повірте мені, якщо вона виглядала як жалюгідна халтура, то тільки через щасливе усвідомлення, яке проймало мене всього, усвідомлення того, що за мною спостерігають ваші дивовижні чорні очі.

— Дуже славно. А чи відомо вам, маркізе, що те, чим ви зараз займаєтеся, називається залицянням? Оригінальністю це сильно поступається вашій грі. Чи не всі тутешні молодики вважають теніс більш-менш пристойним приводом для цього

огидного заняття.

— Огидного, Зузу? Чому ж? Одного разу я вже чув, як ви називали любов непристойною темою і при цьому слові навіть сказали "фе".

— І знову так скажу. Всі ви зухвалі, зіпсовані хлопчиська, що тільки й думають про непристойне.

— О, якщо ви зібралися встати й піти, то ви позбавляєте мене можливості сказати кілька слів на захист любови.

— Я саме і хочу позбавити вас цієї можливості. Ми вже надто довго сидимо тут удвох. По-перше, це не прийнято, а по-друге (коли я кажу "по-перше", то у мене завжди є наготові й "по-друге"), по-друге, одиничне на вас не справляє враження і захоплення у вас викликає лише "комбінація". "Вона ревнує мене до своєї матері", — не без задоволення подумав я.

Зузу кинула мені "au revoir"[199] і відійшла. Ех, якби ж то й матуся королівської раси ревнувала мене до доньки! Це від повідало б ревнощам, які нерідко крилися в моєму почутті до однієї через почуття до іншої.

Відстань від тенісного майданчика до вілли Кукук ми пройшли разом із кузиною і кузенком, що жили трохи далі. За сніданком, який, власне, мав бути прощальним, але тепер уже таким не вважався, цього разу нас було четверо; Уртадо сьогодні був відсутній. Приправою до страв служили шпильки, які підпускала Зузу щодо моєї гри в теніс, про що, судячи з її прихильного розпитування, певною мірою цікавилася й донна Марія-Пія; вона особливо пожвавилась, коли Зузу зволила згадати про деякі з моїх "подвигів". Я кажу "зволила", оскільки Зузу цідила слова крізь зуби й, ніби сердячись, хмурила брови. Коли я дорікнув їй за це, вона відповіла:

— Серджуся? Звичайно. Такі удари не відповідали вашому невмінню грати. Це було неприродно.

— Скажи краще — надприродно, — розсміявся професор. — По-моєму, все пояснюється ґалантністю маркіза, який хотів поступитися вам перемогою.

— От і видно, що ти нічого не тямиш у спорті, татусю, — злісно обізвалась вона, — якщо думаєш, що ґалантність могла тут відгравати якусь роль, і надто вже м'яко пояснюєш абсурдну поведінку твого дорожнього знайомого.

— Тато взагалі м'яка людина, — підсумувала сеньйора обмін думками.

Після цього сніданку не було прогулянки, як то було після багатьох інших сніданків, на які мене запрошували Кукуки протягом наступних тижнів. Поїздки на околиці Лісабона стали відбуватися пізніше. Про це я розповім трохи згодом. А тепер мені хочеться лише згадати про радість, яку я відчув, коли, тижнів через два після відправлення мого листа, порт'є вручив мені лист від моєї матері, маркізи. І ось що було написано в цьому листі німецькою мовою:

Вікторія, маркіза де Веноста, уроджена фон Плеттенберг'.

Замок Монрефюж, 3 вересня 1895 року.

Мій милий Лулу!

Твій лист від 25-го минулого місяця було своєчасно вручено татові й мені, і тепер

ми обидва дякуємо тобі за це докладне й, безперечно, цікаве послання. Твій почерк, Лулу, завжди залишав бажати кращого, і зараз не позбавлений певного маньєризму, зате твій стиль порівнянно з минулим став значно витонченішим та округлішим, що я приписую впливові паризької атмосфери, яка дедалі помітніше позначається на тобі; адже парижани понад усе цінують гостре й влучне слово, а ти довго дихав паризьким повітрям. Окрім того, напевне, правду кажуть, що любов до красивої й шляхетної форми (а вона завжди була притаманна тобі, тому що ми заронили її в твою душу) наскрізь пронизує людину, зумовлюючи не тільки її зовнішні манери, але й все її життя, а отже, поширюється й на її спосіб висловлюватись як усно, так і письмово.

І все ж я не вірю, що ти справді був настільки елегантно-красномовний перед його величністю королем Карлосом, як ти зображаєш у своєму листі. Гадаю, що це епістолярне перебільшення. І все-таки ти приніс нам щире задоволення, звичайно, насамперед, висловленими тобою переконаннями: вони настільки ж близькі твоєму батькові, як і його величності королеві Португалії. Ми обидва повністю поділяємо твою думку про божественну волю до існування земних відмінностей між багатими й бідними, знатними й простими, а також про необхідність жебрацтва. Як могли б ми займатися добродійністю й чинити по-християнському добрі справи, якби на світі не було бідних і нещасних?

Але це лише як передмова.

Не приховую — проте ти нічого іншого й не очікуєш, — що твоє досить свавільне рішення відкласти на такий довгий термін поїздки до Аргентини спочатку викликало в нас певну розгубленість. Але потім ми з ним примирилися, бо підстави, які ти наводиш, доволі поважні, й ти маєш рацію, коли кажеш, що результати виправдовують твій вчинок. Передовсім я, звичайно, маю на увазі нагородження тебе орденом Червоного Лева, яким ти завдячуєш як милості його величності, так і особистій своїй чарівності. Тато і я сердечно вітаємо тебе з нагородою. Це дуже поважний орден, який рідко діставався людині в такому юному віці, й хоч тобі присвоєно орден другого ступеня, але, їй-богу, годі назвати таку відзнаку другорядною. Вона є честю всієї нашої родини.

Про цю радісну подію мені розповіла також і пані Ірмінґард де Гюйон у листі, який прийшов майже одночасно з твоїм, у ньому докладно йдеться про твої успіхи в вищому світі, про які вона знає зі слів чоловіка. Вона хотіла порадувати моє материнське серце й досягла своєї мети. Але, не бажаючи, звичайно, тебе засмутити, зауважу, що її опис, точніше опис посла, я читала не без деякого подиву. Жартівником ти був завжди, але таких пародійних талантів, такого бурлеску й перевтілення, який дозволив тобі весь вечір потішати товариство, серед інших і принца королівської крові, а також змусити сміятися майже вже не по-королівському обтяженого турботами короля, — цього ми від тебе не сподівалися. Але менше з тим! Лист пані Гюйон підтверджує твої власні повідомлення, і тут я ще раз зауважу, що успіх виправдовує засоби. Вибачаю тобі, дитино моя, що ти використовував для своїх "вистав" подробиці нашого домашнього життя, яким краще було б не надавати розголосу. Я пишу тобі, а Мінім лежить на моїх колінах, і я впевнена, що вона приєдналася б до моєї думки, якби її маленька голівка

могла все це досягнути. Ти дозволив собі крайні перебільшення й гротескні вольності та виставив свою матір у досить смішному світлі, зображаючи, як вона, вся замурзана й майже неприємна, лежить у кріслі, а старий Радикюль поспішає до неї на допомогу з лопаткою й відерцем для попелу. Я такого відерця і в очі не бачила, воно плід твого запалу за будь-яку ціну розважити товариство, але оскільки цей запал приніс настільки втішні плоди, я не в претензії, що моя гідність зазнала певних втрат.

Звичайно, розраховані на материнське серце запевнення пані де Гюйон, що тебе всюди вважають справжнім красенем, навіть зразком юнацької вроди, теж певною мірою подивували нас. Ти, щоправда, непоганий собою і, звичайно, намагаєшся принизити свої зовнішні дані, з благодушним насміхом над самим собою, коли кажеш, що в тебе щоки-яблука і очки-щілки. Це, звичайно, не так. Але справжнім красенем ти вважатися не можеш, і такого роду компліменти розгнівали б мене, якби я, як жінка, не знала, що бажання подобатися робить людину красивішою, як би просвітлює її зсередини, одне слово, є найкращим засобом *pour corriger la nature*. [200]

Але що це я забалакалася про твою зовнішність, хіба не все одно, гарний ти собою чи тільки *passable*! [201] Адже справа не в твоїй вроді, а в твоєму душевному здоров'ї, у збереженні свого суспільного становища, про що ти нерідко змушував хвилюватися нас, твоїх батьків. У нас камінь упав з душі, коли з твого листа й навіть раніше — з твоєї телеграми — ми зрозуміли, що ця подорож стала найкращим засобом звільнити твій дух з полону бажань і прожектів, що принижують тебе, показала їх тобі в правдивому світлі, тобто як неможливі й порочні, і змусила тебе забути про них, а заодно й ту особу, яка, на наш жах, тобі всі ці бажання нав'язала.

Судячи з твого листа, нашій меті посприяли ще й додаткові обставини. Я не можу не вбачати щасливого випадку в твоїй зустрічі з цим професором і директором музею, чиє ім'я звучить, щоправда, трохи кумедно; те, що тебе прийняли в його домі, теж приносить тобі чималу користь і сприяє твоєму зціленню. Розваги необхідні людині, а коли вони ще й збагачують її блискучими знаннями, як у твоєму випадку — судячи з твоєї згадки про морську лілею (рослину мені незнайому) й твоєї короткої оповіді про походження собаки й коня, — то це тим краще. Такі речі служать окрасою світської бесіди, і якщо юнак вміє непретензійно й тактовно вставити їх у розмову, вигідно вирізняють його від тих, хто володіють лише спортивним лексиконом. Не зроби з цього висновку, ніби ми невдоволені, що ти відновив занедбану тобою гру в лаун-теніс, дуже корисну для твого здоров'я.

Якщо спілкування з дамами Кукук, матір'ю і дочкою, про яких ти згадуєш не без іронії, для тебе менш цікаве й повчальне, ніж спілкування з господарем дому та його помічником, то, гадаю, мені не треба нагадувати тобі (хоча тим, що я це пишу, я вже тобі нагаду), що, постійно залишаючись лицарем, як то й личить кавалерові, ти не повинен дати їм помітити таку твою байдужість.

Отже, на все добре тобі, милий Лулу! Якщо через місяць чи півтора, коли повернеться "Кап Аркона", ти нарешті відпливеш від берегів Європи, то ми вознесемо молитви Господу, щоб дарував тобі плавання, не надто болісне для шлунка. Через довгу

затримку ти прибудеш у розпал аргентинської весни й, напевне, відчуєш всю принаду літа на протилежній півкулі. Сподіваюся, ти подбаєш про відповідний гардероб? Я особливо рекомендую тобі легку фланель, бо вона найкращим чином оберігає від застуди, яку, як це не дивно, іноді навіть легше схопити в спеку, ніж у холодну погоду. Якщо тобі бракуватиме коштів, що ти маєш у своєму розпорядженні, то покладись на мене, я вже завжди зумію добитися від твого батька розумного й поміркованого збільшення.

Після прибуття до Аргентини передай дружній уклін панові консулу Меєру та його дружині.

Благословляє тебе, твоя татапа.

Розділ десятий

Коли я згадую про дивовижно елегантні екіпажі, блискучі лаковані вікторії, фаетони й оббиті шовком купе, які часом були в моєму розпорядженні, мене зворушує дитяча радість, що її приносив мені більш-менш пристойний екіпаж, помісячно найнятий мною в Лісабоні, який майже завжди чекав мене біля "Савой паласу", так що мені лише зрідка доводилося просити консьєржа зателефонувати до контори найманих екіпажів, аби його викликати. Власне, це був звичайний чотиримісний повіз, щоправда, з відкидним верхом і, мабуть, придбаний конторою в колишнього власника вже дещо вживаним. Коні й екіпаж виглядали цілком пристойно, а більш-менш добротний кучерський одяг, тобто циліндр з розеткою, синій сурдут і чоботи з вилогами, контора роздобула на мою вимогу за невелику доплату.

Я із задоволенням сідав у екіпаж; сходивку відкидав хлопчик, помічник швейцара, а кучер, знявши циліндр, кланявся мені з висоти козел. Екіпаж був мені потрібний не тільки для катання в парках і за містом заради власного задоволення, але й для того, щоб виглядати солідно, під'їжджаючи до поважних домів, куди мене навперебій запрошували після вечора у посла й тим більше після аудієнції в короля. Так, я отримав запрошення від багатія виноторговця на прізвище Салдаха та його надзвичайно огрядної дружини на garden party[202] в їхньому чудовому приміському маєтку, де, зібралося справді світське товариство, адже літній сезон уже завершувався й лісабонці поверталися в місто. Майже те саме товариство, тільки з деякими варіаціями й менш численне, зустрів я на двох обідах; один з них давав грецький повірений у справах князь Маврокордато та його класично прекрасна й при цьому надивовижу поступлива дружина, другий — у голландському посольстві — барон і баронеса Фосван Стінвік. Ці okazji давали мені можливість похизуватися своїм Червоним Левом, з яким мене всі вітали. На Авеніда мені тепер доводилося раз по раз знімати капелюха, оскільки мої світські знайомства примножилися, але все це був суто зовнішній бік життя, точніше байдужий; тоді як справжній мій інтерес був прикутий до білого будиночка там, на горі, до двоєдиного образу матері й доньки.

Чи варто говорити, що й екіпаж я завів насамперед для них. Адже таким чином я міг робити їм приємність заміських поїздок, наприклад в історичні місця, красу яких я, ще не бачивши їх, прославляв перед королем. І не було для мене нічого приємнішого,

ніж дивитися на величаво породисту матір та її чарівну доньку, які сиділи на передній лавці екіпажу поруч з доном Міґелем, який іноді спеціально звільнявся для того, аби їхати з нами в який-небудь замок або монастир і давати нам роз'яснення про ці історичні пам'ятки.

Таким прогулянкам і пікнікам, що влаштовувалися раз, а то й двічі на тиждень, зазвичай передували партія в теніс і сніданок у сімейному колі Кукуків.

Незабаром моя гра стала рівнішою, незалежно від того, чи бував я партнером Зузу, чи її противником, або ж грав без неї на сусідньому корті. Дивовижні й натхненні мої подвиги теж скінчилися заодно з комічними промахами, які викривали моє невігластво в цьому виді спорту, я став просто пересічним гравцем, хоча хвилююча близькість коханої часом надавала моїм діям більше фізичного натхнення — якщо можна так висловитися, — ніж це властиво для пересічного тенісиста. Якщо б тільки мені частіше вдавалося залишатися з нею віч-на-віч! Південна суворість звичаїв на кожному кроці чинила цьому перешкоди.

Про те, щоб зайти за Зузу й разом з нею вирушити на тенісний майданчик, не могло бути й мови; ми зустрічалися вже на місці. Побути з нею удвох на зворотному шляху теж не видавалося можливим; нас завжди хтось супроводжував, це стало вже чимось само собою зрозумілим. Про тет-а-тет у неї вдома перед обідом чи після нього у вітальні або будь де годі було й думати. Тільки в короткі хвилини відпочинку на лаві по той бік сітки, що огорожувала корт, мені зрідка вдавалося наодинці перекинутися з нею словом, і вона щоразу нагадувала мені про злочасні малюнки, вимагала, щоб я їх їй показав, точніше — віддав у повне її розпорядження. Не вступаючи з нею в суперечку з приводу її само чинних претензій на право володіти ними, я відмовлявся неможливістю знайти слушну нагоду, аби вволити її бажання. Насправді я не був певен, що в мене коли-небудь вистачить духу показати їй ці зухвалі творіння, й чіплявся за свою непевність, так само як і за її невтамовану цікавість — якщо це правильне слово, — бо приховані малюнки стали таємними, нескінченно радісними для мене ретязями, що зв'язували нас і які я ні за що на світі не хотів порвати.

Мати загальну таємницю, то ніби бути у змові з Зузу проти всіх інших — до душі це було їй чи ні — мені здавалося надзвичайно важливим та солодким. Так, я завжди з нею першою ділився своїми світськими враженнями і лише після того розповідав про них за столом у Кукуків, причому їй я все описував точніше, більш довірливо, гостріше, ніж її домашнім, радіючи, що нам можна обмінятися розуміючим поглядом, усмішкою зі спогадом про відоме лише нам самим. Наприклад, я розповів про знайомство з княгинею Маврокордато, чиї божественно прекрасні риси й постава жодною мірою не пасували до її поведінки, поведінки не богині, а субретки. Я в особах відтворив для Зузу сцену у вітальні княгині, де вона раз по раз плескала мене віялом по плечу, кокетливо висовуючи при цьому кінчик язика, моргала й узагалі робила мені найвідвертіші аванси, зовсім забувши про поважність і гідність, що мають бути притаманні жінці такої класичної краси. Сидячи на нашій лавці, ми тоді довго обговорювали цю незбагненну суперечність між зовнішністю й манерою триматися і разом дійшли

висновку, що княгиня або сама не рада своїй дивовижній вроді, вважає її клопотом і своєю поведінкою бунтує проти неї, або вона викінчена дурепа й діє несвідомо: так красивий білосніжний, щойно викупаний пудель поспішає забрюхатися в глинистій калюжі.

Звичайно, всі ці подробиці я упустив, розповідаючи за столом про грецький вечір та бездоганну вроду княгині.

— ... яка, звичайно, справила на вас глибоке враження, — зауважила сеньйора Марія-Пія; вона сиділа, як завжди, дуже прямо, не притуляючись до спинки стільця, а сережки її злегка погойдувались.

Я відповідав:

— Враження, сеньйоро? Ні, перший мій день у Лісабоні приніс мені такі враження від жіночої вроди, що, зізнаюся відверто, до інших я вже став нечутливим. — Я поцілував її руку та водночас, усміхаючись, зиркнув на Зузу. То був мій постійний прийом, його мені диктувала двоєдність. Коли я говорив яку-небудь люб'язність щодо дочки, то позирав на матір, і навпаки. Зоряні очі господаря будинку, який сидів на чолі невеликого родинного столу, прихильно й дещо відсторонено дивилися на ці сценки, тож здавалося, що його погляд йшов від далекого Сіріуса.

Шаноблива повага, яку я відчував до професора, ні на йоту не применшувалася від того, що, опікуючись двоєдиним образом — матері й доньки, — я іноді просто забував про нього.

— Тато завжди добрий, — справедливо обмовилася одного разу сеньйора Марія-Пія. Гадаю, що цей *pater familias*[203] з тією ж доброзичливою неухважністю й відсутньою добротою поставився б до розмов, які я вів із Зузу на тенісному корті або на прогулянках, коли нам траплялося йти поруч, розмов, насправду, нечуваних. Ставали ж вони такими, по-перше, через її тезу, що "мовчання шкідливе", по-друге, через її феноменальну відвертість, що повністю випадала з рамок загальноприйнятих умовностей, і, нарешті, через тему, навколо якої вони крутилися постійно й наполегливо. Тема ця була "любов", що, як відомо, одного разу вже спонукала мадемуазель Кукук вигукнути "фе". Я добряче набідувався із Зузу, бо любив її й на всі лади намагався дати їй це зрозуміти. І вона це розуміла, ще б пак! Уявлення про любов, що склалися в цієї чарівної дівчини, були не тільки дивними, але й до смішного підозрілими. Здавалося, вона вважала її за таємні пустощі бешкетних хлопчаків і надодачу ваду, що зветься "любов'ю", чомусь приписувала виключно чоловічій статі, переконана, що жінкам таке не властиве, що природа не заклала в них ані крихти схильності до неї і що молоді чоловіки зайняті однією тільки думкою — затягнути дівчат у це неподобство та спокусити їх через залицяння. Часом вона казала мені:

— Ви знову залицяєтесь до мене, Луї (так, так, наодинці вона стала іноді називати мене Луї, як я її — Зузу), верзете солодкі дурниці й дивитесь на мене своїми блакитними очима, — які, ви самі це знаєте, в поєднанні з білявим волоссям так дивовижно контрастують з вашою смаглявою шкірою, що навіть не знаєш, що про вас і думати, — дивитесь наполегливо, щоб не сказати — нахабно. І чого ви від мене хочете?

Чого ви домагаєтеся цими улесливими словами та млосними поглядами? Чогось невимовно смішного, абсурдного й дитинно-неапетитного. Я сказала "невимовно", та насправді нічого невимовного тут немає, я вам усе скажу. Ви хочете, щоб я погодилася обійматися з вами; природа подбала розділити, відокремити одну людину від іншої, а тепер ми, по-вашому, повинні обніматися. Ви притулитесь ротом до мого рота, наші ніздрі будуть хрест навхрест, і один буде відчувати подих іншого — огидна непристойність і нічого більше, тільки чуттєвість примудрилася обернути його на насолоду. Так, так, а те, що криється під словом "чуттєвість", — це трясовина нескромності, в яку ви намагаєтеся нас заманити, хочете, аби ми обоє втратили глузд, ми, дві цивілізовані істоти, поводитися як людожери. Ось до чого зводяться ваші залищання.

Вона замовкла й зуміла залишитися абсолютно спокійною, жодного виснаження, навіть подих її не прискорився після такого вибуху відвертості, який, проте, був не стільки вибухом, скільки неухильним дотриманням тези про те, що "речі слід називати своїми іменами". Я теж мовчав, зляканий, зворушений і засмучений.

— Зузу, — промовив я нарешті, тримаючи руку над її рукою, але до неї не торкаючись, потім, наче захищаючи Зузу, я цієї ж рукою провів у повітрі над її волоссям — в зад і вперед. — Зузу, ви завдаєте мені болю, тому що такими словами, не знаю вже як і назвати їх — черствими, жорстокими, можливо, занадто правдивими і саме тому правдивими тільки наполовину, ні, зовсім не правдивими, зриваєте ніжне запинало, що оповиває мені серце і розум, зачарований вашою вродою. Не смійтеся над "пеленою". Я навмисне, свідомо кажу так, тому що прагну поетичними виразами захистити поезію любови від ваших злих карикатурних промов. Ну хіба можна такими словами говорити про кохання і про те, чого воно домагається! Любов нічого не домагається, вона нічого не хоче, крім себе самої, ні про що, крім себе самої, не думає, вона сама по собі й оповита власним серпанком; будь ласка, не фуркайте, не морщіть свого носика, я вже сказав, що навмисне вибираю поетичні, тобто просто пристойні вирази, коли говорю про любов, бо любов завжди пристойна, а ваші злі слова забігають далеко наперед на її шляху — шлях, про який вона нічого не знає, хоча йде лише по ньому. Скажіть на милість, ну як ви говорите про поцілунок, те найніжніше поєднання у світі, мовчазне й чарівне, як квітка! Про це ненавмисне, майже мимовільне, солодке знаходження одне одного двох пар уст, коли почуття ні до чого іншого не прагне, бо поцілунок і є підтвердженням неймовірної блаженної єдності двох істот!

Присягаюся, саме так я говорив. Так говорив тому, що манера Зузу облаювати любов і справді здавалася мені дитинною, а поезію я вважав менш інфантильною, ніж черствість цієї дівчинки. Але поезія давалася мені легко завдяки непевності мого існування, і розводиться про те, що любов нічого не домагається, не думає ні про що, крім поцілунку, мені теж було неважко, бо в ірреальності мого існування мені не було дозволено думати про реальне, скажімо, про те, щоб просити руки Зузу. Я міг хіба що спробувати спокусити її, але тут обставини чинили мені занадто багато перепон, і головною перепорою була її фантастична прямолінійність, абсурдно неприкрашене

уявлення про комічну непристойність любови. Досить послухати, хоча й не без почуття гіркоти, як вона повставала проти поезії, яку я закликав на допомогу.

— Па-та-ті-па-та-та! — вигукнула Зузу. — Запинало, серпанок і чарівний поцілунок-квітка! Все лише солодкаві балачки, аби втягнути нас у вашу хлоп'ячу зіпсутість! Фе, поцілунок — тонке, мовчазне спілкування! З нього якраз все і починається, *mais oui*, [204] але власне, він вже є всім, *toute la lyre*, [205] і в той же час найгіршим з усього. І чому? А тому, що вашій любові потрібна шкіра, саме шкіра, тілесний покрив, а на губах шкіра ніжна, під нею відразу кров — і звідси поетичне злиття вуст; вони, ці ніжні уста, куди тільки не спрямовуються, тому що все, що вам потрібно, це голими лежати з нами, шкіра до шкіри, і спонукати нас до безглузвих занять, які зводяться до того, що одна жалюгідна людина губами й руками ялозить по пахучій поверхні іншої, й обидва вони не соромляться цього ницого, сміховинного заняття й не думають про те, — бо це відразу отруїло б їм задоволення, — про що я одного разу вчитала в духовній книзі:

Людина — гарне, осяйне створіння,

Ну а всередині лиш тельбухів смердіння.

— Це мерзенний віршик, Зузу, — відповів я, докірливо і з гідністю похитуючи головою, — мерзенний, хоча він і скидається на духовний. Я готовий прийняти всю вашу черствість, але віршик — даруйте, він волає до небес. І знаєте чому? Так, так, я певен, що хочете знати, і я скажу вам. Та тому, що цей підступний віршик прагне зруйнувати віру в красу і форму, в образ і мрію. Але чим було б життя та радість, без якої немає життя, якби не було видимої поверхні, яка полонить наші почуття? Слухайте, що я вам зараз скажу, чарівна Зузу. Ваш релігійний віршик гріховніший найгріховнішої хіті, оскільки отруєє задоволення, а отруювати задоволення життя не тільки гріх — то вже сатанинське діяння. Ну, що ви мені скажете? Ні, ні, я питаю не для того, щоб ви мене переривали. Я ж не заважав вам говорити, хай би які черстві були ваші слова, тоді як я відповідаю шляхетними словами, й вони самі злітають у мене з язика. Якби все було так, як говориться в цьому шкідливу віршикові, то непорушною дійсністю, а не просто помилковою видимістю довелося б вважати хіба що світ, позбавлений життя, тобто неорганічне буття, і я говорю "хіба що", бо якщо думати про цю шкідливість, то й тут знайдеться своя притичина. Знаєте, Зузу, особисто я аж ніяк не певен, що саяво альпійських вершин або, скажімо, водоспад заслуговують на більшу увагу, є істиннішими й гарнішими, ніж образи і мрії, іншими словами, чи такою вже незаперечно справжньою, а не тільки видимою є їхня краса без нашого захоплення ними, без нашої любови? Адже стільки-то часу тому з неживого, неорганічного буття завдяки празачаттю, що вже саме по собі є чимось загадковим, виникло життя, і якщо всередині у нього не все так вже чисто йде, — це має бути зрозумілим саме собою. Який-небудь дивак міг би, наприклад, оголосити, що вся природа — гнилизна й цвіль, але його твердження так би й залишилося злим, дурним наклепом і до кінця днів не могло б знищити любов і радість, захоплення образом. Я чув ці слова від одного художника: він усе життя шанобливо малював цвіль, земну тлінність і за це отримав звання професора. Але він теж примушував позувати людину для грецького бога. У

Парижі в приймальні зубного лікаря, до якого я прийшов запломбувати зуб, я бачив альбом, книгу з ілюстраціями, під назвою "La beaute humaine";[206] в ній були зображення різноманітних частин прекрасного людського образу, образу, який у всі часи ретельно й старанно відтворювався у фарбах, бронзі та мармурі. То чому ж альбом був переповнений прославляннями людини? А тому, що світ споконвіку переповнений іншими диваками, які, анітрохи не переймаючись тим горезвісним духовним віршиком, за істину вважали форму, видимість, поверхню, ставали її жерцями й нерідко винагороджувалися за це професорським званням.

Присягаюсь, саме так я говорив, тому що слова самі злі тали у мене з язика. І говорив не раз, а багато разів, тільки мені випадала нагода залишитися наодинці з Зузу, чи то на лавці біля тенісного корту або на прогулянці вчотирьох, із сеньйором Уртадо, після спільного сніданку, який переважно закінчувався гулянням на лісових доріжках Кампо гранде, серед бананових плантацій і тропічних дерев Ларґо ду Прінсіпе Реал. І добре, що ми гуляли вчотирьох, інакше я не залишався б віч-на-віч то з величною половиною двоєдиного образу, то з донькою, разом з її дещо відсталим і дитинним ставленням до кохання як до якогось неапетитного хлоп'ячого збочення, що його вона висловлювала з притаманною для неї відвертою прямолінійністю, а я в шляхетних і зрілих висловах намагався спростувати.

Вона вперто трималася своєї теорії, проте з часом я зауважив ознаки певного збентеження та нерішучої прихильності, викликані, очевидно, моїм красномовством; часом її мовчазно допитливий погляд свідчив про те, що моє завзяте заступництво за радість і любов не пропало даремно.

Така мить настала, і я її ніколи не забуду; нарешті ми (ця поїздка чомусь довго відклалася) вирушили в моєму екіпажі за місто, в село Синтра; під ученим керівництвом дона Міґеля оглянули старовинний замок у селі, сторожової вежі, звідки можна вдивлятися в долину зі скелястих висот, а потім відвідали знаменитий монастир Белем, тобто Бетлегем — Віфлеєм, споруджений настільки ж благочестивим, як і залюбленим у розкіш королем Еммануелем Щасливим на згадку та на честь португальських першовідкривачів. Відверто кажучи, повчання дона Міґеля щодо стилю монастиря й палаців, який увібрав у себе елементи мавританського, ґотичного та італійського зодчества, доповнені екскурсами в дива індійської архітектури, залітали мені, як то кажуть, в одне вухо й вилітали в інше. Я думав не про архітектуру, а про те, як прищепити черствій Зузу правильне поняття про любов, а для розуму, зайнятого роздумами про суто людське, чи то ландшафт, чи найдивовижніша будівля лише декорація, ледь помітне тло.

Проте маю визнати, що неймовірна, не подібна на жодні стилі будь-яких часів, ніби побачена уві сні дитиною чарів на принадність крилої галереї в монастирі Белем, з її загостреними башточками, тонюсінькими стовпчиками в арках, її ніби виготовленим руками янголів казково прекрасним різьбленням по білому, з легкою патиною піщанику, вселяла віру в те, що цей камінь обробляли крихітним напилком, виготовляючи з нього найтонші мережива, — тож вся ця кам'яна феєрія справді

викликала у мене захват, і такий піднесений стан духу, безперечно, сприяв моєму красномовству, коли я заговорив із Зузу.

Ми досить довго пробули в цій казковій галереї, кілька разів обійшли її, а дон Мігель, помітивши, що ми, молодь, не надто прислухаємося до його повчань щодо архітектурного стилю часів короля Еммануеля, наздогнав донну Марію-Пію й пішов з нею наперед; тоді як ми йшли за ними на деякій відстані, про збільшення якої я вже зумів подбати.

— Отже, Зузу, — сказав я, — бачу, що під враженням від цієї будови наші серця б'ються в унісон. Такої чудової критої галереї мені ще бачити не доводилося (мені взагалі не доводилося бачити жодної критої галереї, і подумати тільки, що перша з них виявилася такою, яка може хіба що примаритися, та й то в дитинстві!). Я дуже щасливий, що милуюся нею разом з вами. Давайте домовимося, яке слово нам обрати для її вихваляння: "прекрасна", "гарна"? Ні, не підходить, хоча, звичайно, вона заслуговує цих епітетів. Але "прекрасна" — це занадто суворе слово, еге ж, Зузу? Треба підняти зміст таких слів, як "мило", "чарівно" до самої вершини, до крайньої межі, тоді ми віднайдемо правильне визначення для цієї галереї. Та, власне, вона це робить і без нас, тобто доводить чарівність до крайньої межі.

— Ну що ви плещете язиком, маркізе! Не непогане, але й не прекрасне, а чарівність до крайньої межі. Але ж чарівність до крайньої межі врешті й означає прекрасне.

— Ні, різниця тут все ж таки існує. Як мені це вам пояснити? Ваша мама, наприклад...

— Прекрасна, — жваво перебила мене Зузу, — а я чарівна, еге ж? І на нас обох ви хочете продемонструвати цю пустослівну різницю?

— Ви вгадуєте мою думку, — відповів я, свідомо зробивши паузу, — і при цьому дещо спотворюєте її. Вона йде в тому ж напрямі, майже в тому ж напрямі, як ви сказали, майже, але не зовсім. Мені так радісно чути, коли ви говорите "ми", точніше — "нас", "нас обох" про себе і про свою матір. Але, насолодившись цим зближенням, я хочу від двоїстого перейти до одиничного. Донна Марія-Пія, мабуть, може служити прикладом того, що прекрасне слід поєднуватися з чарівним і милим. Якби обличчя вашої мами не було таке велике, похмуре, гордовито-лякаюче іберійською расовою гордістю, а перейняло б дешицю вашої принади, вона могла б вважатися досконало прекрасною жінкою. А така, як вона є, вона не досягла досконалості, якої могла б досягти. Тоді як ви, Зузу, досконалість, вершина принадности й чарівності. Ви як ця галерея...

— О, дякую вам! Отже, я дівчина в стилі епохи короля Еммануеля, я вигадлива споруда. Дуже, дуже вам вдячна. Це вже, можна сказати, межа куртуазности.

— Ви можете сміятися над моїми словами, що йдуть від серця, переінакшувати їх і називати саму себе спорудою. А насправді нічого тут немає дивного: ця галерея змусила мене втратити душевну рівновагу, і ви зробили зі мною те ж саме, то чому б мені й не порівняти вас з нею? Я бачу її вперше. Ви ж, напевне, не раз тут бували.

— Бувала!

— Отже вам треба радіти, що хоч раз ви приїхали сюди з новачком, з людиною, яка бачить її вперше. Адже таким чином і ви поглянете на давно знайоме свіжим поглядом, ніби вперше. Треба намагатися на всі речі, навіть найповсякденніші, найзрозуміліші, дивитися свіжим, подивованим поглядом, ніби ви ніколи їх не бачили. Тоді до речей повертається їхня дивовижність, що заснула в буденності, і світ залишається свіжим, бо інакше все занурюється в сон — життя, радість і подив. Любов, наприклад...

— *Fi donc! Taisezvous!*[207]

— Але чому ж? Адже ви теж говорили про кохання, і не раз; за вашим, імовірно правильним, принципом — "мовчання шкідливе". Але при цьому ви добирали таких жорстоких слів, та ще цитували мерзенний духовний віршик, що залишалося лише дивуватися, чи можна ще неприязніше говорити про любов. Ви так зачерствіли, що сам факт існування цього почуття не викликає у вас жодного зворушення, а це вже шкідливо, і я вважаю своїм обов'язком напоумити вас, вибачте на слові, вправити вам мізки. Якщо поглянути на любов свіжим оком, ніби вперше її помітивши, то якою зворушливою, якою дивовижною видається вона! Любов — це диво, не більше й не менше. Зрештою, все навколо, так би мовити, все загалом і в цілому, є дивом — все буття, але любов, на моє переконання, — найбільше з чудес буття. Ви ось сказали, що природа дбайливо відокремила людину від людини, розмежувала одну від одної. Дуже влучне й правильне зауваження. Таке правило. Але в коханні природа робить виняток, дивовижний виняток, якщо дивитися на нього не скаламученим поглядом. Зауважте, що сама природа вигадала й установила цей виняток, і якщо ви стоїте на боці природи і водночас проти любови, то природа все одно не відчуває до вас ні найменшої подяки; це залишається вашим *faux pas*. [208] І ви помилково самі виступаєте проти природи.

Зараз я все поясню, якщо вже взявся вправляти вам мізки. Щоправда, кожна людина живе у своїй шкурі окремо від іншої, і не тільки тому, що вона повинна так жити, але й тому, що цього хоче. Людині до душі таке відокремлене існування, тому що про інше вона, зрештою, і знати нічого не бажає. Інший, будь-який інший в її шкурі для неї бридкий, не бридка тільки людина сама собі. Такий закон природи, і я кажу лише те, що є. Ось один, замислившись, сидить біля столу, схиливши голову на руку, двома пальця ми підпирає щоку, а третього запхнув до рота. І що ж такого? Це його рот і його палець. Але відчуті в роті чужий палець було б нестерпно, нестерпно до відрази. Хіба не так? Ставлення однієї людини до іншої за самою своєю природою переважно зводиться до відрази. Фізична близькість іншого гнітить людину, збурює все її єство. Їй краще вдаватися, ніж своїм тілом відчувати чуже тіло. Оберігаючи відособленість іншого, людина насправді оберігає лише власну окремішність. Добре. Або, принаймні, правильно. Я вже зробив шкід картини природного та загального стану речей і зараз перейду до наступного пункту моєї промови, заготовленої спеціально для вас.

Бо тепер я хочу сказати про те, чому природа раптом різко відступає від свого давнього статусу, чому залізний закон гидливості та відособленості людини, її прагнення залишатися наодинці зі своєю плоттю неждано-негадано розсипається

прахом, та так, що у того, хто бачить це вперше — а бачити це зобов'язаний кожен, — від подиву й розчулення сльози як перли бринять на очах. Я кажу "сльози перли" і "бринять", тому що це звучить поетично а отже, належним чином. Сказати просто "сльози виступили", коли говориш про таке, я собі не дозволю, — це занадто низько... Сказати "сльози виступили" можна, коли вуглинка залетіла в око. Але "сльози бринять як перли" — то вже піднесено.

Ви вже даруйте мені, Зузу, якщо я у своїй заготовленій для вас промові час від часу роблю паузи й починаю, так би мовити, новий абзац. Я схильний до ліричних відступів, ось заговорив про "сльози-перли" і тепер змушений знову збиратися з думками, для того щоб виконати своє завдання, тобто вправити вам мізки. Отже! Що ж змушує природу відступатися від свого закону, на диво всьому світові від кинути відособленість однієї плоті від іншої, "я" від "ти"? То є любов. Буденне явище, але вічно нове і, якщо гарненько до нього придивитися, просто нечуване. Що тут відбувається? Погляди істот, відокремлених один від одного, зустрічаються не так, як зазвичай зустрічаються погляди. Ті погляди, що забули про все на світі, наполохані, збентежені й ледь затуманені від сорому, через те що вони такі відмінні від усіх інших поглядів і водночас за жодні блага світу не згодні поступитися своєю інакшістю, тож вони зливаються одне з одним, якщо хочете, навіть скажу "впиваються" одне в одного, але це вже зайве — "зливаються" теж добре... Може, совість у них і не зовсім чиста, але не будемо в це заглиблюватись. Я просто молодий шляхтич, і не можна з мене питати обґрунтування світових таємниць. Але одне я знаю — нема нічого солодшого за таку нечисту совість, з якою ці двоє, раптово виокремлені з усієї решти світобудови, пориваються одне до одного. Вони говорять між собою звичайною мовою про те, про се, але оскільки і те, і се — брехня, так само як і звичайна мова, то в розмові їхні губи кривляться трохи брехливо й очі теж сповнені солодкої брехливості. Один дивиться на волосся, губи, тіло іншого, а потім вони потуплюють свої брехливі погляди або відводять їх убік, де їм все одно нічого розглядати, адже вони сліпі й окрім один одного нічого в світі не бачать. Їхні погляди ховаються в божому світі лише для того, щоб одразу засяяти ще яскравіше й знову повернутися до волосся, губ, тіла іншого, бо все це, всупереч законам природи, перестало бути чужим, просто байдужим, тобто неприємним, навіть огидним, а неждано-негадано зробилося предметом захоплення, жадання — тим, до чого так зворушливо й пристрасно прагнеш торкнутися, блаженством, яке передчував і таємно бажав привласнити зір.

Ось вам ще один параграф моєї промови, Зузу, тепер я переходжу до наступного. Ви уважно мене слухаєте? Так, ніби перший раз чуєте про кохання? Дуже на це сподіваюся. Скоро настане мить, коли згаснуть вогники брехні в очах, до смерти остогидний брехливий вигин рота й погляд, обернений кудись удалечінь, і вони скинуть їх із себе, ніби вже скидаючи одяг, і скажуть єдино правдиві слова, поряд з якими все інше — тільки лицемірство й розбазікування, ці слова: "Я кохаю тебе!" То буде істинним звільненням, найсміливішим і найсолодшим з усіх звільнень. І в мить, коли воно настане, губи одного торкаються губ іншого, можна навіть сказати — зливаються з

ними для поцілунку, для цієї безприкладної події у світі розділеності й відособленості, такої події, що при одній думці про неї сльози бринять на очах. Прошу, згадайте, Зузу, як черство ви говорили про поцілунок, цю печать, що скріплює кінець роздільного існування й гидливого бажання ні про що не знати, окрім самого себе! Сповнений відчуттям великої, життєвої симпатії, не заперечуватиму й охоче погоджуся, що поцілунок — початок нового, наступного; він є мовчазним підтвердженням того, що близькість, найтісніша близькість, нескінченна близькість, якщо така справді існує, та сама близькість, від якої за інших обставин краще вдаватися, стала уособленням всього найбільш жаданого. Любов, Зузу, все творить за посередництва люблячих, вона готова до всього, щоб зробити близькість нескінченною й абсолютною, довести її до справжнього, повного злиття двох життів, але це їй, попри всі її зусилля, хоч як це смішно й сумно, не вдається ніколи. Все-таки не може вона пересилити природу, яка хоча й створила любов, але твердо дотримується закону відособленості. А коли двоє й стають одним, то це трапляється вже не з люблячими, а поза ними: вони єдині в дитині, що з'явилась на світ від їхньої любові. Але я говорю не про дітей і не про сімейне щастя; це вже за межами моєї теми. Я кажу про любов у нових і шляхетних словах для того, щоб ви, Зузу, по-новому поглянули на неї, зрозуміли, яка вона зворушлива, і більше ніколи не згадували про неї в таких черствих виразах. Я тому кажу по пунктах, бо одним махом всього мені не сказати, й зараз знову перейду до наступного параграфа.

Любов, мила Зузу, не тільки в закоханості, коли одна відособлена плоть дивовижним чином перестає бути неприємною іншій. Її ніжні сліди й натяки на те, що вона існує у світі, видно повсюди. Коли на вулиці ви не тільки подаєте кілька монеток дитині-жебрак, що благально дивиться на вас, ще й проводите рукою без рукавички по її волоссю, в якому, напевне, водяться воші, усміхаючись, заглядаєте їй у вічі, а потім йдете своєю дорогою, відчуваючи себе щасливішими, ніж мить тому, — що це, як не ледь примітний слід любові? А ще я хочу сказати, Зузу, що ви торкаєтесь голою рукою вошивої голови жебрацької дитини й потім почуваєтесь ледь щасливішою, ніж за мить до того, — це, мабуть, ще дивовижніший вияв любові, ніж ласки, подаровані коханому тілові. Озирніться навкруги, погляньте на людей так, ніби ви бачите їх уперше! Скрізь сліди любові, нагадування про неї, визнання її прав усупереч потягові до відособленості й відрази однієї відокремленої плоті до іншої. Люди подають один одному руку — що може бути звичайного, буденнішого, умовнішого; при цьому ніхто нічого не думає, крім люблячих, — тих, що насолоджуються цим дотиком, бо більшого їм поки що не дозволено. Інші обмінюються потиском руки, не підозрюючи, що це любов, закріплена звичаєм. Їхні тіла відокремлені одне від одного відміряною відстанню — не дай боже, зайва близькість! Але, дотримуючись цієї дистанції й суворо зберігаючи відособленість, вони все ж простягають руки, й чужі долоні дотикаються, стискають одна одну, сплітаються, і це ж ніби ніщо, звичайнісіньке привітання, що не має нічого особливого, — так, напевне, багато хто думає. Та насправді, коли придивитись пильніше, це теж маленьке свято відхилення природи від своїх же законів,

заперечення гидливої відособленості, потайний слід всюдисущої любові.

Моя матінка, сидючи у своєму люксембурзькому замкові, напевне, вирішила б, що я не міг так говорити, що все це красива вигадка. Але, клянусь честю, я говорив саме так. Адже слова самі злітали у мене з уст. Можливо, те, що мені вдалося настільки оригінальна промова, слід віднести на рахунок дивовижної принадливості та незвичайної своєрідності галереї в монастирі Белем, проте це вже неістотно. Хай там як, але, коли я скінчив, сталося щось неймовірне. Зузу простягла мені руку! Не дивлячись на мене, відвернувшись і ніби милуючись чудовим різьбленням, простягла праву руку, я потиснув її, і вона відповіла на це потиском. Але тієї ж миті різко висмикнула її з моєї руки й, сердито насупивши брови, промовила:

— А малюнки, які ви наважилися зробити? Де вони? Коли ж ви мені їх передасте?

— Повірте, Зузу, я пам'ятаю про це. І не збираюся забути. Але ви самі знаєте, я ніяк не виберу зручної нагоди...

— Брак винахідливості у виборі нагоди просто вражає, — відповідала вона. — Певне, я маю прийти вам на допомогу, якщо ви такі нетямовиті. Якби у вас було більше спостережливості, ви б давно знали й без моєї підказки, що в саду за нашим будинком, в олеандрових кущах, що утворюють ніби справжню альтанку, є лавка, на якій я люблю посидіти після сніданку. Ви могли б це знати, але звичайно, не знаєте, в чому я щоразу переконувалася, сидючи там. Маючи хоч крихту уяви й винахідливості, ви в будь-який день після сніданку могли б удати, що йдете, мабуть, могли б справді піти, а потім повернутися, розшукати мене в альтанці та вручити мені нарешті свою мазанину. Навдивовижу просто, еге ж? Геніальна ідея? Так, для вашого розуміння. Тож будьте ласкаві виконати це найближчого ж дня, гаразд?

— Неодмінно, Зузу! Справді, ця думка настільки ж проста, наскільки й блискуча. Вибачте, що я не знав про існування лавки серед олеандрів. Вона так глибоко захована, що я її не помітив. Отже, після сніданку ви зазвичай сидите там одна? Чудово! Я все зроблю точнісінько, як ви сказали. Про око розпрощаюся, і з вами теж, удаватиму, що пішов додому, а замість того з'явлюся до вас із малюнками. Ось вам моя рука.

— Залиште вашу руку при собі! Потиснути один одному руки ми можемо після повернення в місто, а без кінця тиснути їх, їй-богу, безглуздо!

Розділ одинадцятий

Звичайно, я щиро радів з майбутнього побачення, хоча мене й діймав цілком зрозумілий страх при думці показати Зузу ці ризиковані малюнки, що вочевидь переступали межу дозволеного. Адже до чарівного тіла Зази, зображеного на них у різних позах, я примальовував голівку з характерними пасмами на вухах, і думати про те, як Зузу поставиться до такого зухвалого портретування, було мені трохи лячно. До того ж я запитував себе, чому цьому побаченню в альтанці Кукуків неодмінно має передувати сніданок і чому я мушу розігрувати комедію, що йду додому? Якщо Зузу завжди сидить там на самоті після сніданку, то я міг би в будь-який день, ніким не помічений, прийти до олеандрової лавки, а особливо в час сієсти. Ох, якби ж то я міг з'явитись на побачення без цих триклятих і геть нездалих малюнків!

Чи тому, що я не смів цього зробити, чи з остраху перед обуренням Зузу, — бог його знає, в які форми воно могло вилитись, — або ж через те, що нові захоплюючі враження, про які зараз розповім, приглушували цю потребу в моєму серці, чуйному до всілякої новизни, — так чи інакше, але минав день за днем, а я не квапився скористатися її пропозицією. Змушений ще раз повторити, що в моїх почуттях під напливом нових вражень намітився своєрідний поворот. Підкоривши мене своєю похмурою урочистістю, певні події з години на годину змінювали моє ставлення до двоєдиного образу: одну його половину, материнську, тепер заливало сильне криваво-червоне світло, від чого інша чарівно юна дочірня половина відступала в тінь.

Напевне, я вдався до цього порівняння — світло й тінь — тому, що під час бою биків таку значну роль відіграє відмінність між частиною амфітеатру, яка сліпучо освітлена, та тією, що перебуває в затінку, причому перевага віддається, звичайно, тінистій, на якій сидимо ми, представники вищого світу, тоді як простолюди змушений пектися на нещадному сонці... Проте я заговорив про бій биків так, ніби читач знає, наскільки важливим для мене виявилось це надзвичайне, споконвічно іберійське видовище. Але писати книжку — не те саме, що говорити із самим собою. Книжка вимагає послідовності, обдуманості й не допускає раптових стрибків.

Насамперед слід сказати, що моє перебування в Лісабоні наближалось до завершення; настали вже останні дні вересня. З дня на день мав повернутися пароплав "Кап Аркона", і до мого від'їзду залишалось не більше тижня. Тож мені й заманулося в другий і останній раз відвідати музей Sckncias Naturaes на руа да Прата. Я хотів ще раз побачити білого оленя у вестибюлі, доісторичного птаха, бідолаху динозавра, гігантського мурахоїда, чарівну нічну мавпочку й, далеко не в останню чергу, наймиліше неандертальське сімейство, а також давню людину, що презентує букет квітів сонцеві, яке сходить. Так я і вчинив. Якось вранці, з серцем, сповненим вселенської симпатії, я пройшов без жодного супроводу по кімнатах і залах першого та підвального поверхів цього кукуківського творіння, не забувши, звичайно, на хвилику зазирнути до кабінету господаря, — нехай таки знає, що мене знову потягло сюди. Він, за звичаєм, зустрів мене привітно й душевно, похвалив мою прихильність до його музею й зробив мені таку пропозицію.

Сьогодні, в суботу, день народження принца Луї-Педро, брата короля. На честь цієї події завтра, тобто в неділю, о третій годині пополудні призначено *Corrida de toiros*, бій биків, на якому буде присутній сам принц; він, Кукук, разом зі своїми паніями й паном Уртадо теж має намір відвідати це народне видовище. У нього є квитки на тіньову трибуну, в тому числі й для мене. На його думку, то над звичайно вдалий збіг обставин, що для мене, як мандрівця з освітньою метою, випала несподівана нагода бути присутнім на португальській кориді. А що думає про це сам мандрівець?

Я думав про це не без остраху, у чому йому й зізнався.

Мене лякає вигляд крові, сказав я, та й взагалі, наскільки я себе знаю, ця традиційна різанина навряд чи принесе мені задоволення. Ось, наприклад, коні. Я чув, що бик нерідко розпорює їм черево так, що вивалюються нутрощі; дивитися на це мало

приємного, та й сам бик викликатиме в мене жаль. Звичайно, можна заперечити, що видовище, яке витримують нерви паній, для мене й поготів має бути стерпним або навіть цікавим. Але пані — споконвічні іберійки і зріднилися з цим жорстоким звичаєм, тоді як я — іноземець, який не звик... і так далі в цьому сенсі.

Кукук поспішив мене заспокоїти. Мовляв, я даремно склав собі таке надто відразливе уявлення про це свято. Корида, звичайно, річ серйозна, але не огидна. Португальці люблять тварин і до огидного це видовище не доводять. Що ж до коней, то на них здавна надягають товсті захисні попони, що оберігають їх від серйозних поранень, а бик, врешті, тут приймає значно шляхетнішу смерть, ніж на бійні. Крім того, я ж завжди можу дивитися не на арену, а на святково-вдягений натовп, що заповнює ряди амфітеатру, на загальний вигляд цирку, вельми мальовничий і сповнений етнографічної своєрідності.

Ну що ж, погодившись, що гріх проґавити таку нагоду, я подякував професорові за увагу. Ми домовилися, що я завчасно чекатиму в своєму екіпажі біля станції канатної дороги, щоб разом із родиною Кукук їхати до цирку. Можна заздалегідь сказати, додав професор, що переповненими вулицями ми просуватимемося вкрай повільно. Я переконався у правильності його передбачення, коли в неділю, боячись спізнитися, вже о чверть на третю вийшов з готелю. Справді, таким Лісабона я ще не знав, хоча провів тут уже не один недільний день. Мабуть, тільки корида й могла такою мірою розбурхати його. Вся неосяжно широка, респектабельна Авеніда була забита різними екіпажами, возами, запряженими кіньми, мулами, а також верхівцями на ослах та пішоходами, і так на всіх вулицях, якими мій екіпаж пробивався кроком через неймовірну штовханину. З усіх провулків і закапелків, зі старого міста, з передмість та навколишніх сіл текла юрба сільських жителів і городян, святково вбраних у строї, щойно добуті зі скринь, а тому у всіх були трохи гордовиті, хоча й жваві обличчя, сповнені гідності, що виглядало досить зворушливо; юрба текла поважно, так мені, принаймні, здавалося, без галасу й сварливих вигуків, у напрямку до Кампо Пекено.

Звідки це дивне почуття збентеження впереміш зі співчуттям, святобливості й ледь меланхолійної веселости, яке охоплює тебе від вигляду святково піднесених та поєднаних урочистим настроєм юрб народу? У цьому є щось далеке, первозданне, що будить глибоку повагу, але також і тривогу.

Погода стояла ще літня, сонце яскраво світило, виблискуючи на мідних облямівках ціпків, на які спиралися, йдучи здалеку, чоловіки. Вони були вдягнені в строкаті шарфи й капелюхи з широкими крисами. На жінках — сукні з накрохмаленої до блиску бавовняної тканини, облямовані на ліфах, рукавах та подолах золотою й срібною ажурною тасьмою. У декого у волоссі були високі іспанські гребені, а поверх них іноді ще й вуалі з чорних або білих мережив, що спадали з голови на плечі, — так звані мантильї. Те, що їх носили селянки жінки, мене не дивувало, але коли переді мною постала донна Марія-Пія — звичайно, не в накрохмаленій ситцевій сукні, а в елегантному туалеті, але також у мантильї поверх високого гребеня, — я, маю визнати, був приголомшений. Та оскільки вона не вважала за потрібне відзначити усмішкою

такий етнографічний маскарад, я теж не усміхнувся й тільки ще поштивіше схилюся до її руки. Мантилья надзвичайно пасувала їй. Промені сонця, проникаючи крізь тонке плетене мереживо, відкидали філігранні тіні на її щоки та велике, суворе й по-південному бліде обличчя.

Зузу була без мантильї. Але в моїх очах і чарівні пасма чорного волосся, що спадали на вуха, були достатньою національною ознакою. Зате вдягнена вона була навіть темніше, ніж мати, ніби для обідні, чоловіки, професор і дон Мігель, який прийшов пішки й, поки ми обмінювалися взаємними привітаннями, приєднався до нас, були в строгих костюмах — чорний сурдут і циліндр, тоді як я залишався у звичайному своєму синьому костюмі в світлу смужку. Це видавалося трохи *genant*, [209] але недосвідченість іноземця заслуговувала на поблажливість.

Я звелів погоничеві їхати парком, а потім через Кампо гранже — такий шлях був спокійніший.

Професор і його дружина сіли на заднє сидіння. А я із Зузу — навпроти них, тоді як дон Мігель поруч з кучером. Ми їхали мовчки, лише зрідка перекидаючись словами, що головним чином було викликано надзвичайно поважною, навіть манірною поставою сеньйори Марії, яка, здавалося, засуджує будь-яку балаканину. Її чоловік один раз звернувся до мене з якимось незначним запитанням, але я, ніби питаючи дозволу, мимоволі підняв очі на цю суворо урочисту жінку в іберійському уборі й відповів йому якомога стисліше. Сережки з підвісками з чорного бурштину погойдувалися в її вухах при легких поштовхах повозу.

Скупчення екіпажів біля входу до арени було неймовірне. Наші коні повільно пробиралися до під'їзду крізь цей тлум. Потім нас прийняв величезний цирковий намет з його перегородками, балюстрадами й високим амфітеатром, де лише зрідка можна було помітити порожнє місце. Чергові з бантами на плечі провели нас на тіньовий бік, і ми вместилися — не дуже високо — над жовтим колом арени, посипаної тирсою й піском.

Велетенський амфітеатр швидко заповнився аж до най останнішого місця. Кукук анітрохи не перебільшив, розповідаючи мені про мальовничу велич цього видовища. В яскраву картину цирку, здавалося, була вписана вся нація, навіть високопоставлена публіка на тінистій стороні вже самим своїм виглядом намагалася, нехай боязко й сором'язливо, злитися з народом, що був там, на сонці.

Деякі панії, в тому числі іноземки, як, наприклад, пані де Гюйон і княгиня Маврокордато, хизувалися високими гребенями й мантильями, інші, наслідуючи національний стрій селянок, мали сукні, облямовані золотою й срібною тасьмою, а строгий одяг чоловіків був ніби знаком уваги до народу чи, принаймні, до народности святкування.

У велетенському цирку панував радісно вичікувальний, але стриманий настрій, навіть на сонячному боці він помітно відрізнявся від звичайного настрою черні, що почувається як вдома на "світських" стадіонах і спортивних трибунах. Нетерпляче збудження, що я його поділяв з усією масою глядачів, які дивились на поки що

порожній круг арени, — жовтий її покрив незабаром мав запарувати червоними калюжами крови, — явно стримувалося усвідомленням майбутнього священнодійства. Музика на мить вщухла, і замість якоїсь концертної штучки мавритано-іспанського штибу оркестр заграє гімн, тільки-но принц, сухорлявий чоловік із зіркою на сурдуті й хризантемою в петлиці, та його дружина в мантильї з'явилися в ложі. Всі підвелися з місць і заплодували. Те саме відбулося й трохи згодом на честь зовсім іншої людини.

Вихід принца й принцеси відбувся за одну хвилину до третьої. Коли годинник почав бити, велика середня брама розчинилася під невщухаючу музику, пропускаючи процесію акторів, попереду якої були три мечоносці з аксельбантами на коротких болеро, в розшитих вузьких штанах, що доходили до половини литок, в білих панчохах і туфлях із пряжками. За ними — бандерильєри, що тримали в руках загострені, прикрашені строкатими стрічками бандерильї, й так само пишно вдягнені капеадори з вузькими чорними краватками, що звисали на сорочках, й червоними плащами, перекинутими через руку. За бандерильєрами з'явилась кавалькада пікадорів, озброєних піками, в капелюхах з майоріючими стрічками, на конях, стьобані попони яких, на кшталт матраців, затуляли груди й боки, і, нарешті, уквітчана та прикрашена стрічками упряж мулів замикала кавалькаду й рухалася жовтою ареною просто до ложі принца, де вся процесія розпалася, після того як кожен її учасник зробив шанобливий уклін. Я запримітив, як хрестилися деякі тореадори, коли прямували до захисних бар'єрів.

Маленький оркестр знову замовк, раптово, на напівтакті; почувся самотній і пронизливий звук сурми. Тиша навкруги була німотна. І тут з низьких воріт, яких я раніше не зауважив і які нараз розчинилися, вискакує й мчить — я перейшов тут на теперішній час, тому що знову наче на власні очі бачу все це, — мчить щось стихійне — бик, чорний, важкий, могутній з вигляду, — непереборний клубок сили, що вбиває, сили, в якій давні народи побачили б богозвіра, звіробога; грізно зиркають його очиці, роги вигнуті на кшталт тих, з яких пили наші предки, але вони міцно вросли в його широкий лоб і стирчать із заломленими догори кінцями та несуть невідворотну смерть. Він рветься вперед, зупиняється, впершись передніми ногами, з люттю дивиться на червоний плащ, який один з пікадорів, догідливо зігнувшись, волочить по піску арени, кидається на цю червону пляму, свердлить її рогами, затоптує в пісок, і тієї миті, коли, відхиливши голову набік, він збирається ще раз вдарити рогами червону ганчірку, маленька людина відсмикує її й одним стрибком опиняється позаду бика. Водночас два бандерильєри встромляють строкаті бандерильї в жировий прошарок на бичачій потилиці. Бандерильї застрягли в ньому; вони, мабуть, з гачками й тримаються міцно, тому що погойдуються і косо стирчать з його тіла до самого кінця гри. Третій бандерильєр всадив йому просто в чубок коротку оперену бандерилью, і ця прикраса, схожа на роз простерті крила голуба, теж залишається на бикові протягом усієї його подальшої вбивчої боротьби зі смертю.

Я сидів між Кукуком і донною Марією-Пією. Професор час від часу нахилився до мене й пошепки коментував те, що відбувається. Від нього я дізнався назви різних

учасників цієї бойової гри. Він же розповів мені, що бик до сьогодні вів щасливе життя на вільному пасовищі, розбещений турботою і чемним поводженням. Моя величава сусідка праворуч зберігала мовчання. Вона відводила очі від бога народження й смерти там внизу, на арені, тільки для того, щоб докірливо глянути на чоловіка, коли той говорив. Її суворе бліде обличчя, затінене мантилею, було нерухомим, але груди швидко здіймалися й опускались; я був певен, що вона нічого не помічає, і, либонь, частіше позирав на ці груди, що здіймаються від неймовірно хвилювання, ніж на пронизану бандерильєю з комічно маленькими крильцями, заюшену кров'ю жертвовну тварину.

Я називаю це так, тому що треба було мати надто вже притуплені почуття, аби не відчувати напруженої та водночас священно радісної атмосфери, що охопила всіх навколо й складалася з нічим не зрівнянного поєднання штукарства, крові й святобливості, це проступило назовні первісно народне начало, постало з глибини віків давнє свято смерти. Пізніше в екіпажі професор Кукук, який уже знову здобув право говорити, став розводитися про те ж саме, але для мого й без того тонкого, а тепер особливо загостреного відчуття його вчені розмисли нічого істотно нового не додали. Штукарство й лють розірвалися шаленим вибухом, коли бик трохи пізніше, пройнятий раптовим здогадом, що ця нерівна гра сили й розуму добром не скінчиться, повернув до воріт, через які вибіг на арену, і зі встромленим в його жир і м'язи ошатними вістрями намірився піти назад у своє стійло.

Рядами прокотилася хвиля обурення й глузливого реготу. Не тільки на сонячному боці, але й на нашому глядачі схопилися з місць, свистіли, кричали, лаялися й спльовували. Моя пава теж скочила на ноги, свиснула щосили, показала боягузові довгого носа й — "хо-хо-хо!" — цирком пролунав її гучний насмішкуватий регіт. Пікадори перегородили шлях бикові, тикаючи в нього своїми тупими списами. Знову строкаті бандерильї! До деяких для більшого пожвавлення були прироблені ракети феєрверку, які з тріском і шипінням вибухали на його живому тілі, впивалися йому в шию, спину, боки. Від болю й образи його скороминущий зблиск розуму, який так обурих натовп, перейшов у сліпу лють, яка додала тварині ще більше сили в цій смертельній грі. Кінь разом з вершником уже валявся на піску арени. Одного капеадора, що трохи загаявся, було піднято на роги, й він важко гепнув додолу. Проте оскаженілого бика вдалося віднадити від нерухомого тіла, скориставшись його ненавистю до червоного кольору; поваленого підняли й під гучні оплески він забрався з арени. Треба сказати, що я так і не втямив, для кого вони призначалися: для потерпілого чи для шаленого бика — можливо, що для обох. Марія да Крус то плескала в долоні, то хутенько хрестилася й бурмотіла щось своєю рідною мовою, напевне, молитву здравцю за нещасливого капеадора.

Професор висловив припущення, що бідолаха відбувся переломом кількох ребер та струсом мозку.

— А ось і Рібейро, — сказав він раптом. — Славний хлопець!

Від групи учасників бою відокремився один з еспадів, якого глядачі зустріли

гучним "ах" і вітаннями, що свідчили про його неабияку популярність; у той час як всі інші тулилися до бар'єра, він залишився на арені сам на сам з розлюченим биком, що спливав кров'ю. Я звернув на нього увагу ще під час процесії, мій погляд одразу вирізняє гарне й елегантне від буденного. Рібейро, юнак років вісімнадцяти чи дев'ятнадцяти, й справді був просто красенем. Під чорним волоссям, що спадало йому на брови, виднілося виточене, типово іспанське обличчя, на якому грала ледь помітна усмішка, можливо, викликана палким глядацьким прийомом, а можливо, говорила лише про зневагу до смерті й про усвідомлення своєї сміливості; при цьому його карі очі дивилися серйозно й спокійно. Вишита курточка з наплічником та рукавами, що звужуються до зап'ястя (ох, хрещений Шіммельпрістер колись наряджав мене саме в таку) пасувала йому не менше, ніж мені в ті далекі часи. Я зауважив, що у нього тонкі, напрочуд аристократичні руки; в одній з них він тримав виїнятий з піхов блискучий дамаський кинджал, як ціпок на прогулянці. Другою притискав до себе червоний плащ. Проте, коли він дійшов до середини вже поритої і скривавленої арени, то кинув кинджал у пісок і тільки злегка помахав плащем у напрямку бика, який щосили намагався струсити з себе бандерильї. Потім Рібейро завмер, з ледь помітною усмішкою та серйозним поглядом стежачи за зловісним мучеником, який мчав просто на нього і для якого він був єдиною метою, наче одиноке дерево для удару блискавки. Він стояв як укопаний — безперечно, надто довго; треба було добре знати його, аби з жахом не думати: ще секунда — і він буде збитий з ніг, розпоротий, розтерзаний, розтоптаний. Натомість сталося щось дивно граціозне, тонко продумане й прекрасне. Роги вже торкнулися його, на них повис шматок вишивки з куртки, коли один-єдиний, майже непримітний порух червоного плаща змусив це знаряддя смерті кинутися туди, де його вже не було, бо один невловний крок — і він стояв збоку від чудовиська; бик і постать людини з витягнутою вздовж чорної спини рукою, туди, де роги цілилися у звивистий червоний плащ-капу, злилися в одну химерну групу. Натовп схопився з місць і з криком: "Рібейро!" та "toiro" — вибухнув овацією. Я заплескав у долоні, те ж саме зробила й пані королівської крові з грудьми, що бурхливо здіймалися. Я встигав дивитися по черзі то на групу "звір і людина", що швидко розпалася, то на неї, цю сувору й стихійну жінку, яка ставала для мене все більш невіддільною від кривавої гри там унизу.

Рібейро в дуеті з toiro потішив публіку ще кількома блискучими вивертами; мені вже стало ясно, що вся справа тут у граціозних танцюристських позах перед лицем небезпеки, в пластичному єднанні витонченості й могутньої сили.

Був момент, коли бик, ослабнувши й втомившись від марних зусиль своєї злоти, відвернувшись од Рібейро й тупо вирячився на землю, а його партнер, раптом повернувшись до нього спиною, опустився на коліна в пісок, та відразу легко схопився і, схиливши голову, пішов на нього з високо піднятою рукою, волочачи за собою червоний плащ. Це виглядало вельми сміливо, але тореро був упевнений, що рогатий диявол таки хоч на мить заціпеніє. Іншим разом, ідучи попереду бика, він майже впав, але втримався на витягнутій руці, далеко відставивши іншу з плащем, що бився в

повітрі й незмінно викликав люті його чотириноного супротивника, і тут же підвівся й легким рухом перескочив через бикову спину. Знову загриміли шалені оплески, за які той не дякував, вважаючи, що вони так само стосуються й тоїго, а цього останнього не цікавили ні слава, ні вдячність. Хоча мені навіть здавалося, що тореро відчуває певну непристойність такого поводження з жертвовною твариною, яка до того знала тільки шанобливу чемність на вільному пасовиську. Але в цьому й виявлялося штукарство, з яким тут по-народному поєднувалася святоблівість перед кров'ю.

Покінчивши з грою, Рібейро підбіг до покинутого ним кинджала, опустився на одне коліно, все тим же запрошуючим жестом розпластав перед собою плащ і став невідривно дивитись, як бик, що приготувався до нападу, наближається до нього незграбним галопом. Він підпустив його зовсім близько, впритул, точно розрахувавши секунди, схопив з підлоги кинджал і блискавично встромив йому в зашийок блискучий вузький клинок майже по саме руків'я. Бик осів, перекотився з боку на бік, на мить запорпався рогами в пісок, наче то був червоний плащ, затих, і очі його стали скляними.

Справді, це був елегантний спосіб забою тварин. Як зараз бачу я Рібейро: з плащем під пахвою він йде навшпиньки, немов намагаючись тихше відійти вбік, і озирається на свою бездиханну жертву. Але вже під час цієї короткої сутички не на життя, а на смерть вся публіка, як один, встала, бурею оплесків вітаючи бика — героя страшної гри, який так мужньо поведився після того, як спочатку зробив було спробу втекти з арени. Овація тривала доти, доки упряжка мулів не забрала величезну тушу. Рібейро йшов поруч з возом, віддаючи останню шану своєму супротивникові. На арену він уже не повернувся. Під іншим ім'ям, в іншій життєвій ролі, як частину двоєдиного способу, судилося мені зустріти його трохи пізніше. Але про це свого часу і на своєму місці.

Ми бачили ще двох биків, менш цікавих, зрештою, як і еспаців, що билися з ними. Один, наприклад, всадив свій кинджал настільки невміло, що бик не впав, хоча з нього потоком заструмувала кров. Він стояв у такій позі, наче його нудило, розставивши ноги, далеко витягши шию, вивергаючи в пісок широкий струмінь крові, — неприємна картина. Кремезний матадор, надто пихатий і дуже гоноровий, змушений був завдати йому ще "удар милосердя", так що з тіла бика стирчали вже руків'я двох кинджалів. Ми пішли. В екіпажі чоловік Марії-Пії науково прокоментував те, що ми, тобто я, вперше бачили сьогодні. Він довго говорив про стародавнє римське вірування, що спустилося з вершин християнства до поклоніння кровожерливому богові, культ якого ледь не став поперек дороги культові господа нашого Ісуса Христа як світової релігії, бо ті таїнства були близькі народному серцю. Неофітів, за цим віруванням, хрестили не водою, а кров'ю бика, який, можливо, сам був богом і оживав у кожному, на кого пролилась його кров. У цьому вченні була якась одвічна єдність, щось таке, що об'єднувало життя і смерть у неподільне ціле, його таїнства теж ґрунтувались на рівності та єдності вбивці й убієнного, сокири й жертви, стріли й цілі... Я слухав професора лише краєм вуха й лише настільки, наскільки це не перешкоджало мені дивитися на жінку, чия краса й сутність так яскраво проявилися на цьому народному святі, яке, повернувши її до себе

самої, зробило її ще більш гідною захопленого споглядання. Груді її зараз були спокійними. А я хотів знов бачити, як вони здіймаються.

Про Зузу — тепер мені це стало ясно — під час кривавого спектаклю я геть забув. Тим рішучіше я поклав собі виконати нарешті її наполегливу вимогу і з божою поміччю вручити їй малюнки, які вона заздалегідь вважала своєю власністю: голу Зазу зі спадаючими на вуха пасмами волосся Зузу. Наступного дня мене знову запросили на сніданок до Кукуків.

Невелике похолодання, що настало після дощу минулої ночі, дозволило мені вдягти легке пальто, у внутрішню кишеню якого я поклав згорнуті трубочкою малюнки. Уртадо теж був там. За столом розмова точилася навколо вчорашніх вражень, і я, щоб зробити приємність професорові, став розпитувати його про відкинуту релігію, до якої спускалася пряма доріжка з вершин християнства. Чогось суттєво нового він до вчорашнього додати не зумів і лише заперечив мені, що далеко не всі її обряди було відкинуто, тому що справді народні священнодіяства споконвіку диміли жертвовною кров'ю, кров'ю бога, і пояснив мені зв'язок, що існує між жертвоприношенням та вчорашнім кривавим святкуванням. Я зиркнув на груди господині будинку, чи не здіймаються вони.

Після кави я розпрощався з дамами, застерігши за собою право зробити їм ще останній візит, оскільки день мого від'їзду був уже зовсім близько. Разом з професором і паном Уртадо, які вирушили до музею, я сів у вагончик канатної дороги і вже в нижній частині міста попрощався з ними, висловивши надію на те, що прихильна доля в недалекому майбутньому дозволить мені знову насолодитися їхнім товариством. Я зробив вигляд, що прямую до "Савой паласу", але коли зайшов за ріг і озирнувся, повернув назад і сів у той же вагончик, що вирушав нагору.

Я знав, що хвіртка в садок була відчинена. Погода з самого ранку стояла по-осінньому м'яка й сонячна. Донна Марія-Пія мала годину сіести. Я не сумнівався, що знайду Зузу в садку за будинком, куди вела посипана рінню доріжка. Посеред маленького газону цвіли жоржини та айстри. В глибині, праворуч, олеандріві кущі захисним півколом огортали лавку. Моя люба сиділа там у затінку олеандрів у сукні, схожій на ту, в якій я побачив її вперше, вільній, як вона любила, в синю смужку, з поясом з тієї ж матерії та мереживним шиттям на коротких рукавах. Вона читала книжку і, звичайно, чула мої обережні кроки, проте не відірвалася від неї й не звела на мене очей, поки я не став перед нею. Моє серце закалатало.

— О, — зойкнула вона, розтуливши губи, її чарівне обличчя кольору слонової кістки здавалося блідішим, ніж завжди. — Ви ще тут?

— Знову тут, Зузу, я вже побував у місті й потайки повернувся сюди, щоб виконати свою обіцянку.

— Дуже приємно, — сказала вона. — Пан маркіз згадав про своє зобов'язання, — нарешті! Ця лавка поступово перетворилася на якусь чекальню... — вона сказала зайве й прикусила язичка.

— Як ви могли подумати, — покvapно заперечив я, — ніби я забув про нашу

домовленість, що відбулася в тій дивовижній галереї? Можна мені підсісти до вас? Ця лавка в кущах набагато затишніше місце, ніж всі інші, на корті наприклад. Боюся, що тепер я знову закину теніс і розучусь грати...

— Ну, у Меєрів-Новара в Аргентині, напевне, є тенісний корт.

— Можливо. Але інший. Мені важко розлучатися з Лісабоном, Зузу. Я щойно попрощався з вашим шановним батьком. Як чудово він сьогодні говорив про народні священнодійства. Вчорашня корида справила на мене, м'яко кажучи, курйозне враження.

— Я майже не дивилась на арену. Та й ваша увага не була нероздільною — як завжди. Але до справи, маркізе! Де мої dessins?[210]

— Ось, — відповів я. — Ви самі цього побажали, Зузу... Зрозумійте, це продукт моїх мрій, який творився, так би мовити, несвідомо...

Вона тримала в руках ці кілька аркушів, розглядаючи верхній. На ньому рукою закоханого було намальовано тіло Заза в різних позах. Диски сережок були подібні й пасма на вухах теж. Обличчя мало менше схожості, але що тут означало обличчя!

Я сидів так прямо, як донна Марія-Пія, до всього готовий, на все згодний, заздалегідь глибоко схвилюваний усім, хай би що сталося. Кров прилила їй до обличчя, заледве вона побачила власну чарівну наготу. Вона схопилася, швидко, круто, вздовж і впоперек розірвала ці шедеври й пустила тремтливі клаптики паперу за вітром. Звичайно, так і мало статися. Але от чого не повинно було трапитися і все-таки сталося, то ось що: якусь мить вона з відчайдушним виразом обличчя дивилася на шматки паперу, які впали на землю, але раптом її очі наповнилися слізьми, вона знову опустила на лавку, обвила руками мою шию, сховала палаюче личко на моїх грудях; короткі уривчасті зітхання виривалися у неї майже нечутно, проте вони мені сказали все; в той же час — і це було найзворушливіше — маленький кулачок безперервно й ритмічно молотив по моєму плечу. Я поцілував її руку на моїй шиї, притяг до себе обличчя, вкриваючи поцілунками її губи, й вони відповіли мені, точнісінько як у моїх мріях, саме так, як я того жадав, як уявляв собі це, коли вперше побачив її, мою Зазу на площі О Русіу. І хто ж, про бігаючи очима ці рядки, не позаздрить мені за цю солодку мить? Не позаздрить тій, яка вперше спізнала любов, хоча вона й молотила мене кулачком. Але який несподіваний поворот долі! Яка мінливість щастя!

Зузу нараз відсахнулася, розімкнула наші обійми. Перед олеандрами й лавкою, перед нами, стояла її мати.

Мовчки, немов нас вдарили по губах, які щойно були в пристрасному єднанні, дивилися ми на величну пані, на її велике бліде обличчя з суворим ротом, з насупленими бровами й крилами носа, що широко роздувалися, аж погойдувалися підвіски з чорного бурштину. Точніше — на неї дивився тільки я; Зузу притиснула підборіддя до грудей і посилено молотила кулачком, тепер вже по лавці, на якій ми сиділи.

Читач повірить мені, що я був менше збентежений появою матері, ніж можна було припустити. Вона постала переді мною так несподівано, ніби з'явилася на мій поклик, і

до зрозумілої моєї розгубленості раптом домішалася радість.

— Мадам, — чемно сказав я, підвівшись. — Прошу пробачення за те, що потурбував вас у годину відпочинку. Все це сталося якось само собою і не переступило меж благо пристойно...

— Мовчіть! — звеліла володарка своїм напрочуд звучним, по-південному ледь хриплим голосом і звернулась до Зузу: — Сюзанно, ти зараз підеш в свою кімнату і залишишся там, поки тебе не покличуть!

Потім вона перевела погляд на мене:

— Маркізе, я хочу поговорити з вами, ходімо зі мною.

Зузу вже бігла по газону, який, напевне, й зробив кроки сеньйори нечутними. Сеньйора ж ішла тепер доріжкою, посипаною рінню, і я, підкоряючись її повелінню, прямував за нею, тобто йшов не поруч з нею, а трохи оддалік і збоку. Так ми увійшли в будинок, потім у вітальню, звідки одні двері вели до їдальні. За нещільно причиненими дверима навпроти було, мабуть, приміщення інтимного характеру. Рука суворої господині будинку причинила їх.

Наші погляди зустрілися. Вона була не те що вродлива, а дуже гарна собою.

— Луї, — сказала вона, — передовсім мені слід було б запитати, чи вважаєте ви, що саме так вам належить віддячити нам за нашу португальську гостинність? Ні, мовчіть! Я жодним чином не хочу обтяжувати себе цим запитанням, а вас відповіддю на нього. Я покликала вас сюди не для того, щоб дати вам можливість висловити безглузді вибачення. Ними ви не спокутуєте ваших безоглядних вчинків. Жахливо безоглядних. Все, що вам тепер залишається й личить, — це мовчати, надавши більш зрілій людині взяти на себе турботу про вас та направлення вас на істинний шлях з безвідповідально дитинних манівців, яким ви забрели так далеко у вашій юнацькій необачності. Ну чи можна було стільки набаламутити й нашкодити, піддавшись згубному прагненню юности до юности! Про що ви думали? Що вам потрібно від цієї дитини? Забувши про вдячність, ви вносите хаос і сум'яття в дім, що гостинно відчинив перед вами свої двері з поваги до вашого імені та через інші якості, в дім, де панують порядок та розум і все вже давно сплановано. Сюзанна рано чи пізно, скорше за все в найближчому майбутньому, стане дружиною дона Мігеля, гідного асистента дона Антоніо Хосе, — такою є непорушна воля її батька. Як же нерозумно ви вчинили, дозволивши своїм бажанням звернутися до цієї дівчинки! Ваш вибір і ваші вчинки негідні чоловіка, це хлоп'яцтво. Ще добре, що в цю історію вчасно втрутився зрілий розум. Одного разу в розмові ви сказали про доброту зрілості, про ту доброту, з якою вона вимовляє ім'я юности. Для того щоб зустріч юности зі зрілістю стала щасливою, потрібні рішучість і відвага, і якби юність виявила ці якості, замість того щоб шукати втіхи в дитинному, вона не мала б тепер забратися геть, як мокрий пудель, не взявши з собою за океан навіть солодкого спогаду...

— Маріє! — крикнув я.

— Оле! Гейо! Аге! — несамовито тріумфуючи, вигукнула вона.

Вихор первісних сил поніс мене в край блаженства. І я бачив, як під моїми

пекучими ласками ще вище, ще бурхливіше, ніж тоді, під час кривавої іберійської гри, здіймалися її королівські груди.

Примітки

1

Саме так, потрясаюче, чудово (фр.). — Прим. перекладача.

2

Калька від gouter — куштувати.

3

Цього місяця (лат.).

4

Донька-господиня (лат.).

5

Напередодні 29 вересня (за католицьким церковним календарем).

6

Добрий вечір, пане комісарє! Я й усе моє майно до ваших послуг. Перед вами чесна молода людина, яка глибоко поважає закон, я нічого від вас не приховав. Запевняю вас, що вам ніколи ще не доводилося перевіряти більш невинний багаж (фр.).

7

Еге! Та ви, здається, кумедний хлопчина. Але говорите ви добре. Ви що, француз? (фр.).

8

І так і ні. Майже. Наполовину, я б сказав. У всякому разі, я пристрасний шанувальник Франції й непримиренний противник відторгнення Ельзасу-Лотарингії (фр.) — Ельзас і Лотарингія, дві східні провінції Франції, були відторгнуті Німеччиною 1872 року, за Франкфуртським мирним договором (прим. перекладача).

9

Мсьє, я вас довше не затримую. Можете закривати валізу й продовжувати свій шлях до столиці світу з найкращими побажаннями від французького патріота (фр.).

10

Малюк. Старий (фр.).

11

Нехай Господь благословить вас, дитино моя (фр.).

12

Назву бульвару Boulevard des Capucines, названого на честь черниць-капуцинок, часто неправильно перекладають як Бульвар Капуцинів (прим. перекладача).

13

Дивовижно (фр.).

14

Панє консьєрже (фр.).

15

Звичайно, пане директорє (фр.).

16

Службовець-волонтер (фр.).

17

На багажному ліфті (фр.).

18

Ось хто я такий (фр.).

19

Успіху (фр.).

20

Французька лайка, що ситуативно відповідає вислову "Хай йому біс" (фр.).

21

Ага, ось і ти! Нам уже не терпілося, щоб тут був повний набір! (фр.).

22

Тут — Гей, красеню! (фр.).

23

Для бідного хворого з четвертого [дортюару] (фр.).

24

Тут — Поки що без уніформи? (фр.).

25

Номер дев'яносто два, вулиця Небесних Сходів (фр.).

26

Це його прізвище (фр.).

27

Есташ, ти ніколи не навчишся керувати цією гондолою (фр.).

28

Для тебе, чи що, буду старатися! (фр.).

29

Диви, філософ (фр.).

30

Тут — Але то байдуже (фр.).

31

Гарненька жінка (фр.).

32

Ох, пане генеральний директоре, невже ви серйозно запитуєте мене, чи розмовляю я французькою? Тисячу разів перепрошую, але мене це насмішило. Адже це, власне, майже моя рідна мова — мова моєї матері, точніше, батька, тому що мій бідний батько — царство йому небесне! — плекав у своєму ніжному серці надзвичайну любов, можна сказати, пристрасть, до Парижа й користувався кожною нагодою, щоб якнайдовше пожити в цьому чудовому місті, де він знав усі закутки. Запевняю вас, він знав навіть такі глухі вулички, як, наприклад, вулицю Небесних Сходів, і по-справжньому вдома відчував себе тільки в Парижі. І що з цього випливає? А те, що я отримав, переважно,

французьке виховання. Розмову я сприймав лише як французьку розмову. Балакати для мене означало балакати французькою, — ох, мсьє, адже ця мова — то сама елегантність, сама цивілізація, дотепність, ось уже справді розмовна мова, та що там, це мова, створена для бесіди... Все моє щасливе дитинство я балакав французькою з чарівною демуазель з Веве — з швейцарського Веве, — яка дбала про мої манери й належне виховання. Це вона навчила мене французького вірша, чудового вірша, який я так часто промовляю про себе, й він буквально сформував мою мову: Ластівки моєї батьківщини, ви про мою любов мені не говоріть! (фр.). — Зацитовані рядки, це дещо видозмінені заключні рядки з поезії Жана Беранже "Ластівки і в'язень", в оригіналі ці рядки звучать так: *Hirondelles de ma patrie, De mes malheurs ne me parlez-vous pas?* Тобто в оригіналі йдеться не про кохання, а про нещастя (прим. перекладача).

33

Перепрошую, пане генеральний директоре, я з усіх сил намагатимуся забути про поезію (фр.).

34

Ви розмовляєте англійською? (англ.).

35

Певна річ, сер. Звичайно ж, розмовляю. Чому б мені не розмовляти англійською? Я дуже люблю цю мову. Це дуже гарна й зручна мова, справді надзвичайна. На мою думку, англійська — це мова майбутнього. Готовий побитися об заклад, що через п'ятдесят років кожна людина, крім своєї рідної мови, буде говорити ще й англійською... (англ.).

36

Ви розмовляєте італійською? (італ.).

37

Ще б пак, синьйоре! Я просто закоханий у цю чудову, найкрасивішу в світі мову. Досить лише розтулити рота, й він мимоволі стає джерелом гармонії небесних звуків. Так, дорогий синьйоре, я не маю сумніву в тому, що ангели на небі розмовляють італійською. Не можна уявити собі, що ці божественні істоти послуговуються менш музичною мовою... (італ.).

38

Не поправляйте мене! (фр.).

39

Кналь від німецького Knall — тріск, грюк, звук пострілу.

40

Само собою, пане... (фр.).

41

Маю запевнити вас, пане генеральний директоре, що мені бракує слів, аби висловити... (фр.).

42

Гаразд, гаразд... (фр.).

43

І таким чином, мій дорогий, возитимеш угору й униз гарненьких жінок (фр.).

44

У цій упаковці товар приверне увагу гарненьких жінок (фр.).

45

Мій дядько (фр.).

46

Дякую, Армане (фр.).

47

Дурень (фр.).

48

Мені начхати (фр.).

49

Тут — згоден (фр.).

50

Тут — хай йому грець! (фр.).

51

Поцілуймося! І на добраніч! (фр.).

52

Місцевого винця (фр.).

53

Пані й панове (фр.). Тут — Пильнуйте (англ.).

54

Безбожно багата (фр.).

55

Тим краще для неї (фр.).

56

На другий, чи не так, мадам? (фр.).

57

Так, справді, на другий. Звідки ви знаєте? (фр.)

58

Просто знаю (фр.).

59

Ви надто люб'язні, мадам! (фр.)

60

Я безмежно радий, мадам, якщо мій голос не ображає вашого вуха! (фр.).

61

Справді, це вухо музичне й чутливе. Одначе слух — це не єдине з моїх почуттів, яке має розвинуту чутливість (фр.).

62

Заходьте (фр.).

63

Як, у цю мить, коли час вже закликає нас до церкви, ви ще не готові? Роздягайтесь швидше! Я лічу кожну мить! Весільне вбрання! (фр.).

64

Коханий (фр.).

65

Я обожнюю приниження! Обожнюю! О, тебе обожнюю, дурний маленький рабе, збезчести мене... (фр.).

66

Це смішно до краю... (фр.).

67

Під цим псевдонімом (фр.).

68

Сповнені дотепности, й томи пристрасних віршів (фр.).

69

Інтелекту надвичайного (фр.).

70

У своїй дурості (фр.).

71

Це неймовірно... це мене захоплює! Армане, дорогий (фр.).

72

О, небо! (фр.).

73

Жахливо (фр.).

74

Спати з чоловіком-мислителем (фр.).

75

Це трагічне, нерозумне кохання (фр.).

76

Які надзвичайно інтелектуальні (фр.).

77

Він мене зраджує (фр.).

78

Квітка твоєї юности переповнює моє старе серце вічним сп'янінням (фр.).

79

Так ти не знаєш олександрійських віршів, ані бога-злодія, ти сам божественний! (фр.).

80

Але це вже найкраще (фр.).

81

Це чудове приниження, яке так збуджує, мрія приниження! (фр.).

82

По-джентльменськи (англ.).

83

Час зруйнує тебе, та це серце збереже твій образ у найблагословеннішу мить (фр.).

— Макаронічний вірш (прим. перекладача).

84

Армане, ти будеш жити в моїх віршах, у моїх романах (фр.).

85

Прощай, прощай, любий... (фр.)

86

Парубоцька квартира.

87

Чайові (фр.).

88

Солодощі (фр.).

89

Та дайте що-небудь цьому хлопцеві (фр.), дайте йому щось, він милий (англ.).

90

Ні, це смішно, цього не досить, не будь таким скупим (фр. англ.).

91

До речі (фр.).

92

Високого смаку (фр.).

93

Пуста — великий степовий регіон на північному сході Угорщини.

94

А ось і я (фр.).

95

Дочка повітря (фр.).

96

Спритного трюку (фр.).

97

Шамбар'єр — довгий цирковий батіг

98

Чудово, чудово (фр.).

99

Неї — йдеться про передмістя Парижа Неї-сюр-Сен.

100

Зараз подивимось (фр.).

101

Ви згодні? (фр.).

102

Якщо це можливо (фр.).

103

Сміливість (фр.).

104

Гаразд (фр.).

105

Хай щастить (фр.).

106

До скорого побачення, хлопчику (фр.).

107

Задоволене обличчя (фр.).

108

Легкої страви (фр.).

109

Начальникові (фр.).

110

Так це ти! (фр.).

111

Чудово, мадам, негайно буде, мадам (фр.).

112

Дякую, Армане (фр.).

113

Замість мене. Такі сластолюбні зарази (фр.).

114

І по тобі видно, що ти про це знаєш (фр.).

115

"Дуже милий цей звабний хлопчина, еге ж?" Ти підеш далеко, мій дорогий, прийми мої найщиріші побажання та моє благословіння (фр.).

116

Жартун (фр.).

117

Елінор! Якщо ти не припиниш витріщатися на того хлопця, я відішлю тебе у твій номер, і ти їстимеш сама, аж поки ми звідси поїдемо (англ.).

118

Сніданку (фр.).

119

Доброго ранку, міс Твентімен. Ви добре спали? (англ.).

120

Я спала дуже мало, Армане, дуже мало (англ.).

121

Ні, я радше буду страждати (англ.).

122

Але ви і мене змушуєте страждати (англ.).

123

Ох, Армане, тоді давайте страждати разом (англ.).

124

Тому що я люблю вас (англ.).

125

Чиста нісенітниця (англ.).

126

Кохання (англ.).

127

Побачення (фр.).

128

Боже мій (фр.). Боже милий (англ.).

129

Гельська говірка — одна з кельтських мов, якою досі послуговуються в деяких гірських районах Шотландії, Ірландії та на острові Мен (прим. перекладача).

130

Та ви нічого не їсте, мілорде. Шеф-кухар буде ображений, якщо ви нехтуватимете нашими стравами (фр.).

131

Моет-е-Шандон — відома марка шампанських вин, найбільший виробник шампанського, фірма заснована 1743 року.

132

Армане, я кохаю вас так пристрасно й самовіддано, я не знаю, що робити, я так глибоко, так сильно вас кохаю, що я гину, гину, гину... Скажи, скажи мені, чи ти кохаєш мене також хоч трішки? (англ.).

133

Ради бога, міс Елінор, будьте обачні, хтось може зайти, наприклад ваша мати. Як, скажіть мені, будь ласка, вам вдалося від неї втекти? Звичайно, я кохаю вас, мила, маленька Елінор! У вас такі зворушливі плечики і взагалі ви з усіх поглядів чарівна дівчинка... Ну а тепер зніміть руки з моєї шиї й біжіть звідси... Тут дуже небезпечно. (англ.).

134

Що мені до небезпеки! Я кохаю вас, я кохаю вас, Армане, давайте втечемо з вами, але спочатку поцілуйте мене... Ваші губи, ваші губи, я прагну ваших губ... (англ.).

135

Ваші губи! (англ.)

136

Мила, маленька Елінор (англ.).

137

Ні поцілунка! Ні дитини! Бідна я, нещасна. Бідна маленька Елінор, така бідолашна й знехтувана!

138

Маркіз Веноста. Увага! (фр.).

139

А ви, пане маркізе? (фр.).

140

Так собі (фр.).

141

Жартун (фр.).

142

Моя бідна мати (фр.).

143

Мої бідні батьки (фр.).

144

Замки (англ.).

145

Юної свіжости (фр.)

146

Ти допечеш мене до живого (фр.).

147

Просто і ясно (фр.).

148

Пречудово! (фр.).

149

Він просто незрівнянний, цей хлопець! (фр.).

150

Тут — псевдонім (фр.).

151

Як ви поживаєте? (фр.).

152

Дуже кумедно! (фр.).

153

Тут — послухайте (фр.).

154

Тут — зрештою! (фр.)

155

Алюзія на популярний твір Готфріда Келлера "Одяг робить людину", що став у німецькій мові прислів'ям.

156

Спосіб життя (лат.).

157

Персик Мельба — десерт з плоду персика, створений Огюстом Ескоф'є для австралійської оперної співачки Неллі Мельба.

158

Банк де Франс — центральна банківська установа Франції, створена за указом Наполеона 1800 року.

159

Не по-джентельменському (англ.).

160

Мій дорогий тату (фр.).

161

Ви просто чудовий! (фр.).

162

На добраніч, до скорої зустрічі, пане маркізе! (фр.).

163

Ми залишаємося при своєму рішенні, еге ж? (фр.).

164

Певна річ (фр.).

165

Ланцюжок (фр.).

166

Тут — Хай йому трясця (фр.).

167

Сурдут (англ.).

168

Антимакассари — білі серветки, що захищають подушки крісел і диванів.

169

Добрий вечір, пане (фр.).

170

Біологічні та палеонтологічні пояснення професора Кукука містять багато фактичних помилок, які не можна пояснити станом наукової думки початку ХХ століття. Образ Кукука у Томаса Манна багатоплановий. На поверхні його можна тлумачити як образ вченого-природознавця, переконаного в істинності своїх далеко неповних знань (саме тому й наявність зумисних авторських неточностей), з іншого боку, на думку критиків, роман має міфологічну перспективу: тут йдеться про своєрідний образ бога-деміурга, який на власний розсуд скорочує тривалість геологічних епох, вирішує долю світу й ділиться божественним знанням зі своїм "названим сином" Феліксом-Гермесом. Викладені тут природознавчі ідеї перегукуються із науковими захопленнями Ганса Касторпа з роману "Зачарована гора", а також частково з концепцією Анрі Бергсона, розвинутою в його "Творчій еволюції" (див. Анрі

Берґсон, Творча еволюція, Київ: вид-во Жупанського, 2010).

171

Пор. Анрі Берґсон, Творча еволюція, с. 132, 140–143, 166, 287.

172

Ось кумедний мандрівник (фр.).

173

Саме так (фр.).

174

Феєрверк (фр.), дослівно: "штучний вогонь".

175

Зузу, ти просто нестерпна (фр.).

176

Це, безперечно, те слово (фр.).

177

У родинному колі (фр.).

178

До завтра (фр.).

179

До завтра. Завдяки гостинності моєї матері (фр.).

180

Але, мадмуазель Заза... (фр.).

181

Вибачте мою обмовку. Прошу вас! (фр.).

182

Хвойні.

183

Тут — первісний, прадавній (фр.).

184

Йоанн-Фердинанд (1865–1927) — небіж і спадкоємець бездітного короля Румунії Карла I, з 1914 року — король, з 1916 року брав участь у Першій світовій війні.

185

...затинаючись і шепочучи... — йдеться про спадковий дефект мови представників династії Гогенцоллернів-Зігмарінґен.

186

Вечора (фр.)

187

Карлос I (1863–1918) — король Португалії з 1889 до 1910 року

188

Браґанца — династія португальських королів, що перебувала на престолі з 1640 до 1910 року.

189

Посол (фр.)

190

Цей новий торговий договір... Але це все легко залагодити завдяки вашому загальновідомому вмінню (фр.).

191

Надзвичайно подобається! Я просто захоплений красою вашої столиці, справді гідної бути резиденцією такого великого монарха, як ваша величність (фр.).

192

В добрий час (фр.).

193

Дорогий пане посол (фр.).

194

Манери триматися (фр.).

195

Мило! Мило! (фр.).

196

Удар зліва (англ.).

197

Сам на сам (англ.).

198

Однаке трохи фантастична (фр.).

199

До побачення (фр.).

200

Аби виправити природу (фр.).

201

Непоганий (фр.).

202

Застілля в садку (англ.).

203

Батько сімейства (лат.).

204

Ну так (фр.).

205

Тут — От і вся музика (фр.).

206

Людська краса (фр.).

207

Фе! Замовкніть! (фр.).

208

Тут — помилкою (фр.).

209

Незручно (фр.).

210

Малюнки (фр.).

211

Йдеться про видання Georges Manolescu, Ein Fürst der Diebe. Memoiren, Berlin, 1905, а також Georges Manolescu, Gescheitert. Aus dem Seelenleben eines Verbrechers, Berlin, 1905.

212

Dichter über Dichtungen: Thomas Mann. Teil I, Hrsg. Von Hans Wysling, Marianne Fischer, München, Frankfurt, 1975, S. 342.

213

Marcel Proust, Le Carnet de 1908. In: Cahiers Marcel Proust 8, Paris, 1976, p. 61.

214

Від іспанського пісаго — шахрай, хитрун, спритник — головний персонаж крутійського роману. За визначенням Юрія Коваліва, пікаро — це спритний шукач пригод, аморальний волоцюга, слуга, який часто міняє своїх господарів, кепкує з них, використовує просторічну, пежоративну лексику, тож комізм твору видається грубим (Літературознавча енциклопедія, Київ: Видавничий центр "Академія", 2007, т. 2, Пікарескний роман, с. 216).

215

Dichter über Dichtungen... S. 333.

216

Див. Claude Simon, Orion aveugle, Genève: Albert Skira, 1970.

217

Dichter über ihre Dichtungen., S. 366, 372.

218

Метафора поета Петра Осадчука, див.: Петро Осадчук, Незрима стріла часу, Київ: видавництво "Дніпро", 1997.